

M i r e k D y m i t r o w

D E G R A D E R A D E S T Ä D E R

En studie av urbanitet hos städer i Polen
som förlorat sina stadsrättigheter

DEGRADED TOWNS

A study on urbanity of Polish towns deprived of their town privileges

GÖTEBORGS UNIVERSITET
UNIVERSITY OF GOTHENBURG

Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi & Institutionen för geovetenskaper
Department of Human and Economic Geography & Department of Earth Sciences

Kandidatprogram i geografi / BSc program in geography

Kandidatuppsats i geografi / Bachelor thesis in geography

Göteborg, maj 2010 / Gothenburg, May 2010

Handledare / Supervisor: Åsa Westermark

Stort tack till / Many thanks to:

Åsa Westermark, Dariusz Sokołowski, Lars Johansson,
Halina Nielsen, Svein Ove Kirkhorn och Bodil Jansund

Abstract

Using the example of 55 former towns in Greater Poland, the author investigates the assumption that towns formerly deprived of town privileges are the most likely to be qualified as future formal urban units. This thesis approaches the subject of urban degradation and restitution with a multiaspectual study of the concept of urbanity. Since the preponderance of Polish degraded towns display a prominent urban physical structure, the study focuses mainly on urban morphology as a contributing factor to urbanity. Other approaches include the central place theory, demographic conditions and the role of urban perception. Taking into account Poland's shifting geopolitical history, the study also seeks to identify and explain spatial patterns of varying degrees of urbanity among the studied towns. A secondary spatial approach analyzes the distribution of urbanity in relation to greater regional centers according to the concept of core-periphery. By applying an integrated index scale constructed upon an array of scientific theories, the study measures and classifies the present urbanity status of former towns. Given their overall high summary values, the study verifies that former towns are highly predestined to have their town privileges restored. Finally, the prevailing inertia in regard to restitutions of town privileges in Poland is discussed, concluding that lack of legal criteria as well as common ignorance are the main barriers hampering the evolution of a proportional urban network.

Key words: urbanity, degraded town, former town, ex-town, town privileges, civic rights, urban degradation, urban restitution, urban morphology, Greater Poland, Wielkopolska, Poland.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING	6
1.1. BAKGRUND.....	6
1.2. PROBLEMFÖRMULERING.....	6
1.3. SYFTE.....	7
1.4. FRÅGESTÄLLNINGAR.....	7
1.5. DEFINITIONER.....	8
1.6. AVGRÄNSNINGAR.....	8
1.7. TILLVÄGAGÅNGSSÄTT.....	8
1.8. KÄLLMATERIAL.....	9
1.9. BEGRÄNSNINGAR OCH FELMARGINAL.....	9
1.10. DISPOSITION.....	10
2. TIDIGARE FORSKNING	11
3. TEORETISK REFERENS RAM	13
3.1. URBANISERING.....	13
3.2. OLIKA SÄTT ATT DEFINIERA EN STAD.....	14
3.3. OLIKA SÄTT ATT MÄTA URBANITET.....	15
3.4. STAD VS. URBANITET.....	16
3.5. DESURBANISERING OCH STADSDEGRADERING.....	17
3.6. STUDIENS UNDERSÖKTA ATTRIBUT AV URBANITET.....	18
3.6.1. <i>Urban morfologi</i>	18
Fysionomi.....	19
Layout.....	20
3.6.2. <i>Centralitet och funktionalitet</i>	20
3.6.3. <i>Demografi</i>	21
3.6.4. <i>Perceptionen av ett samhälle som urbant</i>	21
Anonymitet.....	22
Aktivitet.....	22
Modernitet.....	22
Urban estetik.....	23
Urban karaktär.....	23
4. METOD OCH AVGRÄNSNINGAR	25
4.1. OBSERVATION.....	25
4.1.1. <i>Genomförande</i>	25
4.1.2. <i>Klassificering av data</i>	26
4.2. FOTOGRAFISK ANALYS.....	26
4.3. FJÄRRANALYS.....	26
4.4. GIS.....	27
4.5. URBANITETSINDEX.....	27
4.6. RUMSLIG AVGRÄNSNING.....	27
4.6.1. <i>Val av land</i>	27
4.6.2. <i>Val av region</i>	28
4.6.3. <i>Storpolska länet</i>	29
4.7. TIDSMÄSSIG AVGRÄNSNING.....	31
4.8. STATISTISK ÖVERSIKT OCH SYNTES.....	31

5. HISTORISK OCH GEOGRAFISK BAKGRUND	34
5.1. STADSRÄTTIGHETER	34
5.2. STADSDEGRADERINGAR	35
5.3. FÖRDELNINGEN AV DEGRADERADE STÄDER I POLEN	36
5.4. OMSTÄNDIGHETER TILL URBANISERINGSPROCESSEN I POLEN	38
5.4.1. <i>Från stormaktstid till ockupation (1795-1918)</i>	38
5.4.2. <i>Andra Polska Republiken (1918-1939)</i>	40
5.4.3. <i>Folkrepubliken Polen (1945-1989)</i>	40
5.4.4. <i>Tredje Polska Republiken (1989 till nutid)</i>	41
5.5. SAMTIDA STADSRESTITUTIONER	42
6. EMPIRI: INDEXKONSTRUKTION	43
6.1. DEMOGRAFISKT INDEX	43
6.2. MORFOLOGISKT INDEX	45
6.3. CENTRALITETS- OCH FUNKTIONALITETSINDEX	50
6.4. PERCEPTIONSINDEX	52
6.5. SUMMARISKT INDEX AV UNDERSÖKTA URBANITETSATTRIBUT	54
7. RESULTAT, ANALYS OCH SLUTSATSER	55
7.1. UNDERSÖKNINGENS UTFALL	55
7.2. VERIFIKATION AV RESULTAT	56
7.2.1. <i>Jämförelse av närbesläktade index</i>	56
7.2.2. <i>Sokołowskis minimikriterier för urbanitet</i>	57
7.3. TEMATISK REDOVISNING AV RESULTATEN MED TILLHÖRANDE ANALYS	58
7.3.1. <i>Statistiska korrelationer mellan undersökta index</i>	58
7.3.2. <i>Resultat och analys utifrån administrativ status</i>	59
7.3.3. <i>Resultat och analys utifrån regionala influenszoner</i>	60
7.3.4. <i>Resultat och analys utifrån historisk geopolitisk tillhörighet</i>	61
7.3.5. <i>Degraderade städer och urbanitet</i>	64
7.4. SLUTSATSER	65
7.5. FRAMTIDA FORSKNING	66
8. AVSLUTANDE REFLEXIONER OCH UTBLICKAR	67
8.1. KUNSKAP, ENGAGEMANG, KONSENSUS OCH INITIATIV	67
8.2. MENTALITET	68
8.3. ADMINISTRATIVA HINDER	69
8.4. EPILOG	71
REFERENSER	72
TABELLER	79
FIGURER	79
KARTOR	80
FORMLER	80
UPPHOVSMÄN	80
APPENDIX	81
1. AVGRÄNSNING OCH URVAL – ELIMINERINGSPROCESSEN	82
2. VERIFIKATION AV RESULTAT – AVVIKELSE I UTFALL	83
3. STÄDER SOM FÅTT STADSRÄTTIGHETER 1980-2010	84
4. FAKTARUTOR OCH BILDGALLERI	85

1. INLEDNING

1.1. Bakgrund

Varje år tillkommer nya städer i Polen. Denna händelse bevakas av media och följs åt av debatter. Med förväntan och spänning inväntar de ansökande orternas invånare Inrikes- och Administrationsministeriets beslut som fattas i juli varje år, alltså ett halvår innan stadsrättigheterna ska träda i kraft. Avsaknaden av konkreta kriterier för vad som krävs för att en by ska få bli stad gör att proceduren blir både oviss och spännande. Den senaste tidens markanta ökning av antalet nya städer visar att stadsstatus är en önskvärd egenskap för alltfler samhällen. Blickar man tillbaka i historien märker man att flertalet av de nya städerna egentligen inte är så ”nya”. Av de 100 orter som under de senaste 30 åren (1980-2010) tilldelats stadsrättigheter, utgörs närmare 80 % av forna städer som under historiens gång av olika skäl degraderats till bystatus. Av detta kan man konstatera att det finns ett tydligt samband mellan stadsstatus i historisk och samtida kontext. Detta väcker frågan om vad det är som gör att forna städer – trots att många av dem inte varit städer på över hundra år – utgör de mest potentiella kandidaterna för polsk urbanisering? Vid besök i några av de forna städerna är det uppenbart att många av dem både ser ut och känns som små städer, trots att de inte är utsatta på flertalet kartor. Samtidigt råder det väsentliga inbördes skillnader mellan de forna städerna; särskilt påfallande är differentieringen av byggnadsstrukturen. Vissa orter skiljer sig i stort sett inte alls från de formella städerna i samma storleksklass medan andra har gräsbevuxna torg med betande kor på. Detta trots att båda typerna av orter kan ha haft en liknande historia. Dessa morfologiska skillnader är en intressant egenskap hos gruppen ”forna städer” som i ljuset av Polens dramatiska geopolitiska historia väcker frågor om eventuella rumsliga samband.

1.2. Problemformulering

Forna städer utgör en samhällskategori som överbryggat den traditionella dikotomiska uppdelningen av bebyggelseenheter i stad och landsbygd (Kostrowicki 1976). Även om civilisatoriska förändringar under årens lopp inskränkt på denna uppdelning (Domański 1990), bär forna städer med sig ett historiskt kulturarv som nyare samhällen saknar (Przesmycka 2001). Stadsrättigheter i Polen är förenade med en rad fördelar och privilegier. Förutom historiska betingelser och ren prestige kan det handla om större mängder bidrag och subventioner, attraktion för investerare, tillgång till kapital till exempelvis olika utvecklingsprogram eller konservering av monument och kulturminnesmärken, finansiellt oberoende, självstyre, skapande av nya arbeten men också större ansvar för samhällets egenvärde och estetik. Stadsrättigheter upplevs ofta som en belöning och har en integrerande och mobiliserande effekt som vidare stimulerar till utveckling av andra centrala funktioner (Murzyn & Gwosdz 2003, s. 13-14). I ljuset av de nämnda faktorerna har degraderade¹ städer ett kärvt läge än de formella städerna. Möjligheterna till förbättringar mot en mera hållbar ekonomisk, infrastrukturell och social utveckling är begränsade och därmed förutsättningarna för ett drägligare liv för dess invånare. Allra värst är det för de degraderade städer i vilka största andelen av befolkningen är sysselsatt utanför jordbruket. Genom att inte kunna nyttja stadsspecifika medel och samtidigt inte ha någon nytta av den rurala kontexten, svävar dessa orter i ett slags formellt ingenmansland. De forna städer som inte tjänar som kommunsäten för enheter med samma namn förblir dessutom osynliga för allmänheten eftersom administrativa kartor och grundläggande statistiska data inte tar hänsyn till subkommunala enheter.

¹ Med *degradering* avses här förlorandet av stadsstatus. Begreppet degradering används frekvent i specialiserad litteratur (t.ex. Drobek 1999, Sokołowski 1999, s. 121) och har sitt ursprung i det historiska hierarkiska bebyggelse-systemet där städer sågs som en privilegierad och mer utvecklad bebyggelseform än landsbygden. Även om termen har en immanent negativ konnotation bör den i detta vetenskapliga sammanhang betraktas som neutral, synonym med ’forn’.

En andra bidragande faktor till denna ”osynlighet” är att äldre byggnader och andra äldre artefakter inte i sig är tillräckliga för att betraktas som kulturminnesmärken eller sevärdheter, särskilt om dessa är i dåligt skick. Vanvård, bristande marknadsföring och begränsad turism som följd är alla faktorer som inskränker på ortens historiska arv och invånarnas urbana mentalitet (Murzyn & Gwosdz 2003). Den lokala befolkningens perception av ett samhälle som urbant (såväl av invånarna själva som av befolkningen från omlandet) är nämligen ett mycket viktigt – och ofta förbisett – stadsattribut (Sokołowski 1999, s 42). Att invånarna själva upplever att de bor i en stad vittnar om att samhället i fråga verkligen är en stad (Beaujeau-Garnier & Chabot 1967). I den bemärkelsen är degraderade städer mest benägna till en sådan association, eftersom flera av dem har en långvarig borgerlig tradition. Enligt Szymańska (2009) är det irrationellt att inte räkna dessa som städer eftersom de konstituerar landsbygdens raka motsats. Dessutom ”*bör man inte ta avstånd från den historiska kontexten*” (ibid, s. 174), dvs. orternas tidigare urbana existens.

Forskning visar att flera forna städer utmärker sig från övriga byar genom sin storlek, högre grad av centralitet (se definition kap. 1,5) samt god teknisk och infrastrukturell bas (Sokołowski 1999)². Fornas stadsrättigheter ses också som en viktig faktor som förklarar differentieringen av centralitetsnivån bland de polska kommunala byarna (kommunsätena) (ibid., s 121). Att en ort tidigare varit stad innebär ofta att den disponerar både en urban stadsplan och en stadstypisk fysionomi (byggnadsstruktur). Enligt Sokołowski (s. 175) bidrar dessa attribut till att orten har en *de facto* urban karaktär och är på så vis predestinerad att få sina stadsrättigheter restituerade (återvunna). Även de orter som inte uppfyller alla kriterier för fullständig urbanitet kan återfå sin stadsstatus just tack vare historiska och morfologiska betingelser (urbana traditioner och urbant utseende) (ibid., s. 173-174). Ett sådant resonemang har alltså direkt bäring på den pågående urbaniseringsprocessen i Polen och styrker antagandet att degraderade städer inte enbart bidrar med kulturhistoriskt värde utan även har en samtida koppling.

1.3. Syfte

Avsikten med denna studie är att diskutera de forna polska städernas potential att återfå sin forna stadsstatus ur ett multiaspektuellt perspektiv. Syftet är att beskriva forna städer i Polen avseende deras grad av urbanitet idag till bakgrund av historiska händelser och omständigheter förknippade med stadsdegradering. Ett delsyfte är att skapa olika index för att klassificera och värdera forna städernas nuvarande grad av urbanitet med fokus på deras urbana morfologi. Detta kommer att göras mot bakgrund av en teoretisk kunskapsöversikt av tidigare forskning inom urban bebyggelsegeografi och särskilt avseende olika sätt att definiera en stad samt dess olika urbanitetsattribut. Utfallet av undersökningen ska sedan användas till att belysa skillnader mellan forna städer i urvalsgruppen i avseendet urbanitet samt till att undersöka rumsliga faktorer som kan ha bidragit till de forna städernas olikartade utveckling och därmed skiftande grad av urbanitet. Utifrån ett makroperspektiv handlar det om att analysera hur de forna städerna påverkats av urbaniseringsprocessen i Polen. Ur ett lokalt perspektiv handlar det om att beskriva de forna städernas urbanitet och hur denna kan relateras till deras morfologi.

1.4. Frågeställningar

Några genomgående frågor vägleder studien:

- Vilken grad av urbanitet karaktäriserar forna städer i Polen idag?
- Hur skiljer sig graden av urbanitet åt mellan olika forna städer idag?
- Finns det några rumsliga samband mellan de forna städernas olika grad av urbanitet?

² Sokołowskis forskning (1999) visar att närmare hälften av de 109 byar som uppvisade högst grad av urbanitet har tidigare haft stadsrättigheter.

1.5. Definitioner

I uppsatsen används genomgående vissa grundläggande begrepp som behandlas djupare i kapitel tre (uppsatsens teoridel) och – ur ett lokalt perspektiv – i kapitel fem. Med *urbanitet* menas summan av en rad egenskaper (attribut) som förknippas med en stad, till skillnad från *urbanisering* som generellt handlar om stadstillväxt i allmänhet. Urbanitet kan mätas med hjälp av *urbanitetsindex*, dvs. jämförbara mått som konstruerats för de olika urbanitetsattributen. Några viktiga urbanitetsattribut är centralitet, funktionalitet och urban morfologi. *Centralitet* handlar om en orts centrala position jämte dess omland i betydelsen att orten i fråga har ett varuutbud och service samt en rad institutioner som inte återfinns i omlandet. Med *funktionalitet* menas ortens funktion utifrån dess invånares dominerande yrkesstruktur, t.ex. agrar funktion, industriell funktion etc. *Urban morfologi* handlar om stadens rumsliga struktur, alltså dess *layout* (form) och *fysionomi* (byggnader). Urban morfologi handlar också om historiska processer som format denna rumsliga struktur – *morfogenetik*. Med *stadsdegradering* avses avveckling av en *formell stad* (en stad i laglig mening) genom att frånta den dess *stadsrättigheter* (laglig rätt att få vara stad). *Restitution* innebär återinrättning av en degraderad stad genom att staden återfår sina en gång förlorade stadsrättigheter. Med *rumsliga* aspekter och samband menas i denna uppsats huvudsakligen *geopolitiska förhållanden* (interaktion av politik och geografi) samt *hierarkiska strukturer* som styr urbaniseringsprocessen, t.ex. de stora städernas ekonomiska och kulturella inflytande över de mindre städerna (influensfält).

1.6. Avgränsningar

Studiens studieobjekt utgörs av 55 degraderade städer i Polen som av olika skäl förlorat sin stadsstatus någon gång mellan 1793 och 1973. Den rumsliga avgränsningen för empirin utgörs av det storpolska länet (pol. województwo wielkopolskie), ett samtida län i centralvästra Polen med staden Poznań som huvudstad. I några avseenden behandlar studien även landet Polen som helhet med syftet att skapa en djupare förståelse för problematiken som förknippas med stadsdegraderingar. En betydande del av studiens fokus ligger på historiska geopolitiska förhållanden som bidragit till degraderingsprocessen, i synnerhet Polens utträdning från världskartan och efterföljande period av ockupation 1793-1918. Såväl den rumsliga som den tidsmässiga avgränsningen beskrivs mer detaljerat i kapitel 4.6 och 4.7.

1.7. Tillvägagångssätt

Studien påbörjades med en inledande research. Fenomenet ”degraderade städer” problematiserades, en avgränsning gjordes och bakgrundsinformation införskaffades. Sedan genomfördes en omfattande fältstudie då en stor mängd rådata inhämtades. Med grund i fältempirin gjordes vidare utifrån sekundära källor en teoretisk kunskapsöversikt i bebyggelsegeografi samt en studie i polsk historia med tonvikt på administration och urbanisering. Nästa steg gick ut på att utöka fältdata med data från externa källor, varpå en ingående fjärranalys av stadslayout och en fotografisk analys av stadsfysionomi genomfördes i kompletterings- och verifikationssyfte. Alla insamlade data matades in, lagrades och bearbetades i GIS. Data kategoriserades på ett sådant sätt att en indexkonstruktion var möjlig. Utifrån indexvärdena genomfördes en rad analyser. Med hjälp av resultaten blottades likheter och skillnader mellan studieobjektens olika grad av urbanitet som först verifierades och slutligen syntetiserades till en analytisk diskussion. I och med studiens explorativa karaktär kom tillvägagångssättets teoretiska och metodologiska nivåer att varvas.

1.8. Källmaterial

Huvuddelen av studiens empiriska data kommer från fältmomentet. Fjärranalysen är baserad på flygbilder (ortofoto) från geodetiska portalen *geoportal.gov.pl* och satellitbilder från *Google Earth*. Kompletterande geografiska data kommer från; *EuroGlobalMap*, *ASTER Global Digital Elevation Map* (NASA och Japan's Ministry of Economy, Trade and Industry, a + b) samt historiska kartor, främst från kartarkivportalen *mapywig.org* (av WIG³). Statistiska data kommer från *GUS*⁴, kartografiska portalen *mapa.Szukacz.pl* samt det digitaliserade uppslagsverket *SGKP* (Sulimierski et al 1880-1902)⁵ från 1880-1902. Den senare har även bidragit med värdefulla historiska data, liksom portalen *Polska.pl* och uppslagsverket "Miasta polskie w tysiącleciu"⁶ (Arnold 1965). Digitaliserade rättsliga dokument har extraherats från portalerna *ISAP*⁷, *LEX* och *SEZAM*⁸. Historiska rättsliga dokument från tiden för ryska ockupationen (tsarens ukaser) kommer från digitaliserade författningssamlingar *Дневникъ Законовъ* (pol. Dziennik Praw) från *Google Books*. Den metodologiska delen som berör indexkonstruktionen är baserad på och inspirerad av doktorsavhandlingen "Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego"⁹ (1999) av Dariusz Sokołowski som också själv delgivit vissa rådata från sin doktorsavhandling. I mycket liten utsträckning har även de polska kommunerna bidragit, främst med data rörande invånarnas yrkesstruktur. För att bekräfta förekomsten av valda centralitetsdefinierande enheter (som t.ex. sjukhus, kulturhus, postontor) har information från kommunernas officiella sidor samt internetbaserade telefonkatalogen *EuroAdres* använts. Övrig information är hämtad från tillgänglig litteratur som redovisas i slutet av denna uppsats.

Data från samtliga ovanstående internetbaserade källor har inhämtats under perioden november 2009 – maj 2010. Dessa data bedöms vara av hög konstans (oföränderlighet), särskilt historiska dokument och statistiska data.

En ofta använd källa är *Dziennik Ustaw* (eng. Journal of Laws of the Republic of Poland), förkortat *Dz. U.* Det är en den viktigaste samlingen laghandlingar i Polen som funnits sedan 1918. Det är den enda officiella lagliga källan för promulgation (kungörelse) av polska lagar och ges ut under premiärministerns ansvar. De enskilda laghandlingarna (numren) ges ut flera gånger om året och bildar tillsammans en årsbok. Hänvisningar till *Dziennik Ustaw* refereras på följande sätt:

"Dz. U. z XXXX r. Nr YY, poz. ZZZ"

och tolkas på följande sätt:

"**Dz. U.** (lagjournal) **z XXXX r.** (från årtal)
Nr YY (laghandlingens nummer), **poz. ZZZ** (paragrafens nummer)"

1.9. Begränsningar och felmarginal

Inriktningen i denna studie har varit att kvantifiera vissa kvalitativa egenskaper som t.ex. graden av anonymitet och aktivitet i en ort. Att kvantifiera subjektiva aspekter är alltid vanskligt vilket innebär att en viss felmarginal har varit oundviklig. För att kunna rekognosera ett stort och relativt utforskat fält under en begränsad tid och för en större samling objekt har en del generaliseringar varit tvungna att implementeras. Inom metoderna observation och fjärranalys har approximation tillämpats, något som i sin tur har genererat oprecisa värden. Även om objektkon-

³ WIG = Wojskowy Instytut Geograficzny; sv. Försvarets Geografiska Institut

⁴ GUS = Główny Urząd Statystyczny; sv. Statistiska Huvudbyrån

⁵ SGKP = Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego; sv. Polska Rikets Geografiska Lexikon

⁶ sv. "Polska städer under millenniet"

⁷ ISAP = Internetowy System Aktów Prawnych; sv. Internetbaserat System över Rättsliga Dokument

⁸ Utgiven av Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych; sv. Huvuddirektionen över Statliga Arkiv

⁹ sv. Differentiering av samlingen små städer och större rurala samhällen enligt konceptet rural-urbant kontinuum.

stansen hos de fysiska elementen kan betraktas som solid – och därmed studiens repeterbarhet – har approximation av mänskliga teman¹⁰ inneburit lägre grad av intersubjektivitet (utfallet kan ha berott på föränderliga omständigheter). I studien har en del (medvetet) kvalitativa aspekter beaktats. En systematisk summering av enskilda objekt (t.ex. antalet hus) eller matematiska operationer som t.ex. beräkning av gränsutvecklingskoefficienten (studie av kompakthet) hade genererat noggrannare värden men inte nödvändigtvis en mycket sannare bild av verkligheten. I stället hade extraktionen av sådana data varit mycket mer tidskrävande och därmed ogenomförbar för ett stort antal objekt. Indexkonstruktionen i denna studie är delvis arbiträr vilket innebär att en annan sammansättning komponenter hade kunnat generera andra resultat (detta är dock ett immanent problem med all indexkonstruktion). Även om oprecisa värden kan förvränga datasammanställningen, ger de ändå en generell bild av de faktiska förhållandena. Undersökningens mål har inte varit att skapa en databas avseende urbanitet där varje enskild komponent ska användas som ett exakt mått på den undersökta aspekten. Målet har istället varit att belysa en relativt okänd problematik med hjälp av en rad olika ansatser. Approximation kan ha påverkat tillförlitligheten i slutsatserna på detaljnivå, samtidigt har detaljerade indexeringsmatriser tillämpats med syftet att minska felmarginalen. De generella dragen i slutsatserna bedöms vara av god kvalitet. Undersökningen anses vara mer av en pilotstudie som grund för fortsatt forskning baserad på en mera elaborerad och stringent metodologi.

1.10. Disposition

Uppsatsen är upplagd på följande sätt: I nästa kapitel (två) ges en sammanfattning av tidigare forskning om degraderade städer och närbesläktade fält. I kapitel tre presenteras studiens teoretiska och konceptuella ramverk. Olika bebyggelsegeografiska begrepp och fenomen presenteras och definieras med syftet att skapa en förståelse för studiens problematik samt att belysa skillnader mellan *urbanitet* och *stad*. I kapitel fyra introduceras de olika metoderna samt studiens rumsliga och tidsmässiga avgränsning. De utvalda studieobjekten presenteras i en statistisk sammanställning. I kapitel fem ges en historisk och geografisk bakgrund till det studerade området med syftet att ge studiematerialet en kontext. Kapitel sex utgör studiens empiriska del där indexkonstruktionen för valda urbanitetsattribut presenteras. I kapitel sju redovisas resultaten från urbanitetsindexens utfall som vidare analyseras och sammanfattas till slutsatser. Studien avslutas med kapitel åtta – en reflekterande och utblickande diskussion av möjliga förklaringar till trögheten i förändringsprocesser som bidrar till det ihärdiga stora antalet degraderade städer i Polen. Till uppsatsen hör också ett appendix, där vissa moment återges i större detalj, bl.a. bildmaterial och fakta om de enskilda studerade orterna.

¹⁰Aspekter som styrs av faktorer som kan hänföras till mänskligt beteende.

2. TIDIGARE FORSKNING

Från ett samtida formellt och administrativt synsätt hör de forna städerna till gruppen ”byar” och ur bebyggelsegeografiskt – till gruppen ”mindre samhällen”. I Polen utgör dessa grupper ett stort forskningsfält inom bebyggelsegeografien. En stor del av forskningen handlar om landsbygdens urbanisering, i synnerhet som en konsekvens av industrialiseringsprocessen (t.ex. Turski 1963; Żechowski 1973; Kuciński 1977). Övrig forskning fokuserar på utvalda bebyggelsegrupper av intermediär eller partiell urban karaktär¹¹, exempelvis turist- och semesterorter (Stachowski 1991), rurala servicecentra (Chilczuk 1972), centrala byar (Drobek & Heffner 1994), kommunsäten (Kwiatkowska 1976), agrara köpingar (Lewiński 1991) men också satellitstäder och kvarter (Siksna 1996) eller helt enkelt små städer (Heffner 2005). En genomgående brist är att de forna städerna inkluderas per automatik i de studerade urvalsgrupperna, ofta utan distinktion eller hänsyn till deras historiska och morfologiska särart.

1965 publicerades det hittills största uppslagsverket över forna polska städer (*”Polska städer under millenniet”*, Arnold 1965) – ett ambitiöst och heltäckande projekt som också behandlade dåvarande (formella) städer. Nackdelen med verket var att artiklarna om de degraderade städerna var påtagligt resumerande och fokuserade i stort sett endast på den historiska kontexten. Den samtida dimensionen begränsades till data om befolkningsantalet och lokaliseringen av de viktigaste industriverken och sociala institutionerna, förmodligen som en återverknings av den politiska situationen i landet under vilken boken utkom (kommunism). Mycket lite utrymme gavs exempelvis åt de morfologiska aspekterna i städerna.

Under senare år har något fler publikationer som behandlar degraderade städer börjat dyka upp, antingen som en separat grupp (Drobek 1999, fokus på deras roll i bebyggelsestrukturen) eller integrerat med formella städer (Przesmycka 2001, fokus på det estetiska värdet), men i stort sett alltid på regionnivå. Maria Nietykszas bok *”Rozwój miast...”* (1986) behandlar detaljerat samtliga städer inom forna Kongresspolens gränser (se vidare kapitel 5.4.1; karta 5.2), inklusive hela 338 degraderade städer, dock enbart ur ett historiskt perspektiv (1865-1914) och sammanblandat med icke-degraderade städer. Fortfarande råder det stor brist på litteratur som lyfter ut de forna städerna ur gruppen formella byar och som enbart fokuserar på den unika problematik som är förenad med deras morfogenetiska särart i gränslandet mellan stad och landsbygd. Några anledningar till att tidigare forskning om forna städer varit begränsad skulle (enligt egen erfarenhet) kunna vara det svåråtkomliga källmaterialet samt bristen på lämpliga metoder och resurser för att kunna genomföra ingående (multiaspektuella) och heltäckande (landsomfattande) empiriska undersökningar.

En närbesläktad ansats inom den senare forskningen (från sent 1980-tal) går att finna i studier som tillämpar konceptet *rural-urbant kontinuum*. Detta forskningsfält likställer de minsta städerna med de största byarna och behandlar dessa kollektivt som ett mellanled i transformationen från hypotetisk modellby till hypotetisk modellstad. Genom att undersöka studieobjekten ur en rad antagna stadstypiska egenskaper kan man med hjälp av specialkonstruerade index bedöma deras urbaniseringsnivå eller grad av urbanitet (t.ex. Chojnicki & Czyż 1989; Szymańska 1992; Sokołowski 1999). Framför allt Dariusz Sokołowskis (1999) arbete med att rekognosera detta multispektrala forskningsfält har gett de degraderade städerna ny uppmärksamhet. Kontinuumkonceptets område inkluderar nämligen flera av de forna städerna och betonar dessutom deras betydelse. Orternas historiskt grundade urbana skepnad och centralitet (den formella lantliga statusen till trots) gör att de skiljer sig från mängden.

Nackdelen är att konceptets urvalskriterium är storleksrelaterat. Exempelvis behandlar Sokołowski enbart orter mellan 1.000 och 10.000 invånare, dvs. alla samhällen i Polen som ryms inom skalan mellan den minsta stadens och den största byns storlek. Eftersom en stor del av de degraderade städerna har färre än 1.000 invånare (exempelvis 25 av de 55 orterna som behandlas i detta arbete), hamnar de utanför studiens omfattning. Den relativt höga ingångströskeln

¹¹ Med intermediär urban karaktär avses *delvis* utvecklade urbana karaktärsdrag. Med partiell urban karaktär avses *några* fullt utvecklade urbana karaktärsdrag.

gör att flera forna städer inte omfattas av undersökningen. I sin bok ”*Zróżnicowanie zbioru małych miast ...*” (1999) redovisar Sokołowski endast indextalen för 110 av de mest urbaniserade byarna¹², varav endast 5 orter¹³ är forna städer som ingår i detta arbete. Vid personlig kontakt med Dariusz Sokołowski har index för studiens orter över 1000 invånare kunnat erhållas i verifikations syfte (sammanlagt för 31 orter).

Därutöver är Sokołowskis resultat baserade enbart på statistiska data och saknar fältrelaterad empiri. Av de fem grundläggande plattformar som utgör konceptet *urbanisering sensu largo* (dvs. urbanisering i allmän mening, se kap. 3.1) kräver enbart det som Sokołowski kallar för *det morfologiska attributet*¹⁴ ett hänsynstagande till stadslandskapets karaktär (Sokołowski 1999, s. 43). Ett urbant landskap kan endast förstås i historiska termer eftersom dess beståndsdelar genomgår en ständig *förändring* och *ersättning* (Moudon 1997). Degraderade städer svarar väl på detta antagande eftersom de ger möjligheten att kunna studera en historiskt grundad urban skepnad ur ett icke-urbant perspektiv (*förändring* av administrativ status och *ersättning* av funktion). För att kunna evaluera och definiera ett samhälles urbana fysionomi är fältempiriska observationer nödvändiga. Sokołowski (1999, s. 178) medger att avsaknaden av den morfogenetiska faktorn¹⁵ – som är ett viktigt urbant attribut i strikt mening – skapar diskrepans mellan utfallet från hans urbaniseringsindex och verkligheten, medan medräknandet av denna faktor hade kunnat förändra de studerade orternas inbördes ranking.

Det är också viktigt att poängtera att det statistiska underlaget för Sokołowskis (1999) indexkonstruktion är från 1988-89. I ljuset av de omvälvande strukturella förändringarna som ägt rum i Polen sedan Berlinmurens fall (statsskick, privatisering, modernisering) bör åtminstone delar av statistikens validitet ifrågasättas i förhållande till aktuella omständigheter. Därutöver är Sokołowski själv skeptisk till vissa källors reliabilitet, särskilt de gällande orternas centralitet (ibid., s. 23). Sokołowskis arbete tjänar däremot som utmärkt grund för metodologisk inspiration och teoretisk referens.

I ljuset av ovanstående kan man konstatera att det finns en kunskapslucka bland studier av forna städer avseende urvalsgrupp/metodik. Detta arbetes bidrag till forskningen är således:

- a) att fokusera uteslutande på gruppen *forna städer*, alltså utan sammanblandning med samhällen av likartad karaktär;
- b) att varva statistiska data med fältempiriska observationer för att ge en så bred och rättvis bild av fenomenet som möjligt;
- c) att uppdatera data för vissa befintliga undersökningar av liknande karaktär.

¹² Vid personlig kontakt med docenten har index för berörda orter över 1000 invånare kunnat erhållas i verifikations syfte.

¹³ Dessa orter är: Kazimierz Biskupi, Dobrzyca, Piaski, Opatówek och Ryczywół.

¹⁴ Med *morfologiskt attribut* menas här avsaknaden av rural bebyggelse. De övriga fyra attributen är det ekonomiska, det sociala, det demografiska och det infrastrukturella/tekniska (Sokołowski 1999, s. 43).

¹⁵ *Morfogenetisk faktor* innebär en kombination av ett samhälles två urbaniseringsattribut: *det morfologiska attributet*, dvs. inrymmande bebyggelse av icke-rural karaktär samt *det historiska attributet*, dvs. innehavande urbana traditioner i det förflutna (Sokołowski 1999, s. 43)

3. TEORETISK REFERENSRAM

Målet med detta kapitel är att skapa ett teoretiskt ramverk till det studerade materialet – de degraderade städerna. För att kunna studera ett så komplext ämne som bebyggelsegeografi (studieobjekten överbryggar dikotomin stad–land) samt att analysera dess många skepnader är det nödvändigt att bekanta sig med begreppen och definitionerna. Fokus ligger därför dels på begreppen som används inom stadsgeografien och dels på omständigheterna som styr och förändrar det urbana landskapet. Detta kapitel utgör en sammanställning av hur olika forskare ser på *urbanisering* och vad processen egentligen innebär, hur *stad* och andra *urbana enheter* definieras och klassificeras i tid och rum, vad som menas med *urbanitet* och hur man kan mäta det samt hur negativa urbaniseringsprocesser som *desurbanisering* och *stadsdegradering* yttrar sig. Även studiens undersökta attribut av urbanitet ges en teoretisk inramning. Det övergripande syftet är att försöka sätta processer kopplade till stadsdegradering i ett perspektiv samt att skapa en djupare förståelse för problematiken urbanitet/stad.

3.1. Urbanisering

Ordet *urbanisering* betyder ”förstadligande” och inbegriper alltid en form av stadstillväxt (Lewan 1990). Det är samtidigt viktigt att påpeka att stadstillväxt och urbanisering inte betyder samma sak, eftersom stadstillväxt kan ske utan att andelen stadsbefolkning förändras genom naturlig folkökning i städerna (Öhman, 2003). Det finns tre grundläggande sätt att mäta urbanisering på: det demografiska – dvs. andelen av den totala befolkningen som lever i stadssamhällen; det beteendeorienterade – dvs. levnadssättet som förknippas med städer och städers utveckling; och det strukturella – dvs. när koncentrerat boende går att koppla samman med vissa näringars och ekonomiska sektors dominans och framväxt (Öhman, 2003). Samma tre synsätt skulle kunna tolkas som det statistiska, det kulturella och det ekonomiska (Lewan 1990). Gawryszewski (2005) tillägger ett fjärde synsätt – det rumsliga. Med denna aspekt menas antalet städer per viss yta (eller ytstorlek per stad) samt antalet rural befolkning per stad. Även tidsperspektivet är av vikt. Urbanisering kan ses som en lång, historisk process (stadslivets ursprung årtusenden f.Kr. i Asien) men den kan också ses som en aktuell samhällsföreteelse (Lewan 1990). Ett generellt synsätt på urbanisering som passar de flesta kan definieras som ”*anhopning av befolkning, sysselsättning och bosättning till (...) sammanhängande, tätbebyggda områden*” (ibid, s. 3). Det finns också dold urbanisering. Denna särskilda urbaniseringsform handlar om utflyttning av stadsmänniskor till landsbygden, som dock fortsätter att arbeta i staden (ibid, s. 25).

Sokołowski (1999, s. 29-30) urskiljer två grundläggande typer av urbanisering – *sensu largo* (i bred mening) och *sensu stricto* (i snäv mening). Dessa två skiljer sig framför allt i koncentrationen av de urbana komponenterna samt avseende förekomsten av några kvalitativa differenser. I stora drag handlar *urbanisering sensu stricto* om byars transformation till städer eller om *inkorporering*, dvs. när befintliga städer utökar sitt territorium genom att införliva omgivande lantliga områden. Med sådan rumslig urbanisering förenas element som utgör begreppet *stadslandskap*, framför allt rumslig struktur (stadsplan), typ av bebyggelse (byggnadsmaterial, byggnaders storlek) samt bebyggelsekaraktär (kompakthet, spridning) (ibid., s. 42). På så vis berör urbanisering *sensu stricto* endast själva centra av ett urbaniserat landskap och utgör den enda processen som leder till formell urbanitet. *Urbanisering sensu largo* är däremot en mer allmän process som inte behöver leda till formell urbanitet. Processen är en konsekvens av moderniseringen samt befolkningens avgång från jordbrukshushållning och handlar därför mer om en förändring av människors livsstil och levnadsvillkor. Golachowski (1966) kallar denna process för *semiurbanisering*, medan produkter av den har definierats som *halvbyar/halvstäder* (Szymańska 2009) eller som *the rural community* (Patel 1969). Kielczewska-Zaleska (1972) uppmärksammar att denna form av urbanisering aldrig sker punktvis utan gruppvis.

3.2. Olika sätt att definiera en stad

I och med den progressiva urbaniseringen blir staden ett livsrum för alltfler människor på jorden. Enligt den demografiska definitionen är urbaniseringen en ändlig process som blir (hypotetiskt) avslutad först när alla människor bor i städerna (Öhman 2003). Denna förklaring kräver dock en tydlig definition av begreppet ”stad”. En exakt definition av staden är outhärlig i statistiska sammanhang. Däremot verkar det inte finnas någon enhetlig sådan (Szymańska, 2009). Enligt Miner (1967) vet alla generellt vad en stad är, det är enbart forskare som till varje pris måste differentiera staden från icke-staden. Denna synpunkt kan mycket väl stämma in på t.ex. stadsgeografer som på något sätt måste kunna avgränsa sitt studieområde. Begreppet har haft olika betydelser i tid och rum. En tidigare definition enligt Ratzel (1891) löd ”*en permanent koncentration av människor och deras bostäder som har en betydlig yta och ligger vid en central kommunikationsknutpunkt*”. Idag kan begreppet också tolkas abstrakt, t.ex. som ”*ett verk skapat av människan och därmed ett resultat av hennes intellekt, arbete och vilja*” (Szymańska 2009, s. 169). Problematiseringen av stadsbegreppet kan också ske på det ideologiska planet, där staden kan ses höra till ”den nya samhällsgruppen” (liberalism/revolutionär socialism) vars intressen står i konflikt med landsbygden som hör till ”den gamla samhällsgruppen” (traditionalism/merkantilism) (Otok 2009, s. 105).

Wirth (1938) urskiljer tre element som utmärker en stad: invånarnas antal, densitet och heterogenitet. Förutom befolkning är även markanvändning en viktig del av staden (Öhman 2003). Merlin (1973) talar om städer som kontakt- och samarbetscentra. För att interaktion i ett koncentrerat boende ska kunna äga rum krävs både ett tillräckligt stort antal människor samt en lämplig infrastruktur. Av den anledningen är vägnätet ett viktigt urbant attribut (Kielczewska-Zaleska 1972). Genom att titta på bara tre egenskaper – storlek, serviceutbud och form – kan de flesta urskilja ”by” från ”stad” (Szymańska 2009), men klassificeringen måste vara noggrannare än så. Till hjälp myntade exempelvis K.A. Doxiadis 1942 den tvärvetenskapliga forskningsgrenen *ekistik* som behandlar läran om bebyggelse ur en rad skilda aspekter, bl.a. samhällsgeografi, stadsplanering, urbanism och samhällspsykologi (ibid.).

I stället för att diskutera vad en stad är, kan man lika gärna diskutera vad en stad inte är. En stads invånarmajoritet bör inte vara sysselsatt inom växtodling eller djurskötsel (Sokołowski 1999; Szymańska 2009). En stad är inte heller vare sig en efemär (kortlivad) eller episodisk (temporär) bebyggelseform (Szymańska 2009). På så sätt kan ett samhälles bestående och dess invånares yrkesstruktur¹⁶ ses som två grundläggande kriterier för urbanitet. Czarnecki (1964) tillägger dock att jämte landsbygdens urbanisering pågår runtom i världen det som han kallar för städernas förlantligande – en process orsakad av omfattande brister i städernas infrastruktur samt stadsbornas modifierade yrkesvanor.

Städer kan definieras enligt *kvalitativa* och *kvantitativa* klassificeringsegenskaper. Den kvalitativa klassificeringen som används i formella sammanhang utgår ifrån *stadsrättigheter*, dvs. lagar och privilegier som särskiljer ett samhälle från övriga – oftast lantliga – samhällen. Stadsrättigheter är ett approximerat, oprecist mått för vad som egentligen är en stad i och med att det inte automatiskt omfattar hela skalan av ett samhälles urbanitet som t.ex. fysionomi, storlek, täthet och funktion (Szymańska, 2009, s. 176). Länder som enbart definierar sina städer efter stadsrättigheter är få, två tydliga exempel är Polen och Bulgarien. Mycket vanligare är att länder använder sig av hybridssystem i vilka som städer anses urbana samhällen med en minimibefolkningsmängd *samt* mindre historiska städer med stadsrättigheter, t.ex. i Ungern, Rumänien och Litauen (efter Szymańska 2009, annex 1).

Befolkningsmängd som kriterium hör å andra sidan till den kvantitativa gruppen. Detta klassificeringssätt används i de flesta västeuropeiska länderna samt av flertalet länder i världen. En del länder (t.ex. Ryssland och Vitryssland) tillämpar befolkningskriteriet som grund för utnämning av städer (bl.a. måste befolkningstrenden vara konstant). I dessa länder sker inte klassificeringen enligt befolkningsmängden automatiskt som bl.a. i Sverige och Spanien. Enligt Szymańska (2009) är inte heller själva invånarantalet ett meningsfullt mått. I Ungern och på Sici-

¹⁶ Likaså typen av arbetsuppgifterna samt arbetsplatsernas karaktär (Szymańska, 2009, s. 63)

lien finns agrara samhällen med 10-20.000 invånare och i USA existerar stadsliknande icke-agrara *townships* med bara några hundra bofasta¹⁷. I flera länder tillkommer (förutom minimibefolkningskriteriet) andra krav som en potentiell stad måste uppfylla, t.ex. får inte avståndet mellan husen vara hur stort som helst (Frankrike och åter Sverige); samhället måste inrymma administrativa institutioner (Österrike) eller att andelen agrar befolkning inte får överstiga en viss andel (Ukraina). De senare kriterierna är exempel på fler kvalitativa egenskaper (data enligt Szymańska 2009, annex 1).

Fördelen med ett kvantitativt klassificeringssystem är att det är konsekvent. Nackdelen är att det automatiskt omfattar stora byar, dvs. samhällen med överväldigande agrar befolkning som inte har särskilt mycket med urbanisering att göra. En annan nackdel – om den undre nivån för invånarantalet är låg (likt Sveriges) – är att det uppstår extremer: Stockholm anses statistiskt lika urbant som Flädie i Skåne med 217 invånare¹⁸ (SCB, 100504). Extremer kan naturligtvis uppstå även i kvalitativa system. I Polen har Warszawa en befolkning på 1,7 miljoner medan Wyśmierzyce (den minsta staden) har endast 858 invånare (GUS 2009). Å andra sidan finns det i Polen byar som Kozy med en befolkning på närmare 12.000 som idag kan utan tvekan ses som urbana (ibid.). Sådana extremer är dock inte särskilt representativa, då de flesta städerna är betydligt större och byarna mindre.

Länders klassificeringssystem kan också baseras på *formella data* (statistiska data) eller *funktionella data*. Formella data härrör oftast befolkningsmängden men också faktorer som area och befolkningstäthet, medan funktionella data handlar t.ex. om arkitektur, andelen agrar befolkning, administrativa institutioner, serviceutbud och funktion. Det är inte bara en stads demografi som förändras, även dess funktion evolverar och blir mer och mer komplex och mångfacetterad. Därför blir en konstant stadsdefinition något som alltför forskare tar avstånd från (Szymańska 2009).

3.3. Olika sätt att mäta urbanitet

I och med att staden är en komplex organism räcker oftast inte en enkel definition för att ge en rättvis och heltäckande bild av staden. Staden består av en rad skilda komponenter och attribut som utgör det vi kallar för *urbanitet*, dvs. summan av en rad egenskaper som förknippas med en stad (Sokołowski 1999). Att mäta urbanitet utifrån formella data är enkelt. Man räknar ihop alla samhällen som har en stadsstadga, dvs. stadsrättigheter (som t.e.x. i Polen) eller så räknar man ihop alla samhällen över en viss befolkningsmängd (som t.e.x. i Sverige). Detta ger dock en syntetisk och ganska förenklad bild av verkligheten. Enligt en sådan bild är t.e.x degraderade städer definitivt inte urbana.

Ett mera sanningsenligt och givande mått på urbanitet får man genom funktionella data. För att kunna mäta intensifieringen av vissa stadstypiska drag måste dessa drag först identifieras, selekteras och kvantifieras. Det mest uppenbara och förmodligen största hindret är att det inte finns någon enskild aspekt som skulle kunna definiera en stads urbanitet (som t.ex. arkitektur eller rumslig struktur), utan fenomenet måste beaktas komplext med hjälp av en rad skilda faktorer (Sokołowski 2002). Urbanisering kan som tidigare nämnts betraktas på två grundläggande sätt: *sensu largo* och *sensu stricto* (kap. 3.1). Förståelsen av de två skilda typerna av urbanisering bottenar i antalet samt kvaliteten av de studerade aspekterna. Urbanisering *sensu largo* är en mer generell process och omfattar därför färre aspekter än urbanisering *sensu stricto* som i första hand obligatoriskt omfattar samma aspekter som urbanisering *sensu largo*, men som också tillför andra, mer spe-

¹⁷ Jämför med vilda västerns ”städer” med en huvudgata.

¹⁸ Den svenska kommunreformen från 1971 innebar införandet av en *enhetlig kommuntyp* genom att avskaffa de hittillsvarande landskommunerna, städerna, köpingarna och municipalsamhällena (Gustafsson 1996). På så vis uttraderade reformen de hittillsvarande historiska strukturerna och hierarkierna. När städerna ”försvann” fanns inte längre något naturligt sätt att mäta urbanisering på. Det var då som systemet med tätorter infördes (ibid.). Med begreppet *tätort* definierar man ett tätbebyggt område med minst 200 invånare och där avståndet mellan husen inte överstiger 200 meter. Ett påföljande karaktäristiskt drag av ett sådant system är att ortsgrupperna förändras ständigt och små marginaler kan påverka indelningen (en ort med 199 invånare blir automatiskt en *småort* och räknas till landsbygden). För att göra systemet mer hanterbart, görs inte den officiella indelningen i ortsgrupper förrän vart femte år (Öberg & Springfeldt 1991).

cialiserade aspekter. Attribut av urbanitet har behandlats teoretiskt (t.ex. Jałowicki 1966) men har också operationaliserats.

Dariusz Sokołowski (1999, s. 43) studier med kvantifiering av det rural-urbana kontinuet har identifierat följande fem *urbaniseringsattribut*, kännetecknade för de båda typerna av urbanisering; 1) det ekonomiska (utomagrart sysselsättning); 2) det demografiska (befolkningsstrukturer); 3) det infrastrukturella/tekniska (bostäders och orters utrustning); 4) det sociala (livsstil) samt 5) det morfologiska (icke-rural bebyggelse). De tre första går att härleda ur statistiska data medan de två sista är avhängiga olika grader av fältempiri (t.ex. observation, enkäter, intervjuer). Urbanisering *sensu stricto* kräver större stringens och måste utökas med fler attribut: 6) det funktionella (näringslivets differentiering), 7) det centrala (hierarkiska ortssystem), 8) det skalära (ortens storlek), 9) det mentala (invånarnas perception av sin hemort som urban) och 10) det rumsliga (densitet och kompakthet). Även denna grupp innehåller aspekter som kan härledas från skilda typer av källor: statistik (6-8) och fältempiri (9-10, intervjuer och observation). Av detta kan man (teoretiskt) härleda att en ort som uppfyller kriterier 1-5 kan anses som icke-rural. Om den dessutom uppfyller kriterier 6-10 kan den betraktas som urban. Detta ger en bild av hur paradoxala vissa stadsklassificeringssystem är, i vilka det kan förekomma ”urbana” samhällen som inte har ett enda urbane drag. Gerd Enequist, som varit med och utformat den svenska tätortsdefinitionen, var själv skeptisk till den låga ingångströskeln för svenska samhällen för att anses som urbana (minimum 200 invånare). Enligt Enequist uppvisar orter mellan 200-500 invånare varken ”en tydlig inre differentiering” eller en urskiljbar centrumfunktion och borde därför inte sammanblandas med orter av mera stadslig typ (Hallin 1992, s. 134).

För att mäta urbanitet måste underlagsdata först kvantifieras. Även här finns det inga givna kriterier för ”hur mycket av vad” det bör finnas för att en egenskap ska kunna anses nå upp till en urban nivå. Ett sätt att göra detta på är att välja ut ett antal attribut (t.ex. befolkningsmängd, andel utomagrart sysselsatt befolkning, andel byggnader med avloppssystem, förekomst av brandstation, antal frisörsalonger etc.) för en samling orter inom en homogen populationsgrupp som innehåller både formella städer samt icke-städer. Genom att analysera differentieringen av utfallet mellan städer och icke-städer kan man dra gränser för miniminivåer av urbanitet (Sokołowski 1999, kap. 5-8). En nackdel med detta är att de formella städerna har tilldelats sin stadsstatus utan att ett sådant tillvägagångssätt implementerats och utgör därför inte någon absolut referens. Däremot ger jämförelsen en generell bild av de faktiska förhållandena.

3.4. Stad vs. urbanitet

En vanlig missuppfattning är att enbart städer definierar urbanitet. Under historiens lopp har det funnits ett flertal enhetstyper av urban karaktär som inte varit formella städer. En vanlig enhet av den typen som förekommit i stora delar av Europa har varit *oppidier* (i singularis *oppidum*), t.ex. svenska *köpingar* och polska *miasteczka* (Tuneld 1828, s. 351; Szymańska 2009, s. 174). Oppidier var miniatyrstäder vilkas huvudfunktion var att tjäna som handelsplats åt det agrara omlandet. Invånarna hade bl.a. möjlighet att bedriva skråväsendet, men orten i sig – till skillnad från de reella städerna (lat. *civitas*) – hade inte fulla stadsrättigheter. Ett oppidiums ringa storlek gjorde att samhället ofta hade liten utvecklingspotential (Arnold 1965). Som samtida administrativa enheter återfinns oppidier fortfarande i bl.a. Tyskland (*Minderstädte*) och Tjeckien (*městys*)¹⁹.

Andra typer av urbana icke-städer var s.k. ”stadssamhällen” (pol. *osady miejskie*), dvs. orter i det Rysslandockuperade Polen som framtogs sina stadsrättigheter som straff för invånarnas deltagande i anti-tsarrevolutionerna 1863. De svenska *municipalsamhällena* var tätbebyggda och skötte vissa kommunala angelägenheter enligt de regler som gällde för stad och köping men tillhörde landskommunerna (NE, 100506). En liknande enhet infördes i Mellankrigspolen 1923 och kallades för *landskommuner med urban finansbehörighet* (pol. *gminy wiejskie o miejskich uprawnieniach finansowych*) (Dz. U. z 1923 r. Nr 94, poz. 747). Statistiskt sett räknades dessa inte till städerna, men specialbefogenheten hade betydelse för den polska urbaniseringen, då ca 1/3 av de 70 kommunerna av denna typ blev på senare år städer (Mielcarek 2008, s. 56-57). I delar av det

¹⁹ Dessa orter kallas officiellt för städer men de har varken fulla stadsrättigheter och stadsfunktioner.

forna Sovjetunionen (förr även i Folkrepubliken Polen 1954-72) finns s.k. ”samhällen av stadstyp” (rus. *посёлок городского типа*, pol. *osiedla typu miejskiego*), dvs. stadsliknande orter som utvecklats på grund av en enda huvudsaklig näring, t.ex. produktion, gruvsdrift, fiske eller kurativ verksamhet (Dz. U. z 1954 r. Nr 43, poz. 192; Dz. U. z 1954 r. Nr 49, poz. 253; Dz. U. z 1972 r. Nr 49, poz. 312). Till skillnad från de historiska städerna har dessa samhällen oftast inga långvariga urbana traditioner.

Begreppet ”stad” har å andra sidan även använts för *de facto* icke-urbana enheter. I det forna Sovjetunionen återfinns enheten *agrohorodek* (sv. ”jordbruksstad”), dvs. ett samhälle med helt urban stadsplan som dock byggts uteslutande för agrara ändamål (Szymańska 2009, s. 164). Begreppet ”stad” har dessutom fått en ny betydelse i det svenska språket genom *arbetsstaden* eller *industriestaden*, dvs. ett stadsmässigt utformat industriområde med bl.a. stort serviceutbud och egen energihushållning (t.ex. Arlanda stad och Industriestaden AR). Utifrån en demografisk definition kan inte dessa betraktas som städer eftersom de saknar bofast folkbokförd befolkning även om det juridiskt sett är möjligt (Persson 1992). Man kan också diskutera ifall platsen där människor sover skall vara avgörande för definitionen av bofast befolkning, även om människorna i fråga befinner sig på annan ort under största delen av dagen. Inte heller kan man ensidigt behandla urbana näringsgrenar som determinanter av vad som är en stad. I och med dagens civilisatoriskt-kulturella omvandlingar (modernisering, suburbanisering, globalisering) har även landsbygden börjat anamma nya kompletterande näringar såsom industri, turism och rekreation (Szymańska, 2009).

Ovanstående påvisar att urbanitet inte är synonymt med stad. Resonemanget kan kopplas till studiens urvalsgrupp – de degraderade städerna – genom att urbanitet kan ha en utomformell urban skepnad.

3.5. Desurbanisering och stadsdegradering

Största delen av den undersökta litteraturen behandlar urbanisering som en positiv process i termer av tillväxt och progressivitet. Däremot skrivs mindre om den omvända processen som bl.a. drabbat många städer i Polen.

I och med att urbanisering omfattar stadstillväxt innebär processen ett inflöde av människor. En vanlig missuppfattning är att detta inflöde enbart härstammar från landsbygden. I verkligheten avfolkas även de minsta städerna som formellt är lika urbana som de större städerna. På så sätt pågår jämte urbaniseringen runt om i världen en desurbaniseringprocess. Begreppet *desurbanisering* förknippas dock främst med avflyttning från städer till landsbygden till följd av ekonomiska eller sociala förändringar (Ślodziński 2003, s. 47), något som forskare börjat uppmärksamma i USA (Science Daily 2009, 100505). En indirekt form av desurbanisering är *exurbanisering*, alltså en stads simultana tillväxt och utglesning bortåt landsbygden, t.ex. *urban sprawl* (Wackermann, 2001; Szymańska 2009, s. 37).

Tolkningen av begreppet *desurbanisering* varierar. van den Berg *et al* (1982) ser desurbanisering som det tredje ledet i en fyrstegsmodell av urbaniseringsprocessen (urbanisering – suburbanisering – desurbanisering – reurbanisering). Sammanfattat handlar den första fasen om migration till städerna med hopp om ett drägligare liv. Den andra handlar om den rikare befolkningens utflyttning till förorterna i och med att stadstillväxten intensifieras. Den tredje – *desurbaniseringen* – innebär ett befolkningsbortfall – först i agglomerationens centrala delar och senare inom hela agglomerationen; i och med att tempot av befolkningsökningen stabiliseras, jämnas befolkningsandelen mellan stora och små städer ut. Slutligen innebär reurbaniseringen en ny igångsättning av urbaniseringsprocessen till följd av stadsombyggnad, t.ex. *urban renewal*. van den Bergs modell är på så sätt cyklisk och desurbaniseringen är en återkommande process. Gibbs’ femstegsmodell²⁰ av urbaniseringen (1963) och Parysek *et al*’s (1993) klassificering av de fem faserna tillämpar begreppen annorlunda. Parysek *et al* kallar fas 5 – när befolkningsmängden mellan agglomerationerna och de övriga områdena *utjämnas* – för desurbanisering, medan fas 4 – när de mindre

²⁰ Fas 1: städer bildas i ett tempo där stadsbefolkningstillväxten är lägre än den totala befolkningens; fas 2: städerna utvecklas bildas i ett tempo där stadsbefolkningstillväxten blir högre än den totala befolkningens; fas 3: landsbygdens roll som bosättningsplats minskar (ut-migration); fas 4: de mindre städerna faller i betydelse; fas 5: befolkningsmängden mellan agglomerationerna och de övriga områdena utjämnas.

städerna minskar i betydelse – kallas för *suburbanisering*. I ljuset av denna studie skulle de forna polska städernas minskning i betydelse och successiva fall kallas enligt denna tolkning just för *suburbanisering*.

Stadsdegradering däremot innebär en formell avveckling av en urban organism, huvudsakligen genom fråntagning av dess stadsrättigheter (Szymańska 2009, s. 204), t.ex. till följd av ekonomisk stagnation eller en naturkatastrof. På så vis är stadsdegradering endast möjlig i de länder som tillämpar stadsstadgor. I länder som använder sig av befolkningskriteriet uppstår i stället en ”självdegradering” när ett samhälles befolkning når under den gängse miniminivån. Stadsdegraderingar (som namnet antyder) är förknippade med prestigeförlust. Av den anledningen har exempelvis i Polen denna procedur upphört helt och hållet. Konsekvensen blir att ett antal mycket små och praktiskt taget icke-urbana städer fortsätter att existera.

Såväl *desurbanisering* som *stadsdegradering* kan betraktas som två former av ”avstadning”, alltså en negativ urbaniseringsprocess, varav den första sker gradvis och av sig själv, medan den andra sker plötsligt och till följd av beslut ovanifrån²¹. Även om begreppen varierar kan man konstatera att urbanisering som process har direkt inflytande på utvecklingen i städer som håller på att mista sin betydelse eller redan har förlorat sin stadsstatus. Lewan (1990) återger en schematiserad beskrivning av förändringar som uppkommer till följd av urbaniseringen: Förbättringar inom teknik, ekonomi och organisation skapar ändringar i transportmöjligheterna, sysselsättningslokaliseringen och arbetsorganisationen, vilket till slut leder till landsbygdens utglesning och urban koncentration med konsekvenser som miljöhot och planbehov. Enligt denna modell kan urbanisering försämra förhållandena för en redan degraderad stad som formellt räknas till landsbygden.

3.6. Studiens undersökta attribut av urbanitet

En av studiens frågeställningar är att undersöka degraderade städers nuvarande grad av urbanitet, vilket innebär att ett antal attribut som betraktas som urbana har studerats. Fokus i studien ligger på den urbana morfologin, men även andra attribut har behandlats: centralitet, demografi samt vissa utvalda egenskaper som bidrar till perceptionen av ett samhälle som urbant.

3.6.1. Urban morfologi

Ett viktigt attribut av urbanitet är *urban morfologi* (ibland sammanskrivet som *urbanmorfologi*), alltså stadens form och utseende. Läran om urban morfologi utgör den delen av bebyggelsegeografien som handlar om analys av stadens rumsliga struktur²²: *den yttre* – dess form och utseende och *den inre* – dess stadsplan. Läran behandlar i lika grad analysen av en stads rumsliga struktur som processerna²³ som format den (Słodczyk, s. 201). Urbanmorfologin tillämpas även inom stadsplaneringen för att skapa estetiskt smakfulla och harmoniserande lösningar (McGlynn & Samuels 2000). Begreppet ”(*urban*) morfologi” tillämpas på olika sätt i litteraturen. Även om det alltid handlar om en (stads) form²⁴ eller utseende används termen med olika grad av precision. När Sokołowski talar om en stads morfologi menar han ”bebyggelese av icke-rural karaktär” (1999, s. 43). På så vis reserverar han termen för byggnader, även om i en fotnot tillägger han att lika relevant för städer är ”den urbanistiska aspekten” eller ”urban stadsstruktur” (ibid., s. 43). Distinktionen mellan morfologiska och rumsliga attribut är av vikt för Sokołowski eftersom han ser ”morfologin” som ett av de grundläggande attributen av urbanisering *sensu largo*, medan ”det rumsliga attributet” – det som han tolkar som densitet och kompakthet – är av signifikans för urbanisering *sensu stricto*. Szymańska (2009, s. 194-195) definierar begreppet morfologi som ”layout” eller ”organisation av en stads rymd” (alltså på ett omvänt sätt än Sokołowski) medan hon kallar ”den yttre upp-

²¹ I mycket sällsynta fall har initiativet att avlägsna stadsrättigheterna kommit från invånarna själva, t.ex. Puńsk år 1852 (Arnold 1965, vol. I, s. 277).

²² Stadens rumsliga struktur inbegriper även andra rumsliga angreppssätt än det morfologiska: det demografiska, det sociala och det funktionella (Maik 1997, s. 56)

²³ Studien av processerna kallas för *morfogenetik*.

²⁴ Av grekiskans *morpē* – ”form”, ”silhuett” (Kopaliński 1983, s. 282)

byggnaden” eller ”städers/byggnaders utseende” för *fysionomi*²⁵. Det geografisk-ekonomiska och topografiska lägets inflytande på morfologin, fysionomin samt ”den inre uppbyggnaden av en ort” kallar Szymańska för *urban morfologi*. ISUF (International Seminar on Urban Morphology) delar upp urbanmorfologin i tre grundläggande fysiska komponenter: byggnader (med tillhörande öppna ytor), platser och gator (Moudon 1997, s. 7). Sumień (1989, s. 5) introducerar dessutom begreppet *urban anatomi* som en av de fyra komponenter som utgör stadens form (jämte kreation, perception och kontext). En stads anatomi är delvis synonym med begreppet stadsmorfologi (layout, utseende och form) men omfattar också innehållsaspekten (perceptionen). På det stora hela motsvarar en stads morfologi den rumsliga definitionen av urbanisering (efter Gawryszewski 2005).

Två av stadens viktigaste urbanmorfologiska fenomen som utgör det vi uppfattar som ”stadslandskap” är *stadsplanen* (en del av layouten) och *bebyggelsetypen* (en del av fysionomin) (Kiełczewska-Zaleska 1972; Améen 1985, Sokołowski 1999; Szymańska 2000; Przesmycka 2001). Sokołowski (1999, s. 43) resonerar att ett ”urbaniserat samhälle” (alltså även en *by*) karaktäriseras av ett *icke-ruralt landskap*, t.ex. flerfamiljehus och bebyggelse annan än bondgårdar. Denna aspekt har alltså främst en arkitektonisk innebörd. En *stad* karaktäriseras däremot av ett *urbant landskap*, dvs. ett icke-ruralt landskap som dessutom har en urban rumslig struktur (urbanistisk aspekt). Av detta kan man härleda att enbart urban fysionomi (byggnader) inte är synonym med urbant landskap utan måste kompletteras med rumsliga attribut (gällande ortens stadsplan).

För att undvika missförstånd, har begreppen i denna studie använts enligt följande matris (tab. 3.1):

Tabell 3.1. Tillämpning av morfologiska nyckelbegrepp i denna studie.

fysionomi	fastigheter, synliga element, alltså kubaturer (byggnader) och punktelement (t.ex. monument, gatlyktor)
layout	rymder, osynliga ²⁶ element, alltså ytor (torg, platser, parker) och linjära element (vägar, gator)
morfologi	en stads beständiga element, alltså en kombination av <i>layout</i> och <i>fysionomi</i>
anatomi	en stads beständiga element + innehåll, alltså en kombination av <i>morfologi</i> och <i>perceptionen</i> av den
stadsplan	formen av en stadslayout med tonvikt på kompakthet
icke-ruralt landskap	ett landskap med avsaknaden av rural <i>fysionomi</i> (mestadels bondgårdar)
urbant landskap	ett icke-ruralt landskap med urban rumslig struktur, alltså ett landskap som omfattar urban <i>fysionomi</i> + <i>stadsplan</i>
bebyggelsetyp	fysionomiska egenskaper som t.ex. storlek, byggnadsstil, allmännytta

Fysionomi

Icke-ruralt landskap är en grundläggande faktor för all slags urbanisering (i både bred och snäv bemärkelse²⁷). Funktionellt delas en stad in i bostads- och industriområden samt servicezoner (Stodczyk 2003, kap. 7). Bostäder upptar den största delen av en stads markanvändning (Szymańska 2009, s. 232). Med urban bebyggelsetyp förknippas element som byggnadsmaterial (ffa sten), byggnaders storlek (flervåningshus), byggnadsstil (arkitektur, t.ex. hörnhus, fig. 3.2), allmännyttighet (stationshus, kulturhus), kollektivitet (lägenheter) och anonymitet (minimal andel privat²⁸ egendom). En stad karaktäriseras också av sammanhängande struktur och textur bland huskroppar, s.k. *anonym bostadsvävnad* (Przesmycka 2001). Denna struktur bildar i sin tur *kvarter* – en viktig enhet ur urbanmorfologisk synpunkt (Koter 1994; Moudon 1997), även om vissa fors-

²⁵ Av franskans *physionomie* – ”ansikte”, ”ansiktuttryck”, ”föränderlig egenskap”; av grekiskans *physis* – ”natur” och *gnomē* – ”intellekt”, ”tolkning” (Kopaliński 1983, s. 142, 159)

²⁶ Eftersom layouten är en samling *rymder* är den osynlig. Det vi ser är fysionomin som kantar rymderna samt avsaknaden av fysionomi som utgör layoutens element.

²⁷ T.o.m. s.k. ”sambällen av stadstyp” som fanns i bruk 1954-1972 var tvungna att ha en kompakt stadstypisk bebyggelse trots att deras inrättning var avhängig invånarnas utomurbana sysselsättning – industri, kurort, fiske (Dz. U. z 1954 r. Nr 43, poz. 192).

²⁸ I avseendet *allmännyttjande*, till skillnad från *ägo*.

kare har börjat ifrågasätta dess betydelse till fördel för *gatan som helhet* (alltså som del av stadslayouten) som det huvudsakliga morfologiska elementet (McGlynn & Samuels 2000, s. 86).

En annan typ av urban bebyggelse är det som Przesmycka (2001) kallar för *stadens dominanter* och Améen (1985) för ”*den ouplösliga treenigheten*”, dvs. kyrkan²⁹, rådhuset och torget³⁰. Förekomsten av dessa element bidrar till ett harmoniskt landskap och en varierande skyline som är särskilt förknippade med staden. I synnerhet torgets funktion som naturlig mötesplats i det offentliga rummet gör att det ”bör hållas demokratiskt och öppet” (Pacione 2009, s. 159). Det finns också dominanter som skulle kunna betraktas som kompletterande, dvs. sådana som vuxit fram i takt med industrialiseringen och utbyggnaden av den offentliga sektorn, t.ex. kornbodarna, bryggerier, murbruk, mejerier, brandstationer, järnvägsstationer, sjukhus, etc. (Przesmycka 2001; Pacione 2009, s. 158)

Layout

Generellt handlar layout om stadens form samt om fördelning av rymd. En stad består av två typer av *rymder*: *den yttre* – den öppna och obebyggda och *den inre* – den som byggts in av huskroppar (Sumień, 1992 s. 31). *Stadsplanen* utgör den delen av stadslayouten som handlar om form och framför allt kompakthet. Formen är avhängig fördelningen av en stads passager, dvs. gator och platser men också tomter. Fördelningen av rymd är i sin tur avhängig en rad faktorer, främst naturgeografiska, sociala, politiska och ekonomiska, men den är också ett resultat av mänskliga visioner och strävanden efter ett visst utseende (Ślodyczyk 2003, s. 209). Dessutom betonar såväl stadsarkitekter som samhällsplanerare vikten av god illumination, dels i orienteringssyfte, dels som en trygghetsaspekt (Dymitrow & Andjelić 2008, s. 34-36).

3.6.2. Centralitet och funktionalitet

En ortens *centralitet* härstammar från Walter Christallers centralortsteori. Teorin fokuserar på stadens roll som serviceförsörjare för den omgivande landsbygden och behandlar den rumsliga fördelningen av dels de ekonomiska aktiviteterna och dels den konsumerande befolkningen i relation till marknaden (Christaller 1933). Teorins två viktiga aspekter är centralorternas betydelse oberoende av deras storlek samt ”tröskelvärdekonceptet”, dvs. den minsta möjliga försäljningsmängden för att en entreprenör inte ska gå med förlust (Greene & Pick 2006; Fellmann *et al* 2007). Tröskelvärdena placeras i sin tur orten i någon av de olika centralitetskategorierna (t.ex. *hamlet*, *village*, *town*) i enlighet med den minsta befolkningens mängd för ett samhälle, i vilket en viss aktivitet förekommer (Greene & Pick 2006, s. 170). Centralitet motsvarar på så sätt den strukturella definitionen av urbanisering (efter Öhman, 2003; Lewan 1990). Vid mätningar av urbanitet i avseendet centralitet uppmärksammas förekomsten av vissa enheter av central karaktär som är förknippade med urbanitet.

Jämte centraliteten är stadens *funktionalitet* ett närbesläktat strukturellt urbant drag, alltså invånarnas yrkesstruktur, något som i sin tur definierar stadens karaktär. Jerczyński (1977) definierar 9 typer av städer i avseendet funktion utifrån andelen invånare sysselsatta i någon av de tre sektorerna: jordbruk (J), industri (I) och service (S): J, JI, JS, I, IJ, IS, S, SJ och SI. De olika kombinationerna är resultatet av en dominerande sektor *eller* en dominerande sektor och en kompletterande sektor. Vissa städer saknar en dominerande funktion (betecknas som X), medan andra kan ha ytterligare en funktion som inte självklart kan kopplas till någon av de huvudsakliga sektorerna, t.ex. kommunikation, gränsverksamhet eller religiös kultism³¹ (Ślodyczyk 2003, s. 63; Szymańska 2009, s.163).

²⁹ Beroende på en stads trossammansättning kan kyrkan kompletteras eller ersättas med ortodox kyrka och/eller synagoga (t.ex. i Tarnogród, där alla tre byggnader dominerar dess centrum). Przesmycka (2001) talar därför om sakrala dominanter.

³⁰ Själva torget är en yta och därför ett morfologiskt attribut men begreppet ”torg” är i lika hög grad förknippat med byggnaderna som kantar det. Eftersom ett torg utan hus (alltså själva platsen) inte kan associeras med det gängse begreppet ”torg” (t.ex. som i Targowa Górka, Kryłów och Niemirów nad Bugiem) har dess indexvärde i denna kontext inkluderats i den fysionomiska sektorn.

³¹ Dessa skulle kunna ses som service i en bredare bemärkelse.

I sin doktorsavhandling gör Sokołowski (1999) en uppdelning i *funktionalitetsindex* och *centralitetsindex* för att beräkna urbanitetsgraden av valda studieobjekt. Funktionalitetsindexet utgör en beräkning av två element: yrkesstrukturens differentiering (med utgångspunkt i teorin att en stad har en större näringslivsmässig diversifiering än landsbygden) samt andelen utomagrarnt sysselsatt befolkning (ibid., s. 57-58). Centralitetsindexet är mycket mer komplext och behandlar 11 grupper av olika anstalter och institutioner: 1) verkstäder för teknisk jordbruksrelaterad service; 2) inköpsställen för jordbruksrelaterade artiklar och produkter; 3) affärer; 4) restauranger samt övriga handelsplatser (t.ex. marknader och upplag); 5) service- och hantverksinrättningar; 6) anstalter för livsmedelsproduktion; 7) postkontor och telekommunikationspunkter; 8) institutioner för finansservice, ffa banker; 9) kultur- och utbildningsinstitutioner; 10) hälsovårdscentraler; 11) administrativa kontor, ffa kommunalkontor (ibid., s. 55).

3.6.3. Demografi

Som tidigare konstaterats har ett samhälles demografiska (statistiska) struktur direkt bäring på urbaniseringsprocessen (Öhman 2003; Lewan 1990). Undersökningar visar att formella städer är i genomsnitt större än icke-städer inom samma storleksgrupp (Sokołowski, 1999, s. 64). På så sätt är *storlek* ett relevant mått på urbanitet. Enbart en ords storlek kan omöjligen vara ett demografiskt urbanitetsdrag i och med att det t.ex. råder skillnader på upp till 10.000 invånare mellan den minsta staden och den största byn i Polen. Därför är även *befolkningsdynamiken* ett mått på urbanitet. En befolkningsökning innebär automatiskt en förbättring av stadens diverse funktioner medan en befolkningsminskning antyder regression till en mera lantlig form (Smailes 1975). En viktig faktor till fluktuationer i dynamiken – förutom den naturliga dynamiken – är befolkningsmigrationer. Migrationer beror på olika faktorer, t.ex. etnicitet, ekonomisk utveckling och internationella relationer, och är av skiftande karaktär: forcerad (t.ex. slavhandel), motvillig (t.ex. repatriering) eller frivillig (t.ex. arbets- och bostadsmarknad). Förutom omständigheter som dikteras av force majeure är frivillig migration en återspeglning av ett samhälles attraktivitet gentemot dess befintliga och potentiella invånare (Fellmann *et al* 2007; s. 80-83; Sokołowski 1999, s. 146; Ek 2007 s. 95-96).

3.6.4. Perceptionen av ett samhälle som urbant

Senare forskning har försökt belysa urbanmorfologins filosofiska sida (Conzen 1998; Gerosa 1999; Kropf 1999). Mugavin (1999, s. 99) menar att systematiska beskrivningar och analyser av städer som platser måste kompletteras med vardagliga sociala, kulturella och institutionella processer, så att begreppet ”produkt” blir mer synonymt med ”produktion”. På så sätt bör bryggan mellan stadens fysik och mentalitet integreras så att dess komponenter blir mer isomorfiska (likformade). Mugavin menar också att ur urbanmorfologisk synpunkt är ”*the lived space*” lika viktigt som stadens rumsliga återgivningar för att det ska vara möjligt att förstå staden. Även andra forskare tar upp subjektiva faktorer av urbanitet som t.ex. invånarnas attityder (Murzyn & Gwosdz 2003, s.11), livsstil och lokal medvetenhet (invånarnas egen perception av att de bor i en stad) (Sokołowski (1999, s. 43) som determinanter för urbanitet. Sumień (1989, s. 5) räknar dessutom upp perception som ett av de fyra grundläggande attributen av det som han betraktar som ”stadens form”. Med perception menar han processen förnimmelse – kognition – bedömning av en stads form som bearbetats mentalt av dess invånare till en perceptiv form. Tolkningar av denna typ faller inom den hermeneutiska traditionen.

Inom ramen för denna studie har fem kvalitativa element behandlats utifrån de fält-empiriska observationerna: *anonymitet*, *aktivitet*, *modernitet*, *urban estetik* och *urban karaktär*. De valda elementen skulle kunna tolkas som olika representationer av de sociala faktorerna befolkning – densitet – heterogenitet som utgör begreppet *urban livsbild*³² (Szymańska 2009, s. 176-177 efter Wirth 1938). På så sett motsvarar de olika elementen den beteendeariktade eller kulturella definitionen av urbanisering (jfr kap. 3.1).

³² Den urbana livsbilden omfattar också faktorer som utveckling och vidarespridning av de urbana egenskaperna (Szymańska 2007)

Anonymitet

Den traditionella uppfattningen är att stadens karaktär är grundad i anonymitet (Gustafsson 2007). Simmel (1995, s. 202-204) ger en förklaring till detta: För stadsmänniskan går det rationella hand i hand med det likgiltiga. I och med att flera element av en stad upplevs som likadana slutar nerverna att reagera på alla intryck och likgiltigheten blir det rationella resultatet. Likgiltigheten gör i sin tur att stadsmänniskan inte uppmärksammar sina medmänniskor och på så vis råder det anonymitet i staden. Även vid upplevd ömsesidig motvilja skapar stadsmänniskor en distans som är nödvändig för att stadslivet ska kunna fungera obehindrat. I små samhällen märks däremot en avvikelse tydligare eftersom individen begränsas av samhällets övervakning. I småstäder kan individen hämmas av t.ex. trångsynthet och fördomar och på landsbygden råder en ömsesidig social kontroll för att säkra trygghet. Denna landsbygdsliknande gemenskap kan även uppmärksammas inom en stadsdel (Gustafsson 2007). Undersökning visar att rädsla för främmande människor är den vanligaste formen av stadsrelaterad rädsla (Dymitrow & Andjelić 2008, s. 30).

Aktivitet

Generellt kännetecknas en stad av en högre befolkningskoncentration än landsbygden. Stadens diversifiering för med sig ett utvecklat rörelsemönster i tid och rum (arbetspendling, uträttning av ärenden, socialt och kulturellt liv etc.). Koncentrationen av faciliteter i stadens centrala delar samt lokaliseringen av kommunikationsknutpunkter inom dessa gör att stadens centrum frekventeras av ett stort antal människor (Słodczyk 2003). Detta skapar i sin tur en kontinuerlig *aktivitet*. På landsbygden, där befolkningsmajoriteten är sysselsatt inom jordbruket (alltså utanför ortens kärna) och där utbudet av varor och tjänster (i ortens centrala del) är begränsat, förekommer inte lika stor mobilitet i det offentliga rummet. Detta bidrar till reducerad aktivitet i ortens centrala delar och skapar en känsla av stiltje. I och med att vissa aktiviteter virtualiseras (görs tillgängliga via internet), trängs vissa resor och platser bort (Thulin & Vilhelmson 2007, s. 79-82). Detta måste ses som en faktor till minskad rörlighet/aktivitet, men fenomenet borde i lika grad beröra staden som landsbygden. Å andra sidan väljs inte många fysiska aktiviteter bort trots att det är genomförbart, t.ex. för nöjes skull³³ (ibid., s. 82).

Modernitet

En viktig aspekt av urbaniseringen är *modernisering* (Kendall 2007, s. 11; Sołowski 1999, s. 185). Resonemanget återspeglas i den s.k. *core-periphery* modellen. Modellen har sin grund i observationen att inom rumsliga system råder skarpa territoriella skillnader i avseendena förmögenhet, ekonomiskt avancemang samt tillväxt mellan den ekonomiska kärnan och det underordnade omlandet. I utvecklade länder återfinns denna diskrepans i dikotomin: det rika urbana kärnområdet vs. den fattiga rurala periferin (Fellmann *et al* 2007 s. 336). Även om antagandet idag kan betraktas som en sanning med modifikation gäller fortfarande vissa principer. För att kunna förmeras måste kapitalet genomgå diverse cirkulationsprocesser (av t.ex. varor, pengar och arbetskraft) och dessa innebär en rumslig förflyttning i tid. Denna förflyttning är omöjlig utan urbanisering eftersom urbanisering skapar ett ”rationellt landskap” som undanröjer inverkan av tid och rum (Öhman 2003, s. 61-62). För att sådan undanröjning ska vara genomförbar krävs en stor grad av innovation, i synnerhet högteknologiska lösningar (Fellmann *et al*, s. 338). I ljuset av den rådande diskursen *hållbar utveckling* kan även vikten av *ekologisk (grön) modernisering* betonas (GEF 2009). I och med att intensifieringen av modernisering är störst i städerna kan den ses som en komponent av urbanitet som efterhand sprider sig till omlandet (genom den s.k. *trickle-down* effekten). En sådan fördelning är bl.a. märkbar i Polen, där de största städerna har ett stort inflytande på utvecklingens framskridande, medan de mindre städerna uppvisar recessiva tendenser (Suchta *et al* 2007, s. 20).

³³ I sådana fall används internet i orienteringssyfte (Thulin & Vilhelmson 2007, s. 82)

Urban estetik

Figur 3.1. Bankbyggnad i Rogowo, exempel på ett möjligt "dominerande skönhetsmoment".

Samtida urbant landskap utgörs av en dissonant ackumulation av element från olika historiska och geopolitiska epoker. Det landskap som härstammar från tiden innan de båda världskrigen (ffa i Europa) är oftast stilistiskt sammanhållen medan efterkrigselement modifierar det avsevärt (Miszevska 1994). I synnerhet förändringar i bebyggelsestrukturen som tillkommit under 1900-talets andra hälft har degraderat det allmänna utrymmet i mindre urbana samhällen. Effekten av dessa förändringar är inte begränsad enbart till själva byggnaderna utan påverkar även invånarnas mentalitet (Przesmycka 2001). På så sätt kan estetik i en stad betraktas som en viktig komponent av dess urbanitet samt invånarnas perception av sin ort som urban. En estetiskt

oattraktiv ort lockar inte heller till sig turism – en inkomstkälla som skulle kunna vara räddningen för många degraderade städer (Murzyn & Gwosdz 2003; Ek 2007, s. 95-96).

För att konkretisera ett så subjektivt ämne som estetik har olika villkor stipulerats. Enligt Wejhert (1952) kan uppfyllandet av åtminstone ett av sådana villkor få ett urbant samhälle (eller del av det) anses som estetiskt tilltalande: 1) samhället innehåller ett dominerande skönhetsmoment (fig. 3.1); 2) samhällets huskroppar konstituerar en harmonisk helhet, t.o.m. när stadsplanen inte är den bästa; 3) samhället har en inre stadsplan; 4) den rumsliga mosaiken signalerar läsliga urbana förutsättningar; 5) de urbana förutsättningarna är harmoniskt förenade med grönska; 6) samhällets silhuett (skyline) är rikt och intressant utskulpterad; 7) byggnader och andra artefakter är i gott tekniskt skick. Det sistnämnda villkoret betonar dessutom vikten av bevarande och underhåll:

"...If Chełmsko³⁴ was not so terribly run-down, it would be lovely. Presently it gives an impression of a town being about to fall apart. If only given a chance it would show its beauty and rich history hidden underneath dampness, falling-off plaster and broken windows..."
(Skała 2000).

Urban karaktär

En formell stad kan sakna allt vad urban stadsplan heter (t.ex. Czarna Woda i Polen). Samtidigt finns det småorter med utpräglad agrar karaktär trots att deras befolkning är nästan helt och hållet sysselsatt utanför jordbrukssektorn (Sokołowski 2002). Denna diskrepans är ett exempel på att "urbanitet" respektive "lantlighet" inte alltid överensstämmer med *upplevelsen* av ett samhälle som urbant respektive lantligt. Denna aspekt tycks vara särskilt relevant i studien av degraderade städer eftersom dessa skulle kunna sammanfattas som formellt lantliga organismer i urban skepnad.

³⁴ Chełmsko (Śląskie) är en degraderad (1945) stad i Nedre Schlesien i Polen.

Figur 3.2. Hörnhaus – ett bra exempel på urban bebyggelse som förekommer frekvent bland degraderade städer.

4. METOD OCH AVGRÄNSNINGAR

Ny teknologi innebär inte alltid framsteg. Detta gäller bl.a. morfologisk analys, då analys ”för hand” är att föredra. GIS är däremot ett bra hjälpmedel för att tolka data (Koster 1997, s. 7). I enlighet med detta resonemang har en stor del av det morfologiska underlaget för denna studie insamlats i fält, i synnerhet fysionomiska data. Den grundläggande empiriska metoden har varit observation. Denna har vidare kompletterats med fjärranalys, särskilt för rumsliga morfologiska teman. Data rörande centralitet har insamlats dels fältempiriskt, dels via andra kanaler, främst internetbaserade förteckningar. Demografisk information kommer enbart från statistiska källor. Indexkonstruktion har tillämpats för att klassificera studieobjektens olika aspekter av urbanitet: demografi, morfologi, centralitet/funktionalitet samt perception. Ett viktigt analysverktyg i projektet har varit GIS, framför allt för att studera korrelationer mellan indexvärden och rumsliga samband.

4.1. Observation

Observation har utvecklats genom etnografien och dess betoning på inifrånperspektiv. Genom att delta och smälta samman med det studerade samhället skapas en djupare förståelse för dess problematik. En observation kan förmedla upplevelser som går bortom diagram, kartor och statistik. Fokus ligger inte enbart på studieobjektet utan även på observatören själv. Metoden går ut på att skapa ett helhetsperspektiv där även själva observationsprocessen är av vikt. Forskningens syfte och frågeställningar kan därför komma att förändras under tiden i och med att förutsättningar kan ta oväntade vändningar. Detta ställer krav på öppenhet för nya perspektiv och viljan att ständigt modifiera och förbättra studien. Samtidigt är denna kontrolleffekt observationsmetodens svaghet. Inom *deltagande* observation är observatören en del av metoden och hans/hennes objektivitet kan ifrågasättas. Man bör därför ha i åtanke metodens validitet och sträva efter att komplettera den med mer objektiva metoder. Observation som metod omfattar tre komponenter: tillträde (access) till studieområdet, observatörens roll under studiemomentet samt informationens konstruktion. Tillträde innebär graden av insyn i det tilltänkta studieområdet som i vissa fall kan vara avhängig s.k. *gatekeepers* (etablerade kontakter/mellanhänder). Observatörens roll handlar mest om aktivitet/passivitet (vikten av den egna påverkan) och etik (öppenhet om studiens avsikter). Informationens konstruktion bör kompletteras med en fältdagbok med målet att skapa ett flöde av observation och deltagande, men också i facitsyfte i svårtolkade situationer (Hartman 2004; Flowerdew & Martin 2005; Halvorsen 2006).

4.1.1. Genomförande

Studien inleddes med ett urval av diverse observerbara stadstypiska kriterier som sammanställdes till en kategoriserad datamatrix. Denna matrix i kombination med statistisk³⁵ och historisk³⁶ bakgrundsinformation fick utgöra grunden för fältinventeringen. Själva fältstudien genomfördes under november–december 2009 då 55 utvalda orter besöktes. Fältarbetet pågick dagtid och såväl på veckodagar som på helger. Huvudmetoden var deltagande strukturerad observation av explorativ karaktär enligt konceptet *samma observatör – samma kriterier – direkt referens*. Enligt ISUF (International Seminar on Urban Forum) utgår en morfologisk analys utifrån någon av följande fyra erkända upplösningnivåer: 1) byggnaden/platsen; 2) gatan/kvarteret; 3) staden; eller 4) regionen (Moudon 1997). Koter (1994) gör en mer detaljerad uppdelning: 1) element (t.ex. byggnad); 2) enhet (t.ex. kvarter); 3) enkel struktur (t.ex. stadsdel); 4) komplex struktur (staden) etc.³⁷. I och med att fältobservationerna alltid utgick från den gamla stadskärnan faller de skalmässigt mellan nivå 2 och 3 på ISUF:s skala och mellan nivå 3 och 4 på Koters skala.

³⁵ Ortens namn, geografiskt och administrativt läge, invånarantal, stadsperiod och nuvarande administrativ status.

³⁶ Denna del inbegrep också grundläggande data om orternas fysionomi. Dessa visade sig vara till stor hjälp i orter med dubbla eller trippla torg som annars hade kunnat vara lätta att missa.

³⁷ Koter (1994) tillägger 5 andra nivåer som inte är aktuella för studien: 5) multikomplex struktur (den stora staden); 6) hierarkiskt underordnat stadssystem (agglomerationen); 7) hierarkiskt icke-underordnat stadssystem (konurbationen); 8) konglomerat av stadssystem (megalopolis); och 9) stadsnät.

Tillvägagångssättet har varit: 1) inledande orienteringsrunda, 2) urbanmorfologisk inventeringsrunda, 3) observation av sociala teman, 4) grundläggande rekognosering av ytterområdena, 5) efterarbete. Ett viktigt moment av fastighetsinventeringen var fotografering, främst för senare referens. Tidslängden för inventeringen berodde på ortens storlek och komplexitet och varierade mellan 30 minuter (t.ex. Łopienno med i stort sett en gata) till ett par timmar per ort (t.ex. komplexa strukturer som Kazimierz Biskupi). Studieobjektens ringa storlek har inneburit att en inventering utifrån en utökad nivå 2 (ISUF)/nivå 3 (Koter) (dvs. gamla stadskärnan, alltså flera kvarter) har ofta sammanfallit med utfallet för nivå 3 (ISUF)/nivå 4 (Koter). Däremot hade några av orterna mer avlägsna, fysiskt avskilda bostadsområden. Dessa områden var antingen nybyggda eller inkorporerade och skiljde sig morfologiskt avsevärt från stadskärnan. I dessa fall är det ovidkommande att tala om analys utifrån nivå 3 (ISUF)/nivå 4 (Koter). Å andra sidan, en analys utifrån en *utökad* nivå 2 (ISUF)/nivå 3 (Koter) har i de flesta fallen varit representativ för staden som helhet.

Fältstudien utfördes uteslutande i det offentliga rummet, varför rollen av gatekeepers var ovidkommande³⁸. I och med att fältstudiens största del gick ut på inventering av inanimata objekt (fastigheter och rymder) var observatörrollen mestadels neutral (varken aktiv eller passiv). Vid observation av sociala teman var rollen i det möjligaste mån passiv, förutom observation av interaktion då rollen var mer aktiv eller åtminstone kontaktsökande. Vid interaktion upprätthölls fullständig öppenhet om studiens syfte. Temperaturen på ca +10/+15°C grader (långt över normaltemperaturen för årstiden) gjorde att orternas vardagliga aktivitet (och därmed utfallet från de sociala observationerna) inte förändrades avsevärt som ett resultat av externa förhållanden. Den kvantitativa delen av inventeringen åtföljdes av dagboksliknande inlägg i fältmatrikens fritextutrymme.

4.1.2. Klassificering av data

Klassifikation av data är en praktisk, vetenskaplig arbetsoperation, som används för att pröva hypoteser och skapa teorier (Ugelvik-Larsen 1974). Studiens insamlade data var av olika kvalitet eftersom de införskaffades på olika sätt. Binära data (ja/nej-indexering, dvs. förekomst eller icke-förekomst av ett visst objekt) eller lättdefinierade data (t.ex. asfalt/grus, sten/trä) var enkla att klassificera. Däremot, vissa kvantitativa och kvalitativa morfologiska (men även sociala) data från fältstudien extraherades genom approximation. Approximation har tillämpats vid bedömningen av andelen: äldre urbana byggnader, rurala byggnader, gatubeläggning och byggnadsmaterial av olika typer, gatubelysning, ortens bevarandegrad samt vid bedömningen av de olika komponenterna gällande perception. Centrala enheter såsom sociala institutioner och kommersiella etablissemang inventerades binärt i enlighet med antagna hierarkiska kriterier (se vidare kapitel sex). Approximeringen klassificerades genom gradering. För sociala teman användes en tiogradig skala medan för de flesta andra variabler användes mer komplicerade indexeringsscheman (se vidare kapitel sex). Svårobserverbara eller svårgraderade element korrigerades i efterarbetet, främst genom fjärranalys och fotografisk analys.

4.2. Fotografisk analys

Fotografisk analys utgjorde en förlängning av fältstudien. Metoden genomfördes både i kompletterings- och verifikationssyfte och innebar mestadels studier av olika fysionomiska element utifrån bilder tagna i fält.

4.3. Fjärranalys

Fjärranalys är en samling metoder för att utan fysisk kontakt med föremålet kunna beskriva och/eller analysera det. Bildunderlaget utgörs oftast av flygfotografi och satellitbilder över (delar av) jorden (Hall *et al* 2003, s. 101).

Fjärranalys har i denna studie tillämpats dels för att verifiera fältdata, dels för att komplettera dessa med information som var mer lämplig från ett ovanifrånperspektiv. I fjärranalysen – liksom vid klassificeringen av fältdata – har approximation tillämpats vid bedömningen av

³⁸ De enda gatekeepers var vissa fastighetsägare, vilkas tillstånd krävdes för att kunna bilddokumentera deras hus.

stadsplanens omfattning (gatunätets utbredning) och densitet (graden av kompakthet). Den morfologiska kategoriseringen utfördes med hjälp av specialkonstruerade indexeringsscheman (kap. 6).

4.4. GIS

GIS (*ArcGIS*) har under studiens gång använts för lagring, analys och visualisering samt för partiell bearbetning av geografiska data. Insamlade data delades in i s.k. *attributdata* (data rörande studieobjekten) och *geodata* (data rörande den geografiska kontexten). Geodata samt vissa attributdata bearbetades direkt i GIS. En stor del av attributmaterialet bearbetades dock utanför GIS, huvudsakligen i *FileMaker* och *Excel*. Viss skanning och digitalisering var nödvändig, i synnerhet av historiska kartor. Lagringen av data skedde i en *personal geodatabase* på grund av datamängden (300 MB) och databasens funktionsutbud. Vissa attributdata matades in direkt i GIS, antingen binärt eller med hjälp av kodade värddomäner (*coded value domains*). Hanteringen av den stora mängden attributdata förenklades genom användandet av relationsklasser (*relationship classes*) vilket innebar att attribut länkades i separata tabeller till geometriska objekt lagrade i ett data-skikt (*feature classes*). Vid samma attribut för olika dataskikt kunde samma attributtabell länkas till var och en av dessa. Detta gjorde att redundant information kunde undvikas. Data strukturerades upp i fyra olika tabeller, en för varje index. Attributdata länkades till geometrin genom unika ID-nummer vilket gjorde direkt inmatning i *ArcMap* möjlig. *Joins*-funktionen användes för symbolisering av data samt till SQL-sökningar. Dataskikt med vektordata lagrades i två olika dataset (*feature dataset*): *BaseMap* och *Analysis*, beroende på tema. I *BaseMap* lagrades kontextuella linjära och areella objekt. I *Analysis* lagrades punktskiktet med studieobjekten samt resultaten från olika genomförda operationer och analyser. GIS användes dock huvudsakligen som verktyg för avancerade analyser av insamlade data, bl.a. kartografisk analys, analys av rumslig distribution (*Euclidean Distance Toolbox* och *Zonal Statistics* i *Spatial Analyst*), korrelationsanalys, regressionsanalys och medelvärdeanalys. Som teoretiskt stöd och kartografisk inspiration användes framför allt handböckerna av Harrie (2008) och Dent (1996).

4.5. Urbanitetsindex

Index är ett statistiskt mått för en rad skilda komponenter som satts samman till en ny egenskap (Halvorsen 2006, s. 115), t.ex. *Human Development Index*, *Democracy Index*, *Quality-of-life index* etc. Vid mätningar av ett samhälles urbanitetsgrad förefaller indexmetoden vara ett lämplig val eftersom urbanitet består av flera, direkt ojämförbara komponenter (Norcliffe 1986; Sokołowski 1999). I denna studie har en rad skilda index konstruerats. I vissa fall har befintliga index kunnat kopieras, i andra har index modifierats för att motsvara det disponibla dataunderlaget. I flera fall (då önskade indexmallar har varit obefintliga/otillgängliga) har nya index konstruerats med utgångspunkt i teorin, framför allt det morfologiska indexet och det syntetiserande perceptionsindexet. Alla index (inklusive partiella index) har konstruerats på ett sådant sätt att samtliga undersökta variabler fått ett värde mellan 0 och 100. På så sätt blev de summerbara och direkt jämförbara.

I och med att själva *indexkonstruktionen* i denna studie utgör en del av empirin har den behandlats i ett separat kapital (sex), där bl.a. urvalet av variabler för samtliga partiella index motiveras.

4.6. Rumslig avgränsning

4.6.1. Val av land

Studien behandlar landet Polen. Polens läge i hjärtat av Europa och kontinentens *shatter belt*³⁹ har under historien gett upphov till skiftande geopolitiska förhållanden. Dessa har bidragit till talrika administrativa transformationer, något som i sin tur har påverkat städerna (polska städer har alltid utgjort separata administrativa enheter). Polens urbaniseringshistoria har inte enbart handlat om formella och legislativa förändringar. Landet har under århundraden varit

³⁹ Med *shatter belt* menas området i östra Europa med (historiskt sett) mycket stor föränderlighet av de politiska gränserna (Otok 2009, s. 186).

föremål för politiskt maktspel, inte minst på det kulturella planet. Norman Davies (2001) sammanfattar Polens essens genom de fem historiska arven: ”*The legacies of: ancient culture (pre-1795), spiritual mastery (1795-1918), disenchantment (1918-39), defeat (1939-45) and humiliation (1945-89)*”. I synnerhet Polens fullständiga uträdering från världskartan under en 123-års period har inneburit en kraftig depolonisering⁴⁰, något som i sin tur fått återverkningar på den polska urbaniseringen som under denna period pågick under försvårade förhållanden. Alla dessa faktorer har i olika grad bidragit till såväl stagnation som regression av landets urbana utveckling. En yttrandeform av detta har varit omfattande stadsdegraderingar. På grund av mängden och koncentrationen av studieobjekt (degraderade städer) samt den relativt goda tillgängligheten till historiska data är Polen ett idealiskt land att utföra den typen av studier i.

4.6.2. Val av region

Det stora antalet degraderade städer i Polen gjorde att en regional avgränsning var nödvändig. Valet av region var en relativt komplicerad process som drevs fram av elimineringsprincipen. Elimineringförloppet beskrivs i större detalj i appendix 1. Nedan följer en sammanfattning.

Polens åtskilliga geopolitiska förändringar – inklusive landets långvariga annihilation (utplåning) under perioden 1795-1918 – antogs i denna studie som katalysatorer till skapandet av flertalet degraderade städer i Polen, något som i sin tur satte spår i landets kommande urbanisering. Diverse historiska faktorer ansågs också bidragande till den rumsliga aspekten av denna studie, i synnerhet den ojämna distributionen av forna städer. Det optimala valet – en region omfattande samtliga fyra historiska sektorer (ryska, österrikisk-ungerska, pre-1918 tyska och pre-1945 tyska) visade sig vara olämplig främst på grund av ringa antal ”äkta degraderade städer” (i betydelsen separata enheter⁴¹ av morfogenetiskt värde⁴²) men också till följd av den ekonomiskt mycket homogena och därmed föga representativa kompositionen av studieorter till följd av stark påverkan från agglomerationen GOP⁴³. Uppgiften låg alltså i att lokalisera ett område som dels var fritt från ett dominerande ekonomiskt influensfält, dels utgjorde en befintlig region (regionalgeografisk förankring samt frihet från skapandet av arbiträra avgränsningsområden), dels omfattade flera geopolitiska element (historisk och kulturell diversifiering) och dels omfattade ett tillräckligt stort antal studieobjekt.

Trots talrika försök att suddas ut de forna ockupationszonerna bär ännu Polens nuvarande administrativa indelning stigma från sin dramatiska historia. Detta gör att få enheter på regionalnivå (vojvodskap, dvs. län) överbryggar gamla ockupationsgränser i tillräcklig utsträckning och dessutom innefattar ett adekvat antal degraderade städer. Det *storpolska länet* uppfyllde flest antagna kriterier för en samtida region med störst diversifiering som dessutom saknade ett dominant dragningsfält av typen GOP⁴⁴.

⁴⁰ *Depolonisering* (ungefär ”avpolskning”) är ett samlingsnamn för aktioner och processer som har för avsikt att underkva det som förknippas med landet Polen och polackers identitet.

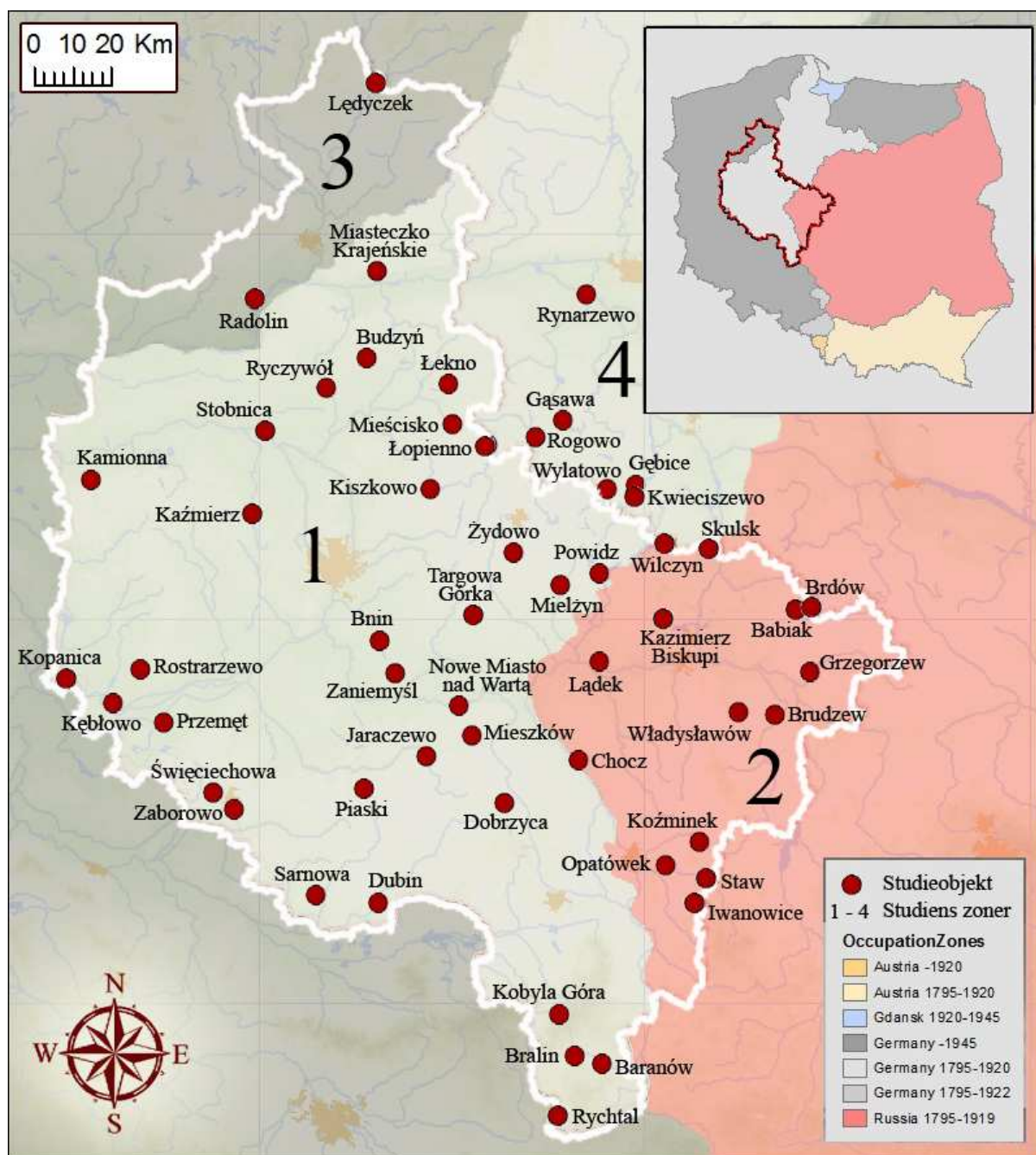
⁴¹ I motsats till *inkorporerade enheter*, dvs. samtida stadsdelar av större städer.

⁴² En stor del av de forna städerna inom detta område fick stadsrättigheter först efter andra världskriget (främst under 50- och 60-talet) som ett led av kommunistregimens satsningar på samhällen med potentiell industriell tillväxt. Dessa orter är grundade i den s.k. *östeuropeiska stadsmodellen* och har därför liten betydelse för den historiska kontexten i studien och ännu mindre för urbanmorfologin.

⁴³ GOP (*Górnośląski Okręg Przemysłowy*, sv. Överschlesiska Industriområdet) är Polens största industriområde. Det omfattar ca 3400 km² och bebos av närmare 2,7 miljoner invånare (befolkningsdensiteten är ca 790 inv./km²). Området gränsar till ROW (*Rybnicki Okręg Węglowy*, sv. Rybniks Kolområde), en annan industriregion med ett tiotal städer, en area på ca 475 km² och en befolkning på ca 460.000 (*Population* 2009).

⁴⁴ Även om länets regionala huvudstad Poznań har utvecklats till ett av Polens mest framgångsrika centra (Rogacki 2007, s. 143), finns i dess omedelbara närhet inga degraderade städer.

4.6.3. Storpolska länet

Karta 4.1. Storpolska länet till bakgrund av forna ockupations-zoner med studiens samtliga objekt markerade. Källa: eget verk

Storpolska länet (pol. *województwo wielkopolskie*, karta 4.1) ligger i central-västra Polen och utgör ett av de 16 länen som utformades i samband med den omvälvande administrativa reformen som ägde rum 1999, då man återgick till den traditionella trestegshierarkin (län – distrikt – kommun) och den territoriella indelning som förkastades 1975⁴⁵. Länet har en yta på nästan

⁴⁵ Reformen innebar ett förkastande av historiskt förevigade band på främst mellannivå när 314 distrikt (*powiaty*) avvecklades och i stället för de 17 länen (+ 5 s.k. stadslänen) infördes en tvåstegsindelning (län – kommun), då hela 49 nya län upprättades. Enligt den officiella anledningen handlade reformen om en anpassning av den administrativa indelningen till Polens sociala och ekonomiska utveckling, en insats för allmännyttan, en förenkling för det nationella näringslivet samt om förbättringar inom administrationen och den statliga maktapparaten (Dz. U. z 1975 r. Nr 16, poz. 91). Den egentliga förklaringen kunde vara den centrala maktens oro för de stora läners alltmer tilltagande ekonomiska och administrativa självständighet, som i sin tur kunde leda till en önskad decentrali-

30.000 km² och hade i juni 2009 en befolkning på över 3.400.000 invånare. Länet består av 31 landdistrikt och 4 stadsdistrikt samt 226 kommuner. I länet finns för närvarande 109 städer, inklusive länets huvudstad Poznań med ca 556.000 invånare (GUS 2009). Länets BNP utgjorde 2004 9,5 % av Polens totala BNP och länets BNP per capita låg över den genomsnittliga polackens (108/100). Arbetslösheten i länet var 2005 bland landets lägsta (15,9 % mot genomsnittet på 20,4 %). Länet uppvisar landets högsta utvecklingsnivå inom försäljning från industriell produktion samt handel. Lönerna ligger på en jämn polsk nivå. Ett av Polens 10 största företag år 2005 – Volkswagen AB – är lokaliserat i Poznań som dessutom är ett av landets viktigaste ekonomiska centra (ffa känd för sin blomstrande mässverksamhet) samt en viktig kommunikationspunkt med bl.a. en internationell flygplats (Rogacki 2007, s. 384-397).

Storpolen utgör hela polska rikets vagg (s.k. embryonalt stamområde⁴⁶) med Polens första huvudstad Gniezno (Rykiel 2006, s. 116-117), vilket gör området desto mer intressant ur ett genuint polskt perspektiv på urbanisering. Dessutom överensstämmer länet mycket väl⁴⁷ med den historiska regionen Storpolen som konsoliderades redan under 900-talet (Szulc 1881), ett faktum som ger avgränsningen ett samband genom att belysa regionala förhållanden. Länets föregångare – Poznañlänet – upprättades 1919 i samband med Polens återvunna självständighet (Dz. U. z 1919 r. Nr 64, poz. 385) (se vidare kap. 5.4). Till en början bestod länet enbart av territorier från den forna tyska ockupationszonen och utgjorde Polens västligaste landområde. 1938 egaliserades (utjämnades) länets historiska konstitution genom att 4 storpolska distrikt från Łódź-länet (som varit under rysk ockupation) återförenades med Storpolen (Dz. U. z 1937 r. Nr 46, poz. 350)⁴⁸. Samtidigt avlägsnades 4 andra, historiskt kujaviska⁴⁹ landdistrikt (förutom storpolska Szubin-distriktet) som införlivades med pommerska länet (Dz. U. z 1937 r. Nr 46, poz. 350; Dz. U. z 1938 r. Nr 19, poz. 154)⁵⁰. Under perioden 1938-39 var länets skepnad mest konformt med den historiska regionen Storpolen. I och med det omfattande tyska landförvärvet 1945 utökades länet med det västliga Lebuslandet⁵¹ samt det nordliga Netzekreis (powiat nadnotecki) som blev en bestående del av Storpolen (Dz. U. z 1946 r. Nr 28, poz. 177). En historiskt dissonant händelse var bortkopplingen 1950 av två traditionellt storpolska distrikt, Mogilno och Żnin, som blev del av det pommerska länet (Dz. U. z 1950 r. Nr 28, poz. 255)⁵². Detta område har beaktats inom denna studie, genom att dess degraderade städer av historiska skäl tagits med i undersökningen (karta 4.1, område nr 4). 1975 upplöstes länet och bildade 5 små län (Poznań, Kalisz, Konin, Leszno, Piła)⁵³. När storlänet återuppstod 1999 under det nya namnet "Storpolska länet" fick det ett liknande territorium som 1975 (Dz. U. z 1998 r. Nr 103, poz. 652). Den enda markanta skillnaden var länets påbyggnad norrifrån dels med delar av det forna Wyrzysk-distriktet (som tillhörde Poznañ-länet fram till 1938) samt med det nordligaste Złotów-distriktet som aldrig tidigare haft administrativa eller kulturella band med Storpolen⁵⁴.

sering av det politiska systemet. Reformens ökända kostsamhet var förenad med de ofantliga regionala investeringarna i och med att flera små provinsiella städer avancerade till länshuvudstäders status, framför allt upprättandet av nya länsstyrelser, partibyggnader, domstolar, åklagarmyndigheter, miliskommandon mm. (Kozłowski 2005). Återgången fr.o.m. 1999 till det gamla systemet har både fördelar och nackdelar. Till fördelarna räknas de djupt rotade sociala och ekonomiska banden som en kvartsssekels reform inte lyckades sudda ut. Som en av nackdelarna ses framför allt strukturfragmenteringen i och med att det har bildats flera små och ekonomiskt svaga distrikt (Sokołowski 2001).

⁴⁶ Ett område som utgör en nationell stats kärna (Rykiel 2006, s. 116-117).

⁴⁷ Bortsett från de tidigare nämnda undantagen.

⁴⁸ Distrikten var: Kalisz, Koło, Konin och Turek

⁴⁹ Kujavien (Kujawy) är en angränsade historisk region, belägen nordöster om Storpolen.

⁵⁰ Landdistrikten var Bydgoszcz, Inowrocław, Szubin och Wyrzysk. Transformationen gällde också de två stadsdistrikten Bydgoszcz och Inowrocław samt en stad (Kruszwica) och två kommuner från Mogilno-distriktet.

⁵¹ Som redan 1950 kopplades bort och blev det nya Zielona Góra-länet (Dz. U. z 1950 r. Nr 28, poz. 255)

⁵² Senare i Bydgoszcz-länet, numera i kujavisk-pommerska länet.

⁵³ Transformationen var gränsöverskridande, vilket innebär att mindre delar av det dittillsvarande Poznañ-länet hamnade i ytterligare nya län, medan de uppräknade länen kom även att omfatta element från andra utvecklade storlän.

⁵⁴ Enligt informationen på Złotów-distriktets officiella hemsida har området trots sin geografiska och historiska särart valt att tillhöra Storpolen på grund av den ekonomiska utvecklingen som bundit samman båda områdena [<http://www.zlotow-powiat.pl/?go=lokaliz>], åtkomst 25 april 2010.

4.7. Tidsmässig avgränsning

I storpolska länet (inklusive den storpolska delen av det kujavisk-pommerska länet⁵⁵, hädanefter kallat zon 4) finns idag 106 kända degraderade städer (karta 5.1). Den identifierade gruppen omfattade alltför stora tidsintervaller, såväl mellan tidpunkten för erhållandet av stadsstatusen och tidpunkten för dess berövande – som mellan tidpunkten för degraderingen och tidpunkten för undersökningen. Dessutom saknades trovärdiga uppgifter om såväl tiden för degraderingen som om stadsstadgan överhuvudtaget för ett 30-tal orter⁵⁶. Därutöver, orter som degraderades för ett halvt millennium sedan (upp till för 700 år sedan) har minimal eller ingen bäring på en studie med morfologiskt angreppssätt. Det blev tydligt att en relevant analysnivå för tid var tvungen att definieras.

Stadsdegraderingar var fram till slutet av 1700-talet en raritet (ZAMiO 1964, s. 187). Detta kan förklaras med att inom tiden för existensen av den polska staten vore degraderingar av skäl andra än de absolut nödvändigaste⁵⁷ irrationella för den polska urbaniseringen. Under ockupationsåren 1795-1918 var urbaniseringspolicyn olika för de olika zonerna, men generellt kännetecknas perioden av den massiva avvecklingsaktion som kom att skapa ett stort antal degraderade städer i Polen. Med hänsyn till detta antogs året 1793 – tiden för Polens *andra* delning – som det årtal en ort kunde tidigast ha förlorat sina stadsrättigheter. Anledningen till att just *andra* delningen antogs som ingångströskel var att den första delningen (1772) inte drabbade det undersökta området⁵⁸. Resonemanget stärks av det faktum att redan 1793 förlorade två städer inom avgränsningen – Kaźmierz och Targowa Górką – sina stadsrättigheter. Ett annat tidsrelaterat urvalskriterium som beaktades var *antalet år* som respektive ort fungerade som stad. Detta med anledning av att en stad måste ha haft en viss tid på sig att utveckla och etablera en urban karaktär (uppfyllelse av beståendekriteriet för stad⁵⁹) samt att denna överhuvudtaget ska vara relevant för studiens morfologiska ansats. En period på 50 år antogs därför som ett minimum, även om de flesta orter i urvalet har varit städer i över 400 år⁶⁰.

4.8. Statistisk översikt och syntes

Nedan följer en sammanställning av olika aspekter för de utvalda objekten (tab. 4.1-7; jfr karta 4.1).

Tabell 4.1. Studieobjektens historiska och administrativa tillhörighet.

Zon nr (se karta 4.1)	Historisk zon (se karta 4.1)	Samtida län	Antal objekt
2	rysk ockupation	Storpolska	14
1	tysk (preussisk) ockupation	Storpolska	33
4	tysk (preussisk) ockupation	Kujavisk-pommerska	6
3	Tyskland t.o.m. 1945	Storpolska	2

Tabell 4.2. Tidsintervall för studieobjektens stadsdegradering.

Årtal	Sammanfallande historisk händelse	Antal objekt
1793-1797	Polens delningar	4
1857	(ockupation)	1
1870	polskt uppror i ryska zonen (januariupproret)	14
1871-1908	(ockupation)	14
1934	polsk kommunreform 1934	19
1973	polsk kommunreform 1973	3

⁵⁵ Distrikten Mogilno, Żnin och Szubin i deras pre-1975 territoriella sträckning (Szubin-distriktet finns inte längre och är uppdelat mellan Żnin och Nakło-distrikten).

⁵⁶ Antingen var dessa orter endast *nämnda* som städer i sekundära dokument eller så här deras datum för upprättande misstolkats på grund av talrika utvidgningar och restitutioner av stadsrättigheterna (ZAMiO 1964, s. 187).

⁵⁷ Till dessa kan exempelvis räknas fysiskt förfall till följd av naturkatastrofer eller total ekonomisk dysfunktion.

⁵⁸ Endast Pommern belägrades av Preussen.

⁵⁹ En stad är inte vare sig en efemär (kortlivad) eller episodisk (temporär) bebyggelseform (Szymańska 2009).

⁶⁰ Exempelvis inleddes byggnationen av hamnstaden Gdynia i stort sett från ingenting år 1921 och redan 1926 hade staden fått stadsrättigheter (Dz. U. z 1926 r. Nr 21, poz. 127). Stadens strategiska läge (Polens enda hamnstad under mellankrigstiden) har givetvis bidragit till en snabb byggnadsprocess, därför har tiden för urban existens utökats för de strategiskt obetydliga storpolska orterna, men också av hänsyn till dåtida ingenjörskonstens större underlägsenhet.

Tabell 4.3. Tidsintervall för studieobjektens urbana kontinuitet.

Antal år	Antal objekt	300-399 (ff)	8
mer än 600	8	200-299	1
500-599	13	100-199	5
400-499	17	50-99	3

Tabell 4.4. Tidsintervall för studieobjektens grundande som städer.

Årtalsintervall	Antal objekt	1500-1599 (ff)	7
1200-1299	8	1600-1699	1
1300-1399	16	1700-1799	7
1400-1499	15	1800-1899	1

Tabell 4.5. Studieorternas storlek⁶¹.

Invånarantal ⁶²	Antal objekt	1000-1999 (ff)	24
3000 och över	4	500-999	16
2000-2999	7	under 500	4

Tabell 4.6. Studieobjektens tillhörighet till influenszoner från större regionala centra⁶³ (karta 4.2).

Influenszon ⁶⁴	Antal objekt	2	10
0 (kärnområde)	1	3	29
1	5	4 (periferi)	10

Källa: egen bearbetning enligt Potrykowskas (1991) indelning i influenszoner

Tabell 4.7. Studieobjektens administrativa särart och status i historisk och samtida kontext.

Administrativ särart	Antal objekt	Varav adm. status	Varav tidigare adm. status ⁶⁵
Självständig ort	52	31 kommunsäten	
		21 icke-kommunsäten	5 tidigare kommunsäten 16 icke-kommunala byar
Del av annan stad	3	3 icke-kommunsäten ⁶⁶	1 tidigare kommunsäte
			1 stad → stadsdel ⁶⁷
			1 icke-kommunal by

Geopolitiskt är orterna i zon 3 starkt underrepresenterade. De forna tyska ockupationszonerna och landområdena dominerar avgränsningen medan den ryska sektorn är relativt liten men ändå representativ. De enda berörda orterna i det storpolska länet som traditionellt inte ses som storpolska är Babiak och Brdów⁶⁸ (i Kujavien), Miasteczko Krajeńskie och Radolin⁶⁹ (i Krajna),

⁶¹ För nuvarande stadsdelar gäller stadsdelens befolkningsmängd. För en av de forna inkorporerade städerna (Zaborowo) som inte utgör en separat stadsdel har dess befolkningsmängd beräknats på syntetisk väg, genom att identifiera dess gator och sedan begära gaturelaterad befolkningsinformation som slutligen summerats.

⁶² Befolkningsinformation enligt mapa.szukacz.pl (100516). Polska Statistiska Centralbyrån publicerar inte befolkningsciffror på bynivå.

⁶³ Influenszonerna har beräknats genom studier av antalet arbetspendlare till större regionala centra (f.d. länshuvudstäder 1975-98). Influenszon 0 är kärnområdet (*core*, dvs. själva centrat) medan zon 4 utgör periferin (enligt Potrykowska 1991).

⁶⁴ Befolkningsinformation enligt mapa.szukacz.pl (100516). Polska Statistiska Centralbyrån publicerar inte befolkningsciffror på bynivå.

⁶⁵ Efter förlorandet av stadsrättigheterna, som i sig innebar administrativa funktioner.

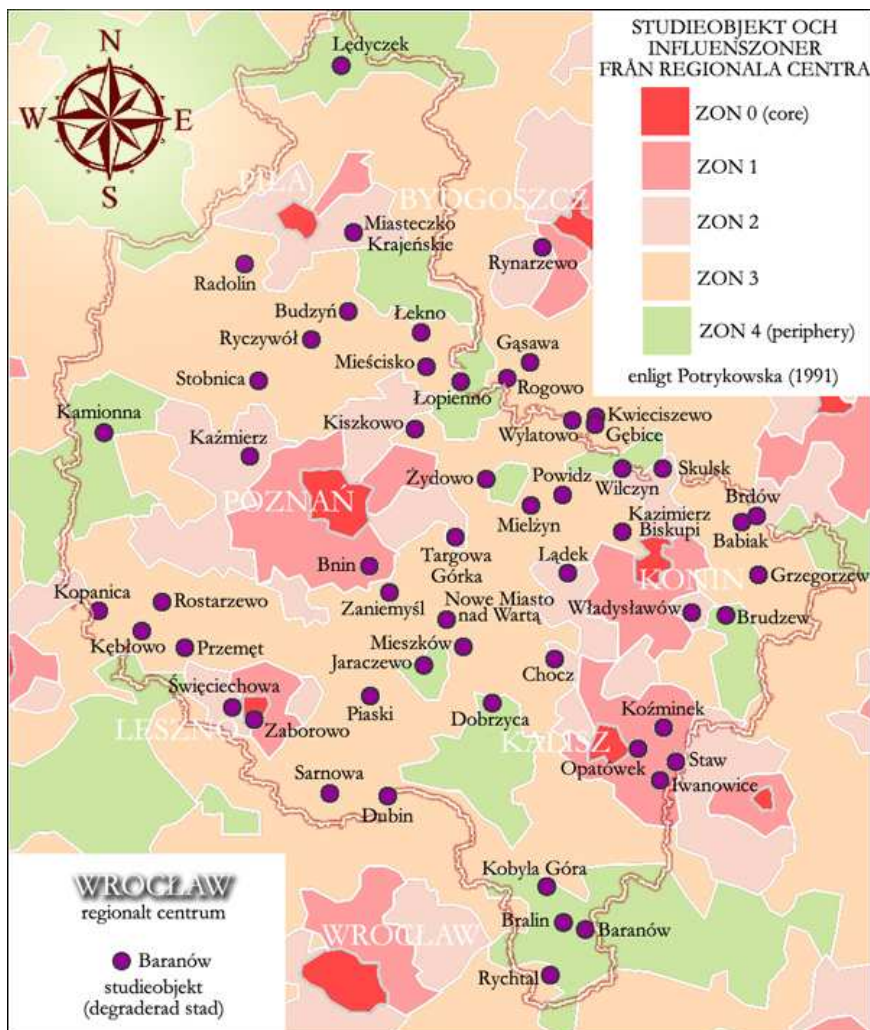
⁶⁶ Även om en stadsdel *de facto* kan tjäna som kommunsäte (genom att kommunsätet ligger i stadsdelen) i en kommun som bär dess namn utan att kommunsätet själv ingår i denna kommun (t.ex. Głusk och Nowosolna), anges inte officiellt stadsdelens namn som kommunsäte, utan självs stadens (t.ex. Lublin och Łódź). På så vis är kombinationen stadsdel-kommunsäte en juridisk omöjlighet.

⁶⁷ Sarnowa har aldrig varit by. Den inkorporerades i staden Rawicz som stad.

⁶⁸ Babiak och Brdów har långtgående traditioner med Storpolen och har tillhört det ursprungligen polska Kołodistrikten åtminstone sedan 1800-talet (Sulimierski *et al*, 1880-1902)

⁶⁹ Miasteczko Krajeńskie har tillhört Poznań-länet från självständigheten 1919 fram till 1938, då det införlivades i pommerska länet; 1999 blev orten åter del av Storpolen. Radolin förenades med Polen först 1945 och har sedan dess tillhört Poznań-/Storpolska länet.

Lędycezek⁷⁰ (i Pommern) samt Bralin och Rychtal (i Nedre Schlesien)⁷¹. Inom zon 4 är endast Gębice en traditionellt kujavisk ort (Szulc 1881). Alla dessa orter ligger dock antingen på gränsen till Storpolen eller i dess omedelbara närhet, ett faktum som – jämte den långvariga administrativa kohesionen – gör dem kulturellt homogeniserade med Storpolen.

Karta 4.2. Orternas tillhörighet till hierarkiska influenszoner från större regionala centra. Källa: egen bearbetning av Potrykowska (1991)

dien eftersom inom deras gränser finns andra degraderade städer inbäddade, sådana som inkorporerats i dem under deras storhetstid (alltså ”degraderade städer inom degraderade städer”).

Sammanfattningsvis utgör urvalet en geografiskt homogen grupp orter med liknande urbana förutsättningar som dock påvisar lokala skillnader i utveckling (fluktuationer i invånarantal, administrativ funktion, influens från regionala centra, historisk geopolitisk tillhörighet mm). Att synliggöra dessa skillnader empiriskt och försöka sätta dem i ett sammanhang är en del av denna studie.

85 % av städerna förlorade stadsrättigheterna inom en sammanhängande period på 64 år (1870-1934), ett faktum som bidrar till urvalsgruppens jämförbarhet. De fyra orterna som förlorade sina stadsrättigheter så sent som 1973 skiljer sig från mängden och har i sammanhanget en referensfunktion⁷². 70 % av orterna är gamla städer som grundades under medeltiden (fram till 1500). Tidsintervallen för urban kontinuitet visar stora skillnader men på det stora hela handlar det huvudsakligen om städer med djupt rotade urbana traditioner.

De flesta degraderade städer är idag självständiga orter, en egenskap som går i linje med studiens fokus. De tre enstaka stadsdelarna valdes inte bort i referenssyfte. Två orter (Koponica och Nowe Miasto nad Wartą) utgör lokala kuriosa för studien

⁷⁰ Lędycezek som också blev polsk först 1945, har bytt administrativ tillhörighet flera gånger (Bydgoszcz, Szczecin, Koszalin, Piła) men aldrig tillhört Poznań-/Storpolska länet förrän 1999. På så sätt utgör Lędycezek den enda riktiga outsiders i den studerade samlingen.

⁷¹ Bralin och Rychtal är några av de få nederschlesiska orterna som förenades med Storpolen i och med gränsdragningen 1920 (Mielcarek 2008, s. 15) och har uppenbart etablerat starka traditioner med regionen. Detta går att se genom den fortsatta administrativa tillhörigheten till Storpolen trots det extremt perifera läget (avståndet i den regionala huvudstaden Poznań är nästan 200 km, medan både Wrocław, Opole, Łódź och t.o.m. Katowice ligger närmare).

⁷² Sarnowa inkorporerades i den närliggande staden Rawicz medan Miasteczko Krajeńskie och Lędycezek blev av med sina stadsrättigheter. Att särskilt Lędycezek – en av Europas minsta städer under 1970-talet med färre än 500 invånare – klarade sig så länge undan de rådande rutinerna, förblir en gåta.

5. HISTORISK OCH GEOGRAFISK BAKGRUND

Denna del har för avsikt att skapa en historisk och geografisk kontext till uppkomsten av de degraderade städerna samt till villkoren som kom att diktera deras existens. I och med att studiens objekt kom att präglas historiskt av ryska och tyska annekteringsmakter, ligger kapitlets primära fokus just på dessa relationer. De fenomen som haft samma betydelse i hela Polen (som t.ex. grundandet av städer och stadsrättigheter) behandlas inte zonvis.

5.1. Stadsrättigheter

En stad är enligt polsk lag en bebyggelseenhet med överväldigande kompakt bebyggelse och icke-agrar funktion som innehar stadsrättigheter eller stadsstatus som tilldelats på annat sätt enligt separata föreskrifter (tab. 5.1). Även om ”*stadsstatus som tilldelats på annat sätt enligt separata föreskrifter*” är idag ett icke förekommande alternativ har sådana enheter förekommit sporadiskt i historien.

Tabell 5.1. Den formella terminologin för orter och fysiografiska objekt i Polen.

Bebyggelseenhet (<i>jednostka osadnicza</i>)	Rumsligt avgränsat bebyggt område med tillhörande tekniska/infrastrukturella artefakter, som bebos av människor
Typ av bebyggelseenhet (<i>rodzaj jednostki osadniczej</i>)	Beteckning av karaktären hos en ort som utformats genom bebyggelseskapande processer, i synnerhet <i>stad</i> , <i>by</i> , <i>samhälle</i> , <i>bostadsområde</i> , <i>koloni</i> , <i>husgrupp</i> samt delar av dessa
Ort (<i>miejscowość</i>)	Bebyggelseenhet eller annat bebyggt område som skiljer sig från övriga orter genom ett säreget namn eller – vid samma namn – genom en egen typbeteckning
Bebodd ort (<i>miejscowość zamieszкана</i>)	Ort med folkbokförd eller permanent boende befolkning om minst <i>en</i> person
Obebodd ort (<i>miejscowość niezamieszкана</i>)	Ort med avsaknad av folkbokförd eller permanent boende befolkning om minst <i>en</i> person
Stad (<i>miasto</i>)	Bebyggelseenhet med överväldigande kompakt bebyggelse och icke-agrar funktion, som innehar stadsrättigheter eller stadsstatus som tilldelats på annat sätt enligt separata föreskrifter
By (<i>wieś</i>)	Bebyggelseenhet med kompakt eller spridd bebyggelse samt agrar funktion eller tillhörande service- och turismfunktion, som inte innehar stadsrättigheter eller stadsstatus
Samhälle (<i>osada</i>)	Liten bebyggelseenhet på landsbygden med annorlunda och urskiljande bebyggelsekaraktär eller en enhet som bebos av en befolkning kopplad till en särskild arbetsplats eller typ av arbete, ffa: <i>kvarnsamhälle</i> , <i>skogssamhälle</i> , <i>fiskesamhälle</i> , <i>järnvägssamhälle</i> , <i>samhälle efter en f.d. kolchos</i> (PGR); ett samhälle kan vara självständigt eller utgöra del av en annan bebyggelseenhet
Bostadsområde (<i>osiedle</i>)	Lägenhetssystem som utgör en integrerad del av en stad eller en by
Koloni (<i>kolonia</i>)	Bebyggelseenhet bildad som ett resultat av en ords territoriella expansion bortom den dittills befintliga bebyggelsen, i synnerhet <i>stadskoloni</i> , <i>bykoloni</i>
Husgrupp (<i>przysiótek</i>)	Samling av några hus (bondgårdar) belägen utanför byns bebyggelse, som utgör byns integrerade del
Fysiografiskt objekt (<i>objekt fizjograficzny</i>)	Avgränsat element av den geografiska miljön, i synnerhet: lågland, högland, kulle, bergskedja, berg, bergstopp, bergspass, dal, dalsänka, grotta, flod, kanal, sjö, bukt, sumpmark, damm, artificiell damm, vattenfall, skog, skogsområde, skogsrevir, halvö, ö.

Källa: Dz.U. 2003 nr 166 poz. 1612

Traditionellt har dock utnämningen av städer i Polen i princip alltid gått till genom tilldelning av *stadsrättigheter*. Stadsrättigheter hade störst signifikans på medeltiden eftersom de placerade stadens invånare utanför den feodala jurisdiktionen. I Polen kunde stadsrättigheter tilldelas antingen *a priori* (s.k. lokationsakter), dvs. till en påtänkt stad som skulle byggas från grunden (vanligt i samband med kolonisering av nya områden), eller *a posteriori*, dvs. ges till ett befintligt samhälle som

uppvisat en positiv tillväxttrend (eller av andra skäl) (Szymańska, 2009, s. 204). För att locka invånare till nyanlagda städer kunde stadsprivilegier garantera juridisk immunitet åt dess befolkning. Konkret utgjorde stadsrättigheter en lagsamling som beskrev hur staden skulle se ut, vilka lagar och förpliktelser som skulle gälla för invånarna, hur exempelvis hantverk, marknader, handel, uthyrning och gränsdragning skulle gå till mm. Stadsrättigheter klassificerades beroende på lagsamlingens utformning och namngavs efter den stad där lagsamlingen initierades. I Polen har de flesta städer s.k. Magdeburgsrättigheter, en del har Neumarkt⁷³- och Lübeckrättigheter⁷⁴ och några få har flamländska stadsrättigheter⁷⁵. En stad som en gång erhållit stadsrättigheter framtogs dem normalt inte, ”men det finns exempel på framtagna rättigheter till följd av svag ekonomi och minskande befolkning” (Szymańska, 2009, s. 204). Genom att välja ordet ”exempel” missar Szymańska det verkliga omfånget av denna trend, där ca 600 av ca 1500 orter inom Polens nuvarande gränser som någon gång haft stadsrättigheter drabbades just av en sådan behandling, ej inräknat de stora områden som föll bort till bl.a. Sovjetunionen 1945 (efter Arnold 1965).

Stadsrättigheter och *administrativ stadsstatus* har inte alltid överlappat varandra. Även om en och samma stadsenhet oftast haft båda, används begreppet ”stad” i polsk litteratur olika beroende på sammanhang. I största allmänhet avser begreppet ’stad’ en enhet som privilegierats med stadsrättigheter utan att behöva utgöra en administrativ enhet (jfr tabell 5.1), medan administrativa städer är självständiga administrativa enheter (dock i stort sett alltid med stadsrättigheter) som jämte de icke-urbana administrativa enheterna – landskommunerna – utgör Polens territoriella beståndsdelar på lägsta hierarkiska nivå. Att dessa två betydelser inte nödvändigtvis behöver överlappa varandra var tydligt i Mellankrigspolen som kom att ärva ett antal olika administrativa system efter år av ockupation. Fram till 1934 fungerade där i praktiken anomalier i form av *landskommuner med stadsrättigheter* (städer utan stadsstatus) samt *städer utan stadsrättigheter* (byar med stadsstatus). Dessutom fanns fram till 1934 i Polens södra och östra delar *oppidier*, antingen med eller utan formell stadsstatus (Skorowidz XII 1925).

5.2. Stadsdegraderingar

Det finns flera bakomliggande anledningar till formella stadsdegraderingar som i praktiken varit synonyma med berövandet av stadsrättigheter. I 1860/70-tals Polen var straffåtgärder till följd av rebellisk politisk aktivitet en viktig orsak till massiva stadsdegraderingar⁷⁶. I den ryska zonen av det ockuperade landet innebar förlorandet av stadsrättigheter ett ”förbondigande” av samhället. I de degraderade städerna avstannade de veckovisa marknaderna, torghandeln och all annan handel för den delen. Endast några få *stadssamhällen* (pol. *osady miejskie*) lyckades behålla denna näringsgren (s.k. *marknadssamhällen*). En fördel med degraderingen var dock att invånarna slapp betala konsumtionsskatt för kött och alkoholdrycker samt uppvärmningsskatt – något som var obligatoriskt för stadsborna (Gawryszewski, s. 550). Erhållandet av stadsrättigheter förr har också tolkats som en formalitet för att en ort lagligt kunde få lov att bedriva handel. När handel i ett senare skede tilläts överallt (dvs. även på landsbygden), var inte stadsrättigheter längre relevanta. Med ett sådant resonemang motiverade den ryska administrationen den massiva stadsdegraderingen som exekverades 1870 inom de polska områdena (Dz. Pr. från 1 (13) juni 1869, vol. 69, nr. 235, s. 245), även om det verkliga uppsåtet kan diskuteras i de fall degraderingen gällde städer som t.ex. Tarnogród med hela 4.608 invånare⁷⁷ år 1865 (Depczyński 1970).

⁷³ Numera kallad Środa Śląska, staden ligger i nuvarande Polen

⁷⁴ I Polen kallas dessa rättigheter för Chelmnorrättigheter, som egentligen är en variant av Lübeckrättigheterna

⁷⁵ I Polen kallade Nysarrättigheter

⁷⁶ Även om företeelsen *stadsdegradering* är särskilt utbrett i Polen, förekommer det likväl runtom i världen. Till och med i Sverige finns orter som en gång varit städer men som (tillfälligt) förlorade sina stadsrättigheter innan kommunreformen 1971, t.ex. Filipstad, Åhus, Trelleborg, Elleholm.

⁷⁷ En stad på 4.608 invånare var på 1860-talet en medelstor stad. Att Tarnogróds degradering inte var helt självklar kan tolkas med att beslutet utfärdades i en särskild ukas (Dz. Pr. från 19 (31) maj 1870, vol. 70, nr. 241, s. 159) som utkom senare än den kollektiva ukasen för samtliga städer i Lublin-guberniyen (Dz. Pr. från 19 (31) december 1869, vol. 69, nr. 239, s. 465). Samtidigt var Tarnogróds invånare särskilt aktiva i januariupproret 1863-64. Dessa två faktorer (stadens patriotiska hot och stadens storlek) kan ha inneburit ett dilemma för den ryska administrationen, därav den enskilda, senare ukasen. Dock enligt Nietyksza (1986, s. 89-90) var denna

Även ekonomisk stagnation och politiska gränsdragningar ansågs som en skälig andledning till en stadsdegradering. Inom samma historiska epok drabbades exempelvis staden Drohiczyn Ruski, en åtgärd som inte kan kopplas till pennalism eftersom den föregick de polska självständighetsupproren. Staden Drohiczyn Ruski (eller Ruska Strona, sv. ”Ryska Sidan”) kom till efter Polens tredje delning (1795) då staden Drohiczyn delades i två av den nya gränsen. Den ryska sidan kopplades bort från den ekonomiska kärnan som låg på andra sidan floden, förtvinade och slutligen kollapsade⁷⁸. I tsarens ukas från 1861 kan man utläsa att ”... staden Drohiczyn (...) som består av 35 ynkliga hus och bebos av en jordbruksbefolkning på 304 arma själar befinner sig i ett tillstånd av totalt förfall utan premisser för framtida resiliens...”, en utredning som förvandlade staden till by 1 januari 1863 (Dz. Pr. från 21 februari (5 mars) 1861, vol. 57, nr. 174, s. 417). Samspel av skilda faktorer var också en möjlighet. I några fall kunde en stadsdegradering till följd av beivring bara förvärras av en ogynnsam gränsdragning. I den degraderade gränsstaden Tarnogród (ryska zonen) avstannade i stort sett all industri och hantverk på grund av avskärningen från råvarorna. Även torghandeln avtog på grund av den låga frekvensen besökare från stadens naturliga omland som efter gränsdragningen hamnade i den österrikiska zonen (Depczyński 1970).

Anledningarna till en stads regression och förfall kunde också vara av annan karaktär, i synnerhet till följd av bränder, epidemier och översvämningar samt krigsförstörelse och befolkningsbortfall till följd av krig (ZAMiO, 1964, s. 187). Ett tydligt exempel utgör staden Tarnogród som år 1914 hade 7.800 invånare, ett antal som efter första världskriget föll till 4.769 och efter andra världskriget till 1.872 (Depczyński 1970). Faktorer som etnisk rensning och totalitär regim var mer typiska för utvecklingen i Efterkrigspolen (Sokołowski 2002). Den massiva förintelsen av de polska judarna i enlighet med nazipolitiken drabbade många städer i Polen där detta folkslag var i majoritet. Exempelvis utgjorde år 1921 judarna hela 46,9 % av befolkningen i staden Tarnogród med 4.769 invånare, varpå hela 2.600 judar avrättades under andra världskriget, antingen på plats eller i koncentrationsläger (Depczyński 1970). Ett så kraftigt demografiskt bortfall innebar givetvis allvarliga efterverkningar för ortens utveckling, något som vidare underminerades av den kommunistiska regimen. Städer, i vilka privat handel och hantverk utgjorde den dominerande näringsgrenen, berövades på sitt ekonomiska fundament och därmed på skälen till urban existens (Sokołowski 2002) i en tillvaro där produktionspotential och rikstäckande planekonomi blev normen. I mycket sällsynta fall har dock initiativet att avlägsna stadsrättigheterna kommit från invånarna själva, t.ex. Puńsk år 1852 (Arnold 1965, vol. I, s. 277) eller Dobrzyca år 1934⁷⁹ (Kuczyńska 2008).

5.3. Fördelningen av degraderade städer i Polen

I Polen finns närmare 1000^{80 81} degraderade städer (se karta 5.1), oftast av senmedeltida typ (Arnold 1965; Améen 1985), varav en betydande del degraderades under åren av ockupation. Den exakta siffran är omöjlig att komma fram till på grund av bristande och ofullständigt källmaterial, i synnerhet för de äldsta städerna.

Fördelningen av de forna städerna i Polen är mycket ojämn, mycket på grund av att Polens nuvarande gränssträckning är en relativt ny skapelse som gjordes finit så sent som 1945⁸².

specifika ”degradering” inget annat än ett beviljande av invånarnas *egna* önskemål för att slippa betala stadsrelaterade skatter. Nietykszas analys strider mot den vedertagna uppfattningen om Tarnogróds degradering som främst kopplas till straffåtgärder för invånarnas deltagande i januariupproret.

⁷⁸ En brand 1805 bidrog också till kollapsen.

⁷⁹ För att inte behöva betala stadsrelaterade skatter, då majoriteten av befolkning var sysselsatt inom jordbruket.

⁸⁰ Enligt egna beräkningar, främst enligt Pietruski & Liske 1868, Arnold 1965, Mileska 2000 samt arkivsystemen Polska.pl (100516) och SEZAM (100516) samt rättsliga dokument från systemen ISAP (100516) och LEX (100516).

⁸¹ ZAMiO (1964) uppskattar antalet till 863 (s. 187). Enligt publikationen har inom Polens nuvarande gränser ca 1650 stadsrättigheter utfärdats. Utifrån tiden för utgåvan (1964) då det i Polen fanns 787 städer (Gawryszewski 2005, s. 55) erhålls siffran 863 (1650-787=863). Därutöver uppger ZAMiO siffran 350 för de forna städer som numera inte finns längre till följd av diverse katastrofer. Det ger den sammanlagda siffran 1213.

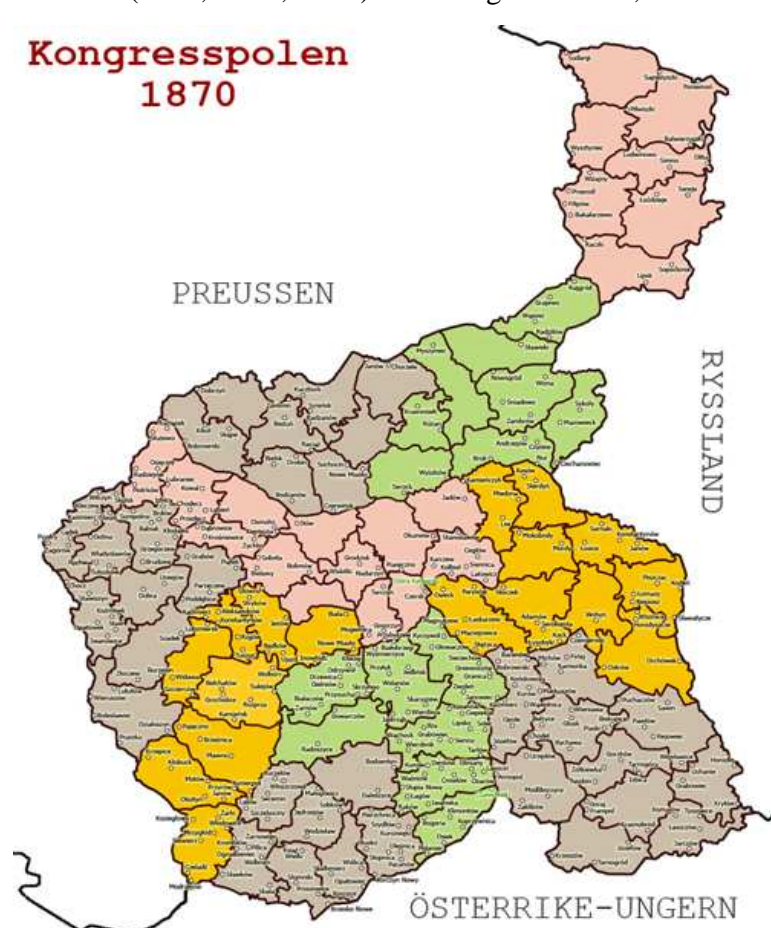
⁸² Bortsett från gränskorrekturet mellan Folkrepubliken Polen och Sovjetunionen som ägde rum i början av 1951. Detta korrektur var ett av de största i Europa under efterkrigstiden och handlade om utbyte av två avskilda territoriella avsnitt på 480 km² vardera. Polen fick avstå från sin dåvarande östligaste kolrika del, medan Sovjetun-

5.4. Omständigheter till urbaniseringsprocessen i Polen

Staden har inte alltid haft samma betydelse i Polen. Som ett arv av Polens tidigare delningar och efterföljande tillhörighet till tre skilda statssystem, kom definitionen av "stad" att utvecklas olika under ockupationstiden. Landets stormiga historia har inneburit att begreppet "stad" har till och med haft olika betydelser under polskt styre. Nedanstående sammanfattning återger de viktigaste historiska och geografiska förändringarna som format och påverkat Polens urbanisering under två sekel⁸⁴, med fokus på de f.d. preussiska (tyska) och ryska zonerna (i och med att dessa ingår i studiens avgränsning).

5.4.1. Från stormaktstid till ockupation (1795-1918)

Polens stadsnät uppstod under feodalismen. I början bestod nätet främst av små hantverks- och handelssamhällen som utvecklades först under medeltiden (Gawryszewski 2005, s. 549). De flesta polska städer var uppbyggda enligt medeltidsprincipen kring ett rektangulärt torg (ibland lansett- och vägskälstorg) med ett rådhus i mitten och en kyrka vid en av hörngatorna; helheten omslöt av ett rutsystem av sidogator (Améen 1985). Städerna hade också egna stadsvapen och borgmästare. Fram till 1600-talet var Polen en stormakt och territoriellt ett av Europas största länder som sträckte sig från Baltikum till så gott som Svarta havet (Czapliński 1990). Under 1700-talet rubbades landets styrka pga svag kungamak. Detta ledde slutligen till att landet delades vid tre tillfällen (1772, 1793, 1795) av dess grannländer, de dåvarande stormakterna Ryssland, Preussen och Österrike⁸⁵.

Karta 5.2. Kongresspolen 1870. Västra delen av det västligaste länet utgör idag del av det storpolska länet. Orterna på kartan representerar de 338 degraderade städerna. Källa: eget verk

Polens fall medförde stora ekonomiska och politiska konsekvenser för de polska städerna. Det satte stopp för den ekonomiska och kulturella utvecklingen som inleddes under den tidigare stormaktsperioden. Polens delningar innebar att städerna kom att vidareutvecklas under svåra omständigheter och med begränsad ömsesidig kontakt. Rykiel (2006, s. 126-128) delar upp geopolitiska gränser i *antecedenta* (föregående) och *subsekventa* (efterföljande) gränser i relation till tiden för det angränsande områdets bosättning och/eller ekonomisering. Antecedenta gränser är mer "naturliga" medan subsekventa gränser ses som påtvingande och artificiella. En subsekvent gräns kan också förvandlas till en antecedent gräns med tiden. Så var fallet med gränserna mellan de forna ockupationszonerna. I och med den mycket olika utvecklingen i den preussiska och ryska zonen som dessutom sammanföll med den industriella revolutionen kom den ursprungligen påtvingande gränsen att utveck-

⁸⁴ Det är viktigt att inte glömma att de polska områdena i fråga varierade territoriellt avsevärt under historien och data som avser exempelvis antalet städer kan innebära att en del av dem finns numera utanför Polens gränser.

⁸⁵ 1867-1918 som Österrike-Ungern

las till en antecedent gräns⁸⁶. Gränserna bidrog dessutom till att de polska städerna fram till självständigheten 1918 successivt underordnades ockupationsmakternas administration och livet som invånarna levde var typiskt för periferin (Arnold 1965, s. 97).

De preussiska områdena var förhållandevis de mest välmående. Området hade redan från ca 1500-talet Polens mest utvecklade stadsnät med upp till 60 städer per 10 000 km² (Gawryszewski 2005, s. 549). Dessa städer var dock inledningsvis små (den minsta staden – Kamionna, som ingår i denna studie – hade 111 invånare år 1823), mestadels av trä och hantverket utgjorde invånarnas största inkomstkälla. Dock kom Preussens omfattande industrialisering under 1800-talet att blåsa liv även i den polska sektorn, i synnerhet i Schlesien. Även de nationella schismerna som rådde i början bland stadsbefolkningen utvecklades till mera liberala relationer (Arnold 1965, s. 114-116). Den österrikiska zonen var mer efterbliven och ojämförbart mycket fattigare än de övriga zonerna med ett stadsnät bestående av mestadels små oppidier utan några som helst perspektiv på utveckling (Czekalski 2003).

Områden som annekterades av Ryssland kom under 1800-talet att delas in i två separata sfärer. Den stora östliga delen där polackerna inte var i majoritet (det s.k. Västerlandet⁸⁷) inkorporerades direkt in i Ryssland och där förde man en extrem anti-polsk politik med lyckat resultat⁸⁸. Av den västra delen inom den ryska ockupationszonen som hade en överväldigande polsk befolkning bildades det s.k. Kongresspolen⁸⁹ som åtnjöt viss autonomi som ett tillfälligt led i inkorporeringsprocessen (karta 5.2). Den industriella revolutionen innebar att några städer fick en rivstart men å andra sidan degraderades flera historiska städer som låg i kapitalismens periferi. Många sådana "städer" var enbart städer till namnet, för i verkligheten, ur näringssynpunkt samt invånarnas arbetskaraktär och antal, skilde de sig inte från landsbygden (t.ex. Czernsk med 240 invånare). Inledningsvis var kriteriet för huruvida en stad fick behålla sina stadsrättigheter en ekonomisk fråga och handlade enbart om ifall staden kunde upprätthålla borgmästareämbetet (26 städer förlorade sin status då). Redan under 1840-talet diskuterade man småstadsfrågan men först i slutet av 1860-talet vidtogs åtgärder. Kongresspolen var ett särskilt aktivt område på upprorsfronten för polsk självständighet. Som ett resultat av januariupproret 1863 miste 338⁹⁰ av dåvarande 452 städer inom Kongresspolen sina stadsrättigheter under åren 1870-71 (karta 5.2). Detta massiva bakslag för urbaniseringen motiverades med ekonomiska skäl samt ringa befolkningensmängd. Degradering exekverades om en stad uppfyllde två av följande tre kriterier: 1) den hade färre än 3000 invånare; 2) 50% av invånarna var sysselsatta inom jordbruket; och 3) stadens årliga tillgångar motsvarande en summa lägre än 1000 rubel – men dessa kriterier följdes inte ordagrant (Gawryszewski, s. 541). Idag tolkar såväl polsk som rysk litteratur denna aktion som en straffaktion (Skorowidz V 1924; Livantsev 1979). Efter 1867 kom en våg av stark russifiering och religionsförbud, främst av katolicism (Depczyński 1970). Kongresspolen miste sin autonomi och 1912 inkorporerades ett större område i det egentliga Ryssland.

⁸⁶ När gränser degraderas i takt med progressiva integrerande processer talar man om *gränserosion* (Hartshorne 1936).

⁸⁷ Området kallas för Västerlandet (*Western Krai*) enligt internationell nomenklatur och syftar på de östligaste delarna av Polen innan delningarna som kom att utgöra de västligaste delarna av det egentliga Ryssland (området Kongresspolen ej inräknat). Ur polskt perspektiv vägrar man använda denna benämning och områdena kallas officiellt för Det Fråntagna Landet (pol. *Ziemie Zabrane*).

⁸⁸ Enbart Białystok-området lyckade upprätthålla levande ekonomiska band med de polska områdena, främst inom Kongresspolen.

⁸⁹ Kongresspolen var ett arv av det tidigare Hertigdömet Warszawa – en tillfällig semisjälvständig polsk stat (franskt protektorat) 1807-1813 av Napoleon Bonaparte enligt freden i Tilsit. Hertigdömet Warszawa skapades av polska territorier som hade tillfallit Preussen under Polens delningar. Under Wienkongressen 1815 tillföll en stor del av Hertigdömet Warszawa det ryska kejsardömet och blev en del i det sk. Kongresspolen (eller Kungadömet Polen) som åtnjöt begränsad autonomi. Efter två polska självständighetsuppror (1831 och 1865) minimerades denna autonomi för att senare helt radera ut Kongresspolens särart 1867.

⁹⁰ 336 direkt i samband med reformen och 2 (Góra Kalwaria och Zawichost) i samband med korrektingerna under 1880-talet

5.4.2. Andra Polska Republiken (1918-1939)

Strax innan första världskriget bodde det inom Polens gamla territorium (780 000 km²) 54 miljoner människor, varav 70% inom den ryska zonen, 16% inom den preussiska (tyska) zonen och 14% inom den österrikiska zonen. När Polen 1918 återfick sin självständighet efter 123 år var det ett sargat land. Kaos rådde på alla plan, bl.a. ”ärvde” Polen hela sex lagsystem⁹¹, sex valutor, två järnvägssystem, höger- och vänstertrafik och sist men inte minst – tre helt olika administrativa system (Gawryszewski, s. 25). Polens nya gränsdragning var en lång och komplicerad process och ett resultat av allt från internationella traktat, folkomröstningar och uppgörelser till konspiration och militär ockupation. Först 1923 var gränsdragningen avslutad.

Formationen av län och distrikt var tämligen oproblematiskt, eftersom dessa var likartade inom alla tre zonerna, men av praktiska skäl traverserades inte de dittillsvarande zongränserna. En av anledningarna till detta var att på lokalnivå var zonerna organiserade enligt olika kommun- och stadsstrukturer. I och med att städerna utgjorde separata administrativa enheter, helt skilda från landskommunerna, var det angeläget att identifiera dessa⁹². Det visade sig vara ett projekt av varierande svårighetsgrad beroende på zon. Enklast var det inom den forna preussiska zonen, där inga straffkampanjer mot polskheten hade genomförts under ockupationen och de degraderingar som ägt rum kan förklaras som rationella (främst pga ringa storlek och dålig ekonomi). Städerna inom denna zon övertogs av polsk administration utan manipulation med lagstiftning. På så sätt hamnade i denna grupp ett tjugotal oproportionerligt små historiska städer. 19 städer i denna del av Polen framtogs stadsrättigheter 1934 (Dz. U. z 1934 r. Nr 48, poz. 422) – samtliga orter ingår i denna studie, bl.a. Kopanica – Polens minsta stad år 1933 med 640 invånare. Inom den österrikiska zonen var läget mycket mer komplicerat på grund av omfattande administrativa reformer som genomfördes under ockupationstiden. I denna del fanns anomalier i form av landskommuner med stadsrättigheter och städer utan stadsrättigheter (Skorowidz XII 1925; Skorowidz XIII 1924; Skorowidz XIV 1924; Skorowidz XV 1923) som korrigerades först 1933-34 (Dz. U. z 1933 r. Nr 35, poz. 294, art. 33) Inom den ryska zonen var situationen mycket olika beroende på område. Det forna Kongresspolens stadsnät var mycket glest på grund av mångfalden av *stadssamhällen* (städer som framtogs sina stadsrättigheter 1870). Själva benämningen var enbart symbolisk. Utmärkelsen hade inte någon reell funktion och handlade mest om invånarnas integritet och samhällets särart gentemot den topografiskt och historiskt rurala landsbygden. Omdefinitionen av formella städer samt omfattande restitutioner av stadsrättigheter i det självständiga Polen var en kaotisk och komplicerad process som egaliserades först 1934, men pågick fram till andra världskrigets utbrott.

5.4.3. Folkrepubliken Polen (1945-1989)

Tiden direkt efter andra världskriget var åter igen kaotisk och en period av förändringar. Polens gränser ändrades drastiskt igen. Polen förlorade en yta på 180 000 km² till Sovjetunionen, men fick som kompensation 104 000 km² (inklusive en lång kustlinje⁹³) från Tyskland – de s.k. Återvunna Områdena⁹⁴. Saldot av Polens förminskade territorium var 20% (Gawryszewski, s. 41). I och med gränsskiftningarna förändras den urbana strukturen. Polen förlorade två historiskt och kulturellt oersättliga⁹⁵ och ekonomiskt strategiska centra – Lwów (Lviv) och Wilno (Vilnius), bebodda mestadels av polsk befolkning. Å andra sidan fick Polen nya stora städer från Tyskland som t.ex. Wrocław (Breslau) och Szczecin (Stettin) samt Gdańsk (Danzig) som under mellankrigs-

⁹¹ Tre ockupationssystem, Napoleons kodex, fd. Kongresspolens lagstiftning samt Galiziens lagstiftning

⁹² Sammanlagt fanns under mellankrigstiden i Polen tre typer av bebyggelseenheter (samhällen) med stadskaraktär: städer (pol. *miasta*), oppidier (pol. *miasteczka*) och stadsbyar (pol. *osady miejskie*).

⁹³ 1918-1939 hade Polen tillgång enbart till en liten kustremsa på 140 km med hamnstaden Gdynia och halvön Hel (utan den smala sandhalvön – enbart 70 km). Polens territorium hade en specifik avsmalning för att nå havet, som delade Tyskland i två. Just denna passage (kallad av tysk propaganda för den Polska Korridoren (ty. *Polscher Korridor*) var en av andledningarna till andra världskrigets utbrott.

⁹⁴ Termen Återvunna Områden (pol. *Ziemie Odzyskane*) är kontroversiell eftersom den syftar till områdenas (partiella) tillhörighet till Polen så tidigt som 900-talet. Sedan dess har områdena koloniserats av germanskt folk med kulmen under 1800-talet. Termen användes frekvent av polsk kommunistisk propaganda för att stärka nationens legitimitet till områdena. I Tyskland kallad områdena för *Ostgebiete des Deutschen Reiches*.

⁹⁵ Bl.a. arkiv, dokument, museer, bibliotek och arkitektur.

tiden var en självständig fristat. De nyvunna ("återvunna") tyska områdena hade ett välutvecklat och tätt stadsnät (232 städer) med i stort sett bara gamla städer. Alla städer var kompakta, byggda i sten, bestod mestadels av envåningshus och hade utbyggda gas-, vatten- och avloppssystem. Till Sovjetunionen förlorade Polen 164 städer, så saldoto av förändringarna i stadsnätet blev definitivt positivt. Förlusten var därför mestadels av sentimental natur för de boende (Gawryszewski, s. 122). Gränsskiftningarna innebar omfattande migrationer – såväl expatrieringar av polsk och tysk befolkning västerut som sökandet efter nya hem i och med krigsförstörelsen av de många städerna.

Efterkrigstiden innebar talrika administrativa förändringar på såväl läns-, distrikts- och kommunnivå. Staden som administrativ enhet förblev orubbad. Under denna period var det få städer som förlorade sin stadsstatus. Direkt efter kriget framtog man ett trettiootal städer inom de Återvunna Områdena deras stadsrättigheter (främst pga litet invånarantal och krigsförstörelse) samt ett tiotal andra små agrara städer runt om i landet fram till början av 1970-talet. Det senare motiverade man med nödvändigheten att förbättra den ekonomiska och näringsmässiga situationen för städernas mestadels agrara befolkning alternativt bristande möjligheter till utveckling pga obefintlig industri^{96 97}. Just industrialisering var – i enlighet med epokens sovjetiska anda – periodens ledord och hade stort inflytande på urbaniseringen. Fram till 1975 kom inte mindre än 164 nya städer till, främst sådana som aldrig tidigare varit städer. Detta avancemang berodde till största delen på lokaliseringen av tung industri, främst gruvdrift och stålverk. Den ojämna råvarukoncentrationen skapade ett ojämnt stadsnät med ett överflöd inom den kolrika överschlesiska agglomerationen. Införandet 1954 av *samhällen av stadstyp* (pol. *osiedla typu miejskiego*) som ny administrativ enhet förstärkte den rådande urbaniseringstrenden. Även den omfattande reduktionen av städer med kulmen i början av 1970-talet var ett direkt resultat av urbaniseringen då närmare 50 städer inkorporerades i närliggande större urbana centra och bidrog till överdimensionerade agglomerationer. Under 1980-talet avtog den industrirelaterade urbaniseringen och bland de nya städerna kunde man uppmärksamma också historiska städer som kom att återfå sina gamla stadsrättigheter. Sammanlagt uppstod under denna period 187 nya städer medan 61 avvecklades (saldo: +126).

5.4.4. Tredje Polska Republiken (1989 till nutid)

Övergången till kapitalism innebar uppkomsten av en diversifierad marknad vilket återspeglades i urbaniseringen. Andra variabler än industri kom att styra städernas ekonomiska tillväxt, bl.a. turismen. Privat ägande visade sig vara konduktivt för en ökad omsorg av den urbana egendomen, något som gav flera städer en mera estetisk bild (Murzyn & Gwosdz 2003, s. 11). Den polska urbaniseringsprocessen har åter igen assimilerats till en europeiska, så som den gjorde under mellankrigsperioden. Detta berodde huvudsakligen på avvecklingen av regimässiga barriärer som tidigare förhindrade påverkan från västeuropeiska och globala tendenser på det polska näringslivet (Rogacki 2007, s. 162). Förkastandet av de forna kommunistiska strukturerna märktes också på maktdecentraliseringen då landet återgick till den gamla administrativa indelningen med tre nivåer som bl.a. karaktäriserades av stora län och därmed större regional påverkan. Den under 1980-talet igångsatta trenden att återge forna städer deras en gång förlorade stadsrättigheter eskalerade under 1990-talet och fortsätter än idag. På 20 år har hela 73 städer tillkommit – alla utom tre är forna städer⁹⁸. Perioden karaktäriseras av liten ökning av stadsbefolkningen (0,1% per år) och ökningen är störst i de små städerna, till skillnad från den tidigare omvända trenden fram till 1980-talet (Gawryszewski 2005, s. 134). Sedan den 1 januari 2010 finns 903 städer i Polen.

Eftersom Polen är ett relativt folkrikt land (ca 38 miljoner invånare), sträcker sig centralortsteorins strukturer bortom stadskonceptet, dvs. ner på kommunnivå. De polska kommunerna

⁹⁶ Exempelvis staden Boleszkowice i västra Polen hade 1972 en befolkning som i 86 % var sysselsatt inom jordbruket, då den framtogs stadsrättigheterna (Distriktsbeslut i Dębno Nr XII/42 från 10.09.1971 [i:] Boleszkowice, 100512)

⁹⁷ Anledningen kunde också vara lågt invånarantal, en av städerna som framtogs stadsrättigheter var Lędyczek i nordvästra Polen som med ca 500 invånare (varav endast 20 jordbrukare!) var 1973 Europas minsta stad. Även den saknade utvecklingsperspektiv (Lędyczek, 100507).

⁹⁸ Enbart 1 stad – Wesoła (sovstad till Warszawa) inkorporerades i huvudstaden 2002

är av tre typer: *stadskommuner* (bestående enbart av en stad), *stads- och landskommuner*⁹⁹ (bestående av en stad med omland) samt *landskommuner* (bestående enbart av landsbygd). I de kommuner som omfattar städer återfinns de fasta grundläggande faciliteter, samtidigt utgör just själva städerna centrala noder¹⁰⁰. De nuvarande polska landskommunerna varierar i befolkningens mängd allt från 1700 (Cisna) till 25.000 (Chełmiec) invånare, beroende på topografisk kontext (data för 1/1 2007; GUS, 100523). Enheternas storlek rättfärdigar förekomsten av åtminstone de mest grundläggande supralokala faciliteterna, vilka oftast är belägna i kommunsätet. Dariusz Sokołowski's forskning (1999, s. 172) kring urbanitetsgraden bland samtliga polska samhällen i gruppen 1.000-10.000 invånare visar att hela 61% av de behandlade kommunsätena uppfyller 3 eller 4 av de fyra undersökta urbanitetsvariablerna¹⁰¹ (jämfört med 98% bland städerna och endast 7% bland de övriga icke-kommunala orterna)¹⁰².

5.5. Samtida stadsrestititioner

Trenden att restituera forna städers stadsrättigheter¹⁰³ påbörjades under 1980 talet och pågår än idag. Under perioden 1980-2010 har 101 städer varav 79 % är forna städer (ISAP, 100523; se tab. A.2 i appendix 3). Trots den stora mängden stadsrestititioner saknas fortfarande konkreta lagliga kriterier som en kandiderande ort måste uppfylla för att bli formell stad (Sokołowski 2002). Den enda officiella definitionen av vad *stad* enligt polsk lag är belyser tre aspekter: stadsrättigheter, övervägande utomagrar funktion och övervägande kompaktitet (Dz. U. z 2003 r. Nr 166, poz. 1612¹⁰⁴, se tab. 5.1). Stadsrättigheter beviljas av Inrikes- och Administrationsministeriet (MSWiA). Bristen på konkreta lagar gör att behandlingen av en ansökan sker till viss del ad lib. Ministeriet använder sig i stället av riktlinjer vid bedömningen av vilka orter som ska (åter)få stadsrättigheter. En syntes av de senaste årens beviljningar respektive avslag påvisar följande fyra dimensioner som man tar hänsyn till (MSWiA b + d, 100414):

- 1) *rumsliga/urbanistiska* (infrastruktur, översiktsplan, urban karaktär, avsaknad av lantliga hus)
- 2) *historiska/administrativa* (forna stadsrättigheter, stadsvapen, stadsutvecklande institutioner)
- 3) *demografiska* (minst 2000 invånare, 2/3 ej jordbruksysselsatta)¹⁰⁵
- 4) *sociala* (den lokala majoriteten är för stadsstatus)

En annan egenhet är att restitutioner samt inrättningar av nya städer sker alltid underifrån, dvs. på initiativ av de sökande orterna (Sokołowski 2002). Den samtida problematiken som härrör restitutioner i ljuset av denna studie diskuteras mer ingående i kapitel åtta.

⁹⁹ Stads- och landskommunerna (pol. *gminy miejsko-wiejskie*) bildades 1991-92, vilket innebar en sammanslagningen (i administrativt syfte) av de minsta städerna med de omgivande landkommunerna för att stärka enheternas ekonomi och utvecklingspotential *utan* att inskränka på städernas särart och integritet.

¹⁰⁰ Undantaget utgör några få av de allra minsta, funktionellt degraderade städerna som inte motsvarar gängse stadsnormer, t.ex. Wyśmierzyce och Suraż (Sokołowski 1999, s. 174)

¹⁰¹ Variablerna var: storlekskriterium, infrastrukturellt kriterium, centralitetskriterium och funktionalitetskriterium

¹⁰² Enbart två icke-kommunala byar i samma undersökning (Ślesin i Bydgoszcz-länet och Tułowice i Opole-länet) uppfyllde alla fyra kriterierna; dessa var stora industrialiserade samhällen av hjälpkaraktär inom kommunen och deras förekomst var strikt tillfällig (ibid, s. 1973)

¹⁰³ I mindre omfattning har även helt nya städer tillkommit.

¹⁰⁴ Lagen om den formella nomenklaturen av samhällstyper och fysiografiska objekt.

¹⁰⁵ Denna dimension har ministeriet börjat ta avstånd från med start 2006 (Zakliczyn med mindre än 1500 invånare).

6. EMPIRI: INDEXKONSTRUKTION

Mångfalden och diversiteten olika egenskaper som kan tänkas definiera urbanitet gör dem oftast inbördes ojämförbara, t.ex. positiv befolkningsdynamik mot antalet reningsverk. De olika egenskaperna måste därför först översättas till en syntetisk skala inom ett givet intervall och sedan utifrån de data som matats in ges ett värde – ett index (i denna studie 0-100). Urvalet av studerade attribut *bör* styras av relevans för studiens karaktär och *kommer* att styras av datatillgängligheten. Med tanke på studiens fokus på degraderade städer förefaller en inriktning på den större uppsättningen urbaniseringsattribut (*sensu stricto*) vara mer lämplig: i och med att de studerade objekten har varit städer förr, borde bedömningen av deras nuvarande urbanitetsgrad handla mer om bevarande (av element *sensu stricto*) än om anammande (av element *sensu largo*) (jfr kap. 3.1). Detta skapar en rad praktiska problem. Det stora antalet faktorer som gäller för urbanisering *sensu stricto* kräver konstruktion av en stor databas, något som i sin tur är dels tidskrävande, dels avhängigt tillgången på detaljerat material och dels beroende av adekvat metodik – faktorer som inom ramen för detta arbete har visat sig vara omöjliga att kunna tas hänsyn till.

Vid undersökning av urbanitet hos objekt tillhörande det rural-urbana kontinuet beaktar Sokołowski (1999) fyra partiella aspekter – *storlek*, *infrastruktur*, *centralitet* och *funktion* (samt en tilläggsfaktor – *befolkningsdynamik*), som han vidare sätter samman till ett *summariskt urbanitetsindex*. På så sätt behandlar hans avhandling de viktigaste urbaniseringsattributen förutom de som måste undersökas med enkäter eller fältempiriskt, dvs. det sociala och det mentala *samt* det morfologiska och det rumsliga. Två av dessa (det sociala och det morfologiska) utgör förutsättningen för såväl urbanisering *sensu largo* som *sensu stricto* och är därför mest angelägna att undersöka. En av avsikterna med denna studie har varit att fylla åtminstone avsaknaden av morfologiska och rumsliga data genom fältempiriska observationer (jfr kap. 2)¹⁰⁶. Övriga partiella urbanitetsindex kommer att behandlas i mindre utsträckning och med större grad av approximation. Avsaknaden av vissa prototypindex (morfologi, perception) samt otillgängligheten på data för att kunna återskapa vissa befintliga index (centralitet, funktionalitet, infrastruktur) har inneburit att indexen i denna studie (förutom V_{st} , se nedan) har konstruerats med grund i det teoretiska ramverket som presenteras i kapitel tre. Den teknisk-infrastrukturella aspekten behandlas inte i denna uppsats medan funktionalitetsaspekten berörs ytligt i kombination med centralitetsaspekten.

6.1. Demografiskt index

Det första urbaniseringsindexet (V_{dem}) behandlar de studerade orternas storlek (invånarantal) och dynamik över tiden (befolkningsförändringar). En ansevärd befolkningsmängd är nödvändig för att ett samhälle ska klara av att bedriva komplexa urbana funktioner som inte återfinns på landsbygden. Samtidigt innebär en befolkningsökning automatiskt förbättringar av stadens diverse funktioner medan en befolkningsminskning antyder regression till en mera lantlig form (jfr. kap. 3.6.3). Därför har båda variablerna inkluderats i indexet och beräknats med utgångspunkt i Sokołowskis metodik (1999, s. 49-50), med undantag för befolkningsdynamiken som har beräknats etappvis för två separata perioder.

Det partiella storleksindexet (V_{st}) är det enda indexet i denna studie som konstruerats enligt befintlig formel (Sokołowski 1999, s. 49). Indexet utgår ifrån den senaste tillgängliga befolkningsmängden (2009) och är konstruerat på så sätt att den största orten i urvalsgruppen ges det maximala indexvärdet (100.0) medan för de övriga orterna beräknas indexvärdena i relation till urvalsgruppens högsta värde enligt följande formel (1):

$$V_{st} = \frac{\sqrt{P_j}}{\sqrt{P_{(\max)}}} \times 100 \quad (1)$$

där:

V_{st} = storleksindex

P_j = studieobjektets invånarantal

$P_{(\max)}$ = invånarantal hos den största orten i det undersökta urvalet

¹⁰⁶ Om enbart i regional tappning och för en speciell grupp av objekt.

Beträffande befolkningsdynamikens statistiska relation till urbanisering *sensu stricto* konstaterar Sokołowski att den visades sig vara svagare än väntat. Detta gjorde att parametern exkluderades från det summariska urbaniseringsindex (Sokołowski, 1999, s. 76). En anledning till parametrarnas svaga verkan kan ha varit den undersökta periodens (1950-1988) längd och placering på den absoluta tidsaxeln. Ett intervall på 38 år är en mycket kort tidsperiod för enheter med lång historisk tradition (i synnerhet städer och forna städer). Samtidigt kan den vara lång för enheter som vuxit fram under tiden för periodens ingångströskel (vissa enheter fanns inte ens 1950). Sokołowskis breda blandning av ortstyper gör att perioden 1950-1988 genererar data av mycket skiftande kvalitet och betydelse. Förmodligen är perioden av dessa skäl olämplig att använda som underlag för att undersöka befolkningsdynamiken som ett kriterium för urbanitet. Ett andra tillkortakommande är periodens politiska, ekonomiska och sociala homogenitet, eftersom hela intervallet sammanfaller med Polens kommunistiska monopartistyre.

På grund av ovanstående har befolkningsdynamiken i denna studie beräknats i två omgångar: för perioden 1891¹⁰⁷-1961 (ca 70 år) och för perioden 1961-2009 (48 år). Den första perioden skapar en bild av ortens resiliens från en period härjad av två världskrig, ett geopolitiskt skifte (från ockupation till polsk självständighet¹⁰⁸) och ett regimskifte (från kapitalism till kommunism¹⁰⁹) (jfr kap. 5.4.1-3). Fram till 1961 hade i stort sett alla studerade städer förlorat sina stadsrättigheter och varit tvungna att finna sig tillrätta i en ny tillvaro. Perioden 1961-2009 kännetecknas av ytterligare en stor omvälvning, nämligen återgången till den fria marknaden (kap. 5.4.4). De båda periodernas omfattande längd och placering över föränderliga tider borde därför generera mera meningsfulla värden. Samtidigt gör själva uppdelningen att en ort som fått en betydande befolkningsökning enbart under *en* period inte dominerar hela rankningen. På så vis är indexet även ett mått på konsekvens i den demografiska utvecklingen. Följande formel har använts för värdeberäkningar av båda perioderna var för sig (formel 2):

$$V_{dy} = \frac{P_t - P_0}{\bar{P} \times t} \times 1000, \quad (2)$$

där:

V_{dy} = partiellt dynamikindex

P_t = studieobjektets invånarantal under sista året av den undersökta perioden

P_0 = studieobjektets invånarantal under första året av den undersökta perioden

\bar{P} = medelvärdet för studieobjektets storlek under den undersökta perioden

t = den undersökta periodens längd uttryckt i antal år

Vidare beräknades ett medelvärde för båda perioderna. De båda periodvisa delindexen (V_{dy}^1 och V_{dy}^2) har vidare summerats, varpå ett medelvärde har räknats fram (formel 3).

$$\overline{V_{dy}} = V_{dy}^1 + V_{dy}^2 / 2, \quad (3)$$

där:

$\overline{V_{dy}}$ = medelvärdet för dynamikindexen för perioderna 1 och 2

V_{dy}^1 = partiellt dynamikindex för period 1 (1891-1961)

V_{dy}^2 = partiellt dynamikindex för period 1 (1961-2009)

¹⁰⁷ Året 1891 är ett medelvärde för perioden 1880-1902 från vilken data härstammar (äldre befolkningsräkningar tog tid att genomföra).

¹⁰⁸ Detta gäller inte orterna Radolin och Łędyzec som formellt inte varit under ockupation då de tillhörde Tyskland fram till 1945.

¹⁰⁹ Folkrepubliken Polens (1945-52 under namnet Republiken Polen) regimform 1945-1989 är en debattfråga. Formellt var det en socialistisk stat och enligt dess konstitution – en folkrepublik. Att betrakta landet som kommunistisk (som det gjordes av motståndarna) är en förenkling, eftersom t.o.m. kommunisterna själva inte tyckte att landet någonsin uppnått den teoretiska kommunismens stadium. Landet var dock utan tvekan en totalitär enpartistat bakom en fasad av demokratiska institutioner med olika grad av repressivitet (beroende på tidsperiod, allra starkast under stalinismen, dvs. fram till 1953) (Kuroń 1995).

Detta medelvärde utgör den del av det demografiska indexet som ger ett syntetiserande mått på ortens förmåga att återhämta sig från traumatiska händelser och anpassa sig till nya levnadsformer i avseendet attraktivitet¹¹⁰. Medelvärdet genererade en skala med både positiva och negativa värden beroende på om den totala dynamiken var en ökning eller minskning i befolkningsantalet. För större kompatibilitet med det partiella storleksindexet (V_{st})¹¹¹ har värdena från formeln vidare översatts till en indexerad 0-100 skala, där det högsta indexet (100) representeras av det högsta positiva värdet medan obefintlig förändring (värde 0) har ersatts med index 50 (i mitten av skalan). Slutligen har det högsta positiva värdet översatts till ett motsvarande negativt värde, oavsett det faktiska lägsta negativa talet från utfallet. I och med att den positiva amplituden alltid var högre än den negativa amplituden gav det slutliga dynamikindexet (V_{dy^3}) en skala fri från negativa tal. Dessutom återspeglade skalan bättre verkligheten i och med att även befolkningsbortfallet kunde ges ett värde¹¹². Följande formel (4) har implementerats:

$$V_{dy^3} = 50 + \overline{V_{dy}} \times \left(\frac{50}{V_{dy(max)}} \right).$$

där:
 V_{dy^3} = dynamikindex

$\overline{V_{dy}}$ = medelvärdet för dynamikindexen för perioderna 1 och 2
 $V_{dy(max)}$ = högsta indexvärdet hos medelvärdet för dynamikindexen för perioderna 1 och 2

Det slutliga demografiska (V_{dem}) indexet utgör ett medelvärde av storleksindexet (V_{st}) och dynamikindexet (V_{dy^3}) och är ett integrerat mått på ortens faktiska storlek samt konsekvensen i dess resiliensförmåga och attraktivitet. Följande fördelning har implementerats (formel 5):

$$V_{dem} = (V_{st} + V_{dy^3})/2$$

där:

V_{dem} = demografiskt index
 V_{st} = storleksindex
 V_{dy^3} = dynamikindex

6.2. Morfologiskt index

Det morfologiska indexet (V_{morf}) är det mest komplexa av de fyra indexen som behandlas i denna studie. Från den undersökta litteraturen gick det inte att härleda någon prototyp för ett morfologiskt index. Av den anledningen har indexet konstruerats med utgångspunkt i den urbanmorfologiska teorin (avseende dess komponenter och vikten av dessa) samt dess prövning i fältempirin utifrån de landstypiska samtida förhållandena. Utifrån det teoretiska ramverket gick det att härleda att urbanmorfologins grundläggande komponenter är *layout* och *fysionomi* (jfr kap. 3.6.1). Därför har dessa getts lika stora delar i konstruktionen av det morfologiska indexet.

Variabel \ Index	0	25	50	75	100
Densitet					
Beskrivning	Ingen kärna, punktviss bebyggelse	En liten kärna och flera prorruptioner	Prominent kärna och flera prorruptioner	Prominent kärna och en prorruption	Ett enda kompakt område

 = historisk stadskärna = nyare, ej angränsande område

Figur 6.1. Matris för indexering av dominerande stadsplanstruktur i avseendet densitet. Källa: egen modell

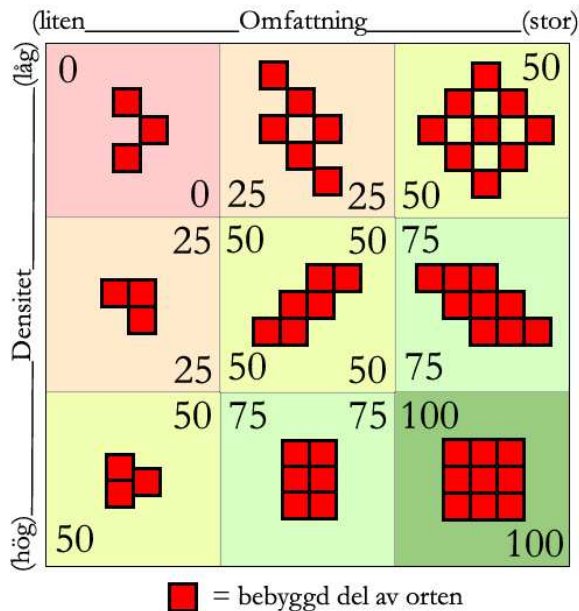
I det *partiella layoutindexet* har enbart den *inre rymden* beaktats eftersom denna del är mer intressant ur morfologisk och historisk synpunkt. Stadsplanen fick utgöra den största

¹¹⁰ Med attraktivitet menas här ortens förmåga att förbli en attraktiv hemvist för de boende samt att kunna locka till sig nya marknader, nya investerare och nya invånare (jfr kap. 3.6.3).

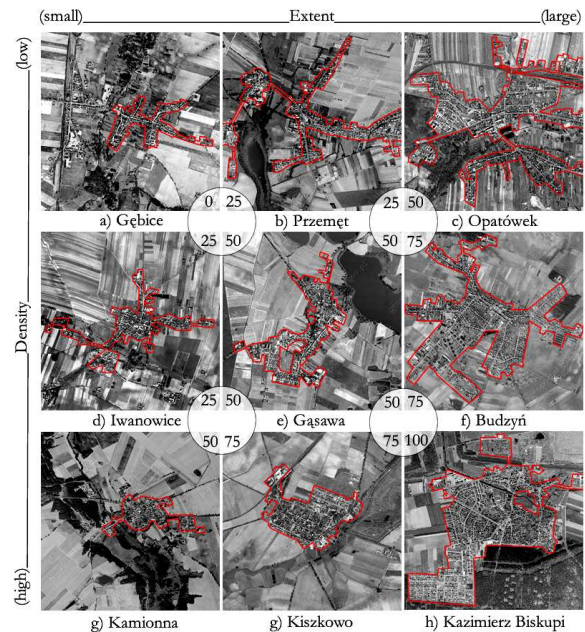
¹¹¹ Storleksindexen gav en jämn fördelning på en 100-gradig skala, medan dynamikindexen utgjorde enbart ca 10-25 % av samma (positiva) skala och omfattade dessutom negativa tal.

¹¹² Exempelvis, en dynamik på "+" eller "-" 10 personer spelar ingen större roll i verkligheten, medan enbart "+10" hade fått ett index enligt första beräkningsformeln.

delen av detta delindex och bedömdes utifrån dess *omfattning* och *densitet* (fig. 6.2 och fig. 6.3). Omfattningen indexerades hierarkiskt inom gruppen, dvs. den största orten fick högst värde och den minsta lägst värde. Densiteten indexerades utifrån stadsplanens struktur med hänsyn till förekomst av kompakt historisk kärna, dess prominens samt antalet *prorruptioner* (framskjutande, delvis isolerade bebyggda områden)¹¹³ (fig. 6.1). Densiteten viktades något tyngre än omfattningen i och med att den mesta litteraturen (inklusive den polska formella definitionen av 'stad') accentuerar vikten av *kom-pakthet*. Även den fältempiriska undersökningen gav intrycket av att just kompakthet har en större bäring på upplevelsen av en stad som urban än dess omfattning.

Figur 6.2. Förenklat schema för integrerad indexering av studieobjektets stadsplan i avseendena omfattning och densitet. Källa: egen modell.

Figur 6.3. Exempel på integrerad indexering av studieobjektets stadsplan i avseendena omfattning och densitet. Källa: egen bearbetning av data från www.geoportal.gov.pl.

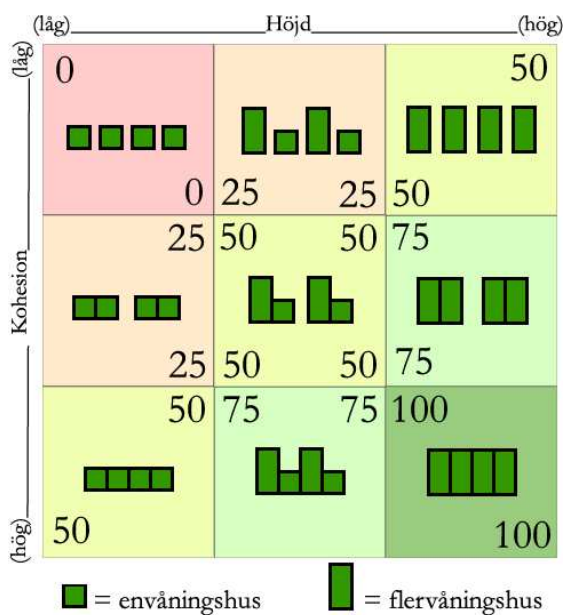
Under fältstudien uppmärksammades dessutom mycket skiftande grader av *gatubelysning*, allt från fullt upplysta orter till så gott som beckmörka torg. Oavsett hur urban en ort förefaller gör avsaknaden av adekvat gatubelysning att dess urbana drag blir obemärkliga kvälls- och nattetid. Gatubelysning kan ses som en del av stadens fysionomi (gatlyktor = punktelement) eller infrastruktur (teknisk utrustning). I denna studie har variabeln medvetet inkluderats i layoutindexet eftersom gatubelysning tycks i modern tid utgöra en sammansvetsad del av stadens gatunät och på så sätt dess morfologi. Förutom stadsplan och gatubelysning omfattade layoutindexet även två aspekter av själva *torget* (mer om detta längre fram).

I och med att bostäder upptar den största delen av en stads markanvändning (kap. 3.6.1) utgjordes den största delen av det *fysionomiska delindexet* av variabeln *urbana bostadshus*. Från det teoretiska ramverket gick att härleda att med urban bebyggelse typ förknippas element som byggnads-material, byggnaders storlek, byggnadsstil, kollektivitet, anonymitet etc. Under fältarbetet påträffades hybridvarianter, framför allt centralt belägna hus (ibland vid själva torget) av påfallande icke-urban bebyggelse typ (envåningshus, enfamiljshus, trähus). Denna typ av bebyggelse – som i kontexten *inte* kan ses annat än urban (som ett resultat av dåtida stadsplanering¹¹⁴) – bidrar *de facto* till ett mindre urbant landskap, framför allt på grund av avsaknaden av urban skyline samt i avseendet kollektivitet/anonymitet. Urbaniteten i sådana fall representeras i stället av den rumsliga kontexten i samband med vilken dessa hus figurerar. Av denna anledning likställdes begreppet ”urbana bostadshus” med begreppet ”icke-ruralt hus” när ett hus var centralt beläget och saknade intilliggande lantbruk och/eller faciliteter för djurskötsel. I stället beaktades skillnaderna bland de urbana bostadshusen genom inven-

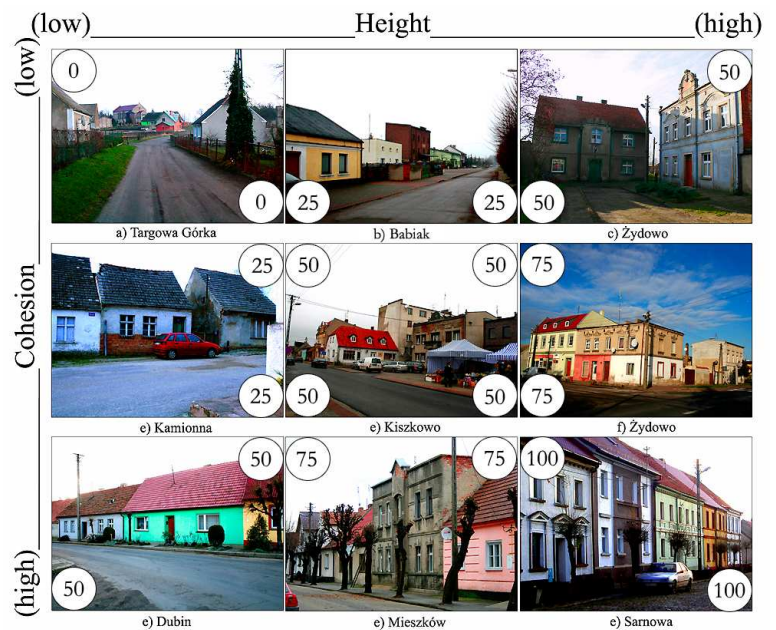
¹¹³ Som prorruptioner räknades inte förstäder, dvs. tätt bebyggda områden kring enstaka gator i utkanten av orterna (jämför tyska *Straßendorf*, engelska *ribbon development*), eftersom dessa fanns i nästan alla undersökta orter (en effekt av *urban sprawl*).

¹¹⁴ Liknande bebyggelsestruktur kan i Sverige observeras bl.a. i Nora i Västmanland.

teringen av den mest förekommande typen av urban bostadsbebyggelse i avseendena *storlek* (höjd) och *textur* (kompakthet och kohesion) (fig. 6.4 och fig. 6.5). På så vis graderades de ”mer rurala” urbana husen lägre genom att dessa oftast var lägre och inte satt ihop med varandra (och bidrog på så sätt till ett mindre urbant landskap).

Figur 6.4. Matris för indexering av dominerande typ av urban fysionomi i avseendena höjd (storlek) och kohesion (textur). Källa: egen modell.

Figur 6.5. Exempel på indexering av fysionomi i avseendena höjd (storlek) och kohesion (textur). Källa: egen modell.

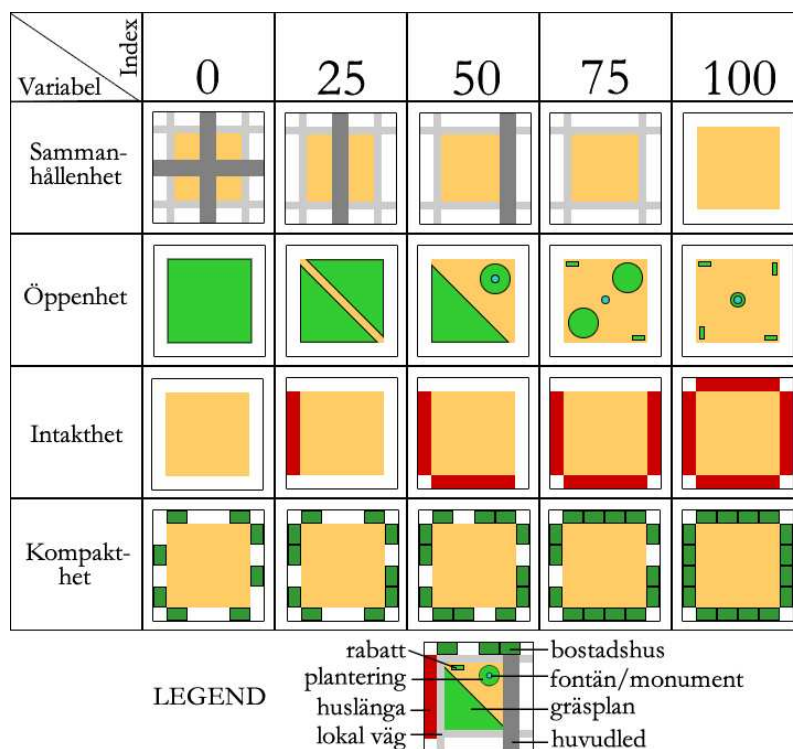
Figur 6.6. Exempel på en äkta urban dominant – ett rådhus (Sarnowa, ovan) och en efterbildning – en brandstation som imiterar ett rådhus (Skulsk).

En annan fysionomisk grupp som beaktades var *stadens dominanter* (kyrka, rådhus, torg). Eftersom samtliga undersökta orter hade en kyrka (i bruksmässig betydelse¹¹⁵) var inte denna parameter relevant i binär mening för indexets konstruktion (jfr kap. 4.12). Däremot *kyrkbyggnadens* roll som en av de viktigaste urbana dominanterna visade sig vara relevant för stadsmorfologin. I den bemärkelsen var kyrkan tvungen att vara belägen i ortens centrala del och vara väl synlig från torget. Som fysionomisk parameter togs därför endast befintligheten av *central* kyrka i anspråk, även om denna var mer en regel snarare än ett undantag.

Även befintligheten av ett *rådhus* beaktades (fig. 6.6). Det överväldigande antalet undersökta orter saknade ett bevarat rådhus, vissa hade ett starkt modifierat rådhus (t.ex. Kamionna) och andra en oidentifierad central torgbyggnad som inte förhastat kunde associeras till ett rådhus (t.ex. Mielzyn). För övrigt, saknar många formella polska städer ett rådhus utan att deras urbanitet ifrågasätts. Av den anledningen viktades förekomsten av rådhus – men också centrala kyrkor – lägre än mer komplexa strukturer som torg för att inte statistiskt påverka deras faktiska betydelse. Kompletterande dominanter har inte beaktats i denna studie. Även om dessa byggnader skiljer sig avsevärt från bostadshusen har de inte samma dominanta effekt som den ursprungliga ”treenigheten” (kyrka, rådhus, torg), förmodligen på grund av deras mera perifera läge eller mindre vertikala utbredning (med undantag för *brandstationer* som i flera polska städer har ett centralt läge och med sin höjd och stil imiterar rådhus; fig. 6.6).

¹¹⁵ Dvs. en fungerande religiös lokal, i motsats till ett arkitektoniskt element av sakral karaktär.

Torgen lyftes ut ur gruppen dominerat av tre skäl. Först och främst, i och med att studiens samtliga orter hade ett torg i någon form¹¹⁶ var inte denna parameter relevant i binär bemärkelse (fig. 6.8). Några av städerna hade i och för sig dubbla torg (Nowe Miasto nad Wartą och Kopanica), men detta har inte tolkats som ett extraordinärt urbant drag eftersom dessa extra torg tillhörde forna separata degraderade städer (Laskówka respektive Lampartopol) som inkorporerats i de studerade orterna (Arnold 1965). Några orter hade ansatser till alternativa platser, mestadels vägskälstorg (Kęblowo och åter Kopanica) eller irreguljära sekundära torg¹¹⁷ (Rynarzewo, Łekno och Rychtal), men dessa var mer resultatet av själva vägsträckningen än planerade platser med tänkt torgfunktion¹¹⁸. Ett andra skäl till torgens prominens i det morfologiska indexet var torgens mycket dominerande roll – såväl areellt som socialt/ekonomiskt (Vance 1990, s. 129) – i de annars mycket små samhällena. I och med att torgen utgjorde orternas urbana fundament var torgen tvungna att ges särskild uppmärksamhet. Och slutligen det tredje skälet var av teknisk karaktär. Ett torg omfattar såväl rumsliga som fysionomiska element som är av lika stort värde för det urbana landskapet och kan därför inte inkluderas i antingen layoutindexet eller det fysionomiska indexet. I stället skapades en överbyggande underkategori (ett s.k. torgindex) av fyra egenskaper – två rumsliga och två fysionomiska – där båda paren fick dessutom utgöra lika delar av layoutindexet respektive det fysionomiska indexet.

Till den rumsliga gruppen inräknades torgets *sammanhållenhets* och *öppenhet* (fig. 6.7). I medeltida städer utgör torget stadens hjärta och dess största allmänna plats som är främst avsett för fotgängare (Szymańska 2009, s. 206). I Polen kan man dock uppmärksamma ofta förekommande sträckningar av landsvägar rakt igenom torget. Stora, genomkorsande huvudvägar¹¹⁹ har betraktats som en drawback för den rumsliga strukturen av flera skäl. De forna städernas ringa storlek och gamla bebyggelse är inte avsedda att samsas rumsligt med en överdimensionerad genomfartsled. Även om en tungtrafikerad väg kan tyckas vara ett urbant element utgör den i denna kontext en dissonans med tanke på samhällets skala. Genom att (oavsiktligt) dominera ortens beskaffenhet stör den har-

¹¹⁶ Stobnica och Targowa Górka hade inte torg i ordets sanna betydelse, även om det gick att urskilja konturerna av ett fornt torg

¹¹⁷ Sådana som i flera städer brukar kallas för "Lilla Torget".

¹¹⁸ I vissa städer finns visserligen planerade sekundära torg för ett visst (forna) ändamål, oftast handel, t.ex. Saltorget och Vattentorget i Zamość eller Grönsakstorget i Göteborg. De aktuella städerna gav inte ett sådant intryck.

¹¹⁹ De undersökta orternas huvudvägar har klassificerats i fyra grupper: central huvudväg, central lokalväg, perifer huvudväg och perifer lokalväg. Endast centrala huvudvägar ansågs vara ett störande moment. Centrala lokalvägar – även om störande – tycktes smälta väl in i stadslandskapet, dels på grund av den mindre rumsliga utsträckningen och dels på grund av det begränsade trafikflödet. Källmaterialet extraherades från ViaMichelin (100420).

harmonin i den homogena urbana morfologin. Dessutom skapar trafikleden en rumslig barriär¹²⁰ – för att inte tala om fara – genom att förhindra fri rörlighet i centrum (flaskhals i människoflödet). På så vis inskränker sådana vägar på torgets (och ortens) *sammanhållenhets*. Vägar av denna typ uppträder som en *negativ dominant*, dvs. deras primära funktion är inte relaterad till orten utan till den regionala eller landsomfattande infrastrukturen. I och med att vägarna vuxit fram utan hänsyn till städernas morfologi, skapar de en intrusion i det urbana landskapet som distorderar det. I detta avseende kan man således betrakta dem som icke-urbana element och förekomst av variabeln har följaktligen inneburit en lägre gradering av ortens layout.

En annan faktor som förvränger torgets funktion som allmänt utrymme är överflöden av element som fyller dess yta. Vildvuxna grönområden (s.k. ”parker”) som täcker hela torget (Babiak, Gaşawa, Mieszków), överdrivna strukturer av smala gångvägar (Chocz), överdimensionerade centrala byggnader (Baranów) och monument (Opatówek) eller helt enkelt – utan någon uppenbar anledning – avskärmade gräsplan (Wilczyn, Iwanowice) är alla faktorer som inskränker på torgets *öppenhet* och därmed dess möjlighet till allmänt nyttjande. Sådana element har betraktats som negativa dominanter och inneburit en lägre gradering i layoutindexet.

Figur 6.8. Exempel på olika typer av torg (samtliga ortofoton är av samma skala – 1:16.000).
Källa: egen bearbetning av data från www.geoportat.gov.pl.

Till den fysionomiska gruppen inräknades torgets *intakthet* och *kompakthet* (”den anonyma bostadsvävnaden”, jfr kap. 3.6.1) (fig. 6.7). Med *intakthet* menas befintligheten av torgets samtliga originella bebyggda sidor – oftast fyra men ibland tre (vägskälstorg) eller undantagsvis två (lansettorg). Vid avsaknad av enstaka hus i flera husväggar betraktades summan av saknade hus och indexerades som motsvarighet till antalet desintegrerade torgsidor. Med *kompakthet* avses graden av kohesion mellan byggnaderna utmed torgets sidor.

Det morfologiska indexet (V_{morf}) har konstruerats genom att vikta värdena (samtliga 0-100) av förekomsten/intensifieringen av olika parametrar enligt följande formel (6) och fördelning (tab. 6.1):

$$V_{morf} = [Gb + (3 \times Omf) + (4 \times Dns) + Smh + Öph + Int + Kmp + (6 \times Ub) + Ck + Rh] / 20 \quad (6)$$

där:

- V_{morf} = morfologiskt index
- Gb = index för gatubelysning (layout)
- Omf = index för stadsplanens omfattning (layout)
- Dns = index för stadsplanens densitet (layout)
- Smh = index för torgets sammanhållenhets (layout)
- Öph = index för torgets öppenhet (layout)
- Int = index för torgets intakthet (fysionomi)
- Kmp = index för torgets kompakthet (fysionomi)
- Ub = index för urbana bostadshus (fysionomi)
- Ck = index för dominanten central kyrka (fysionomi)
- Rh = index för dominanten rådhus (fysionomi)

¹²⁰ En *rumslig barriär* är ett fenomen förenat med permeabilitet (genomtränglighet), medan en *gräns* förknippas med formalisering (Rykiel 2006, s. 129-130).

Tabell 6.1. Viktfördelning av de olika partiella elementen som utgör studiens morfologiska index.

MORFOLOGISKT INDEX (V_{mor})									
100%									
LAYOUT (Ly)					FYSIONOMI (Fy)				
50%					50%				
Gatubelysning (Gb)	Stadsplan (Sp)		Torg		Urbana Bostadshus (Ub)		Dominanter (Dm)		
	(35%)		(10%)		(10%)		10%		
5%	Omfattning (Omf)	Densitet (Dns)	Sammanhållenhets (Smh)	Öppenhet (Öph)	Intakt-het (Int)	Kompakt-het (Kmp)	Central Kyrka (Ck)		Rådhus (Rh)
	15%	20%	5%	5%	5%	5%	5%	5%	5%

6.3. Centralitets- och funktionalitetsindex

Centralitet och funktionalitet är två av de viktigaste urbanitetsattributen även om de inte är föremål för ingående analys i denna studie. Eftersom avsaknaden av dessa attribut hade genererat orealistiska resultat har de inkluderats i studien i deras mest grundläggande och förenklade form. Indexet kommer huvudsakligen att användas som en komponent i det summariska urbanitetsindexet, men det kommer också behandlas översiktligt i analyskapitlet (sju). Nedan följer en diskussion om urval, generalisering, relevans och validitet av olika komponenter som utgör attributen centralitet och funktionalitet.

Studiens objekt tillhör nästan uteslutande någon av de två kommunvarianterna *stads- och landskommuner* samt *landskommuner* (undantaget utgör 3 objekt som numera är inkorporerade stadsdelar). Av den refererade undersökningen i kapitel 5.45 kan man härleda att de polska kommunala sätena har en säregen ställning gentemot de övriga byarna avseende centralitet och funktionalitet. Därför förefaller det rimligt att anta att de forna städer som numera är kommunala säten per automatik har en hög grad av dessa urbanitetsattribut. På samma sätt är det också rimligt att konstatera att ett samhälle som *inte* är ett kommunalt säte har en låg grad av centralitet och funktionalitet. Med utgångspunkt i Sokołowskis (1999) kategorisering av de olika centralitets- och funktionalitetsattributen samt med hänsyn till studiens relevans och tillgången på data¹²¹ har ett integrerat index konstruerats med beteckningen *centralitets- och funktionalitetsindex* (V_{cof}). Centralitet och funktionalitet tycks överlappa varandra till stor del. Ett samhälle med flertalet av de undersökta centrala anstalterna och institutionerna ger automatiskt en bild av ett samhälle med ett diversifierat näringsliv och därmed en högre andel utomagrart sysselsatt befolkning. Verifikationen av denna korrelation visar att i 21 av 31 fall är graden av urban funktionalitet *högre* än dess grad av centralitet; medan vid extra hög centralitet (i 7 fall), då funktionaliteten är *lägre* än centraliteten, *överstiger* den ändå det lägsta antagna indexvärdet för urbanitet¹²² (enligt egna beräkningar av Sokołowskis opublicerade material). En sammanslagning av dessa attribut verkar därför vara acceptabelt.

Vidare, urvalet av Sokołowskis centrala enheter (kapitel 3.6.2) uppvisar en motsägelser. Två av de valda grupperna (1, 2 och delvis 4) är direkt jordbruksrelaterade. Med andra ord beaktar författaren verksamheter som skulle kunna tolkas som icke-urbana, samtidigt som förekomsten av sådana bidrar till en högre grad av urbanitet. Även om jordbruksrelaterade artiklar och produkter *kan* säljas i urbana samhällen utan att sänka deras urbanitetsgrad, kan de också med fördel säljas i de mest rurala samhällen, eftersom det är där som efterfrågan på dessa är som störst.

¹²¹ Inför studien har samtliga kommuner tillfrågats om tillgängliggörande av data gällande invånarnas yrkesstruktur i de berörda orterna, i synnerhet andelen utomagrart befolkning. De flesta kommunerna svarade att inte har tillgång till den typen av data och dessa kan endast rekvireras från Regionala Statistiska Centralbyråerna (bl.a. i Kościan och Poznań). Det visade sig att dessa data är avgiftsbelagda för privatpersoner utanför den polska administrationsapparaten. Data gällande invånarnas yrkesstruktur på ortsnivå har aldrig publicerats i Polen, medan ortsbaserade register gällande förekomst av grundläggande centrala enheter och infrastrukturell utrustning har upphört att publiceras sedan 1988 (förteckningen hette *Wyposażenie miast i miejscowości wiejskich w podstawowe placówki i urzędzenia*).

¹²² Endast tre orter (Budzyń, Gąsawa och Świąciechowa) uppvisar lägre funktionalitet än centralitet och dessutom understiger det lägsta antagna indexet för urbanitet (egen beräkning enligt Dariusz Sokołowskis opublicerade index för de 31 orter i detta urval (med över 1000 invånare 1999) som förfogar över full indexsamling).

Sokołowski argumenterar för att ”vissa konsumtionsorienterade produktionsnärings-grenar, i synnerhet jordbruks- och livsmedelsindustri, räknas till verksamheter av central karaktär” (1999, s. 113), är detta idag diskutabelt. Lokalt producerad mat är i och för sig en hållbar strategi, men i ljuset av moderniseringen och globaliseringen kan numera även färskvaror fraktas längre sträckor och definitivt bortom de centrala strukturerna.

Några av de valda enheterna har under senare år minskat i betydelse. Postkontor i betydelsen ”separat byggnad för uträttning av postärenden” har börjat ge vika för s.k. postpunkter integrerade med exempelvis livsmedelsaffärer eller i form av självservice genom sms-aviserad postfacksuthämtning (Cantwell & Peruzzi 2002). Telekommunikationspunkter har i och med mobiltelefonens framfart blivit helt obsoleta. Vikten av telekommunikation var dessutom något som Christaller använde som grund för sin teori redan 1933. Idag skulle man snarare kunna använda sig av antalet internetförbindelser för att mäta en Orts centralitet (efter Malecki 2002; Walcott & Wheeler 2001). De alltmer avancerade bankfunktionerna som numera är tillgängliga över internet gör att de flesta fysiska bankerna frekventeras mer sällan. Överlag har uppsjön av internetbaserade tjänster inneburit en reducerad betydelse av fysiska inrättningar, i synnerhet affärer andra än dagligvaruhandel. Slutligen, Sokołowskis indelning i 11 grupper av centrala enheter kräver tillgång till mycket detaljerade och svåråtkomliga data.

Modellen går dock att förenkla. Först och främst, Sokołowskis gruppindelning (kap. 3.6.2) går att omorganisera i två mer generella och nästan lika stora grupper:

- a) *kommersiella etablissemang*¹²³ (produktion och försäljning av varor och tjänster), dvs. grupper 1–6
- b) *sociala institutioner*¹²⁴ (statliga samt övriga kompletterande samhällsnyttiga¹²⁵ institutioner), dvs. grupper 7-11

Vidare, i enlighet med centralortsteorins tröskelvärdeprincip kan varje typ av central enhet placeras i någon av de tre kategorierna (*hamlet, village, town*), beroende på den minsta befolkningmängden för ett samhälle i vilket den undersökta enheten förekommer (efter Greene & Pick 2006, s. 170). Genom att jämföra och interpolera Sokołowskis (1999) och Greene & Picks (2006) urval med empiriska observationer har en hierarkisk centralitetsmodell konstruerats (tab. 6.2). Modellen har sin utgångspunkt i antagandet att en ort som huserar någon av enheterna på högre nivå automatisk inrymmer enheter på lägre nivå (enligt Greene & Pick 2006). På grund av kulturella skillnader går det inte att applicera den amerikanska nyckeln på de polska förhållandena utan att modifiera den. Tröskeln för vissa aktiviteter är densamma, t.ex. förekomsten av bensinstationer, livsmedelsaffärer, grundskolor och kyrkor i de allra minsta samhällena (*hamlet-level functions*) medan för andra är den förskjutet, exempelvis ligger förekomsten av bilhandlare, fastighetsmäklare och taxichaufförer i USA på mellannivå (*village-level functions*), medan i Polen krävs för detta ett betydligt större samhälle (åtminstone på *town-level functions*). Därutöver, några av de amerikanska aktiviteterna förekommer inte alls i Polen eller är mycket sällsynta, t.ex. *barber shops* och *laundromats*. Det är viktigt att poängtera att *antalet* enheter av en och samma sort har i denna studie inte betraktats som en bidragande faktor till en högre centralitetsnivå med utgångspunkt i antagandet att t.ex. ett sjukhus eller en bank är tillräckligt för att tillfredsställa invånarnas behov (efter Kamiński 1970, s.134-137; Sokołowski, 1999 s. 55-56)¹²⁶, särskilt med tanke på de undersökta objektens ringa storlek.

¹²³ Denna kategori omfattar huvudsakligen privata företag och olika affärsverksamheter.

¹²⁴ Denna kategori omfattar huvudsakligen politiska, administrativa, rättsliga, religiösa och utbildningsrelaterade institutioner som står under statlig tillsyn.

¹²⁵ Denna kategori omfattar huvudsakligen ekonomiska, finansiella och kommunikationsrelaterade verksamheter av varierande förvaltningsform.

¹²⁶ Resonemangets giltighet bottnar i studieobjektens ringa befolkningmängd. Undantaget i antagandet utgör affärer, men i och med att dessa rankats som de mest grundläggande enheter (lägsta nivån för centralitet) påverkas inte indexutfallet.

Tabell 6.2. Hierarkisk klassificering av centrala etablissemang och institutioner.

Centralitetsnivå	Index värde	Kommersiella etablissemang (V_{kom})	Sociala institutioner (V_{soc})
Avancerad nivå	100	teater, simhall, stadion	sjukhus, poliscentral, domstol
Hög nivå	75	varuhus, biograf, hotell ¹²⁷	kommunhus
Mellannivå	50	restaurang, nattklubb, sporthall	bank, kulturhus, polisstation
Låg nivå	25	övriga affärer, café, frisör, bensinstation	post, grundskola, bibliotek
Obefintlig centralitet	0	livsmedelsaffär	kyrka

V_{cof} indexet har konstruerats på basis av hierarkin i tab. 6.2, där hierarkimodellen har tillämpats dualt, dvs. separat för kommersiella etablissemang och separat för sociala institutioner, varpå värdet av båda grupperingarna har vägts likvärdigt enligt följande formel (7):

$$V_{cof} = (V_{kom} + V_{soc})/2 \quad (7)$$

där:

$$\begin{aligned} V_{cof} &= \text{centralitets- och funktionalitetsindex} \\ V_{kom} &= \text{index för kommersiella etablissemang} \\ V_{soc} &= \text{index för sociala institutioner} \end{aligned}$$

6.4. Perceptionsindex

Perceptionsindexet (V_{perc}) är ett metodologiskt bidrag i denna studie som lagts till för att inkludera vissa kvalitativa egenskaper som tycks vara av vikt för upplevelsegraden av ett samhälle som urbant. I grunden är perceptionsindexet ett syntetiserande värde av en rad fysiska komponenter med skillnaden att det inte utgår ifrån komponenternas fysik utan från *perceptionen* (upplevelsen) av dessa. Fem variabler har identifierats: *anonymitet*, *aktivitet*, *modernitet*, *urban estetik* och *urban karaktär*. Variablernas natur har både för- och nackdelar. Subjektiva värden kan vara oprecisa, tendentiösa och möjligen irrepeterbara men samtidigt skapar de en motvikt till det strikt materiella och "själlösa". En stad är trots allt inte enbart en statistisk enhet utan även ett hem för verkliga människor som kreerar ett förhållningssätt till sin bostadsort. Perceptionsaspekten har i denna studie berörts främst i experimentellt syfte för att kunna verifiera hur väl "ett urbant intryck" överensstämmer med traditionella kvantitativa metoder att definiera urbanitet. I och med att momentet har utförts av samma observatör, enligt samma tillvägagångssätt, inom ett sammanhängande område och inom en sammanhängande tidsintervall har subjektivitetens fallgropar kunnat minimeras.

De fyra första variablerna har graderats enligt ett niogradigt kodschema¹²⁸ medan *karaktär* är en tregradig kodad klassificering av en flervalsmatris (mer information om detta längre fram). Det niogradiga systemet var uppbyggt kring en växande intervallskala med undantag för anonymitet. Som motsats till anonymitet ansågs all antydning till påtaglig uppmärksamhet, antingen överdrivet välkomnade och nyfikenhet (positiv uppmärksamhet) eller manifestationer av rädsla och hotfullhet (negativ uppmärksamhet). De båda typerna av uppmärksamhet placerades polärt på graderingsskalan (positiv = 1, negativ = 5) medan anonymitet – som ett neutralt tillstånd – placerades i mitten av skalan. På så vis indexerades båda typer av avvikelser från anonymitet distalt (från mitten) medan avsaknaden av sådana indexerades proximalt (mot mitten).

Anonymitet och aktivitet bedömdes utifrån företeelser i orternas *offentliga rum*, till skillnad från företeelser som ägde rum inom privata sfärer (som inte beaktades). Bedömningen av urban estetik var en tvåfasig process. För att skilja fysiska förutsättningar (arkitektonisk aspekt)

¹²⁷ Hotell kan förekomma i orter av varierande storlek om dessa inrymmer särskilda turistattraktioner. I denna studie utgjorde inga av de studerade orterna samhällen av denna typ, förutom Gåsawa (närmsta större ort till arkeologiska utgrävningsplatsen för järnålderbyn Biskupin) och Powidz (sjöbelägen semesterort för bad och yachting). I dessa orter har inte förekomst av hotell beaktats.

¹²⁸ 1 – 1,5 – 2 – 2,5 – 3 – 3,5 – 4 – 4,5 – 5, där 1 är lika med den lägsta graden av undersökt urban egenskap och 5 är den högsta. Undantaget utgör variabeln *anonymitet* (mer om detta i följande avsnitt).

från graden av underhåll/bevarande (teknisk aspekt) har två separata subpartiella index konstruerats för att sedan viktas jämt till ett integrerat partiellt estetiskt index (V_{est}).

Graden av modernitet har uppmärksammats genom uppskattningen av dess utvecklingsmässiga placering i tiden, bl.a. förekomsten av källsortering (återvinningsstationer), handikappanpassning, mobil täckning, trådlös internet (Wi-Fi hotspots) och new urbanism (bilfria områden). Även varuutbudet i affärerna har beaktats (t.ex. teknologi och modekläder). Ur ett modernt polskt perspektiv beaktades även avsaknaden av anakronismer av typen häst och vagn eller tacksamhetsmonument till Sovjetunionen (fig. 6.9).

Undersökningen av orternas urbana karaktär hade för avsikt att blottlägga *upplevda* skillnader mellan formell och faktisk urbanitet. Sådana skillnader återfinns i Polen bl.a. i form av formella städer utan urban stadsplan eller byar med utomagrar befolkning. Under studien har även quasi-urbana enheter påträffats, dvs. samhällen med en till synes urban struktur, dock med en minimal rumslig utbredning som inte rättfärdigar en urban etikett¹²⁹. Indexet för urban karaktär (V_{kar}) kan således ses som ett summariskt mått på en ort *upplevda* ”urbana look”. Följande kategorier har identifierats (egen klassificering): 1) stadsdel¹³⁰; 2) småstad¹³¹; 3) specialiserat samhälle¹³²; 4) kullisstad¹³³; 5) by¹³⁴; 6) spökstad¹³⁵. Grupper 1 och 2 gavs högsta indexvärde (100), grupp 3 och 4 mellanvärdet 50, medan grupper 5 och 6 – som manifestationer av icke-urbana levnadssätt – gavs värdet 0.

Figur 6.9. Tacksamhetsmonument till Sovjetunionen i Gębice med färskas blommor – ett anakronistiskt mysterium.

Det slutliga perceptionsindexet (V_{perc}) har konstruerats genom att vikta värdena av intensifieringen av olika parametrar. Som tidigare nämnts, har ”urban skönhetsupplevelse” (fysisk aspekt) sammanfogats med graden av bevarande och underhåll (teknisk aspekt) till ett integrerat estetiskt index (V_{est}). Även anonymitet, aktivitet och modernitet har slagits ihop till en egen klass (V_{lb}) på grund av parametrarnas lägre grad av reliabilitet och intersubjektivitet: mänsklig nyfikenhet är möjlig att kontrollera och på så sätt ge ett sken av *anonymitet*; *aktivitet* är en parameter av låg konstant som skiftar med väderlek, årstid och tiden på dygnet; *modernitet* är svår att inventera, främst på grund omöjligheten att uppskatta dess funktionsduglighet. Det gör att indexvär-

det sammanfaller endast med de synliga elementen, ett faktum som inte behöver överensstämja med de reella förhållandena. Även om undersökningen har genomförts med stor noggrannhet har den uppenbara felmarginalen kunnat minimeras genom att minska inflytandet av dessa individuella parametrar.

För att beräkna perceptionsindexet har slutligen följande formel (8) och viktfordelning (tab. 6.3) implementerats:

¹²⁹ T.ex. ett torg med intakta huslängor bakom vilka breder sig ut åkrar i omedelbar närhet.

¹³⁰ Ett samhälle med urban rumslig struktur som antingen är inkorporerat i en annan större stad eller ligger i en större stads omedelbara närhet så att koherensen blir påtaglig.

¹³¹ Ett samhälle med tydliga urbana drag även om i mindre skala.

¹³² Ett samhälle med urbana drag dock med liten diversifiering (en dominerande näring, t.ex. gruvdrift).

¹³³ Ett samhälle med urban rumslig struktur dock med minimal rumslig utbredning (t.ex. Srebrna Góra).

¹³⁴ Ett samhälle med begränsad urban rumslig struktur, där agrara/rurala teman dominerar.

¹³⁵ Ett samhälle med urban rumslig struktur dock med minimal befolkning och obefintlig verksamhet (t.ex. Miedzianka).

$$V_{perc} = (V_{lb} + V_{kar} + V_{est}) / 3 \quad (8)$$

där:

V_{perc} = perceptionsindex

V_{lb} = integrerat index för den urbana livsbilden [(anonymitet + aktivitet + modernisering) / 3]

V_{kar} = index för den urbana karaktären

V_{est} = integrerat index för den urbana estetiken [(fysik + underhåll) / 2]

Tabell 6.3. Viktfördelning av de olika partiella elementen som utgör studiens perceptionsindex.

PERCEPTIONSINDEX (V_{perc})					
1/1					
Urban livsbild (V_{lb})			Urban karaktär (V_{kar})	Urban estetik (V_{est})	
1/3				1/3	
Anonymitet 1/9	Aktivitet 1/9	Modernisering 1/9	1/3	Fysik 1/6	Underhåll 1/6

6.5. Summariskt index av undersökta urbanitetsattribut

Det summariska urbanitetsindexet (V_{sum}) är ett kumulativt mått av de analyserade urbanitetsindexen som beräknats för samtliga orter i denna studie. I och med att studien inte beaktar alla tänkbara attribut, såväl sensu largo som sensu stricto, ger inte indexet en fullständig bild av de undersökta orternas urbanitet. Särskilt påtaglig är avsaknaden av infrastrukturella data samt data gällande invånarnas utomagrara yrkesstruktur (enligt Szymańska 2009, s. 176). Inte heller har den lokala befolkningens mentalitet beaktats (läs vidare om mentalitet i kap. 8). Indexet ska därför inte betraktas som ett orakel över hur urbant eller hur nära en fullvärdig stad ett visst samhälle är. I stället kan det ses som en vägledning till att kunna urskilja de samhällen som besitter flest respektive färst urbana drag. Indexet har i denna studie använts främst till syntetiserande analyser. Det summariska urbanitetsindexet utgör ett medelvärde av de fyra studerade urbanitetsindexen (formel 9; tab. 6.4):

$$V_{sum} = (V_{dem} + V_{morf} + V_{cof} + V_{perc}) / 4 \quad (9)$$

där:

V_{sum} = summariskt index av urbanitet

V_{dem} = demografiskt index

V_{morf} = morfologiskt index

V_{cof} = centralitets- och funktionalitetsindex

V_{perc} = perceptionsindex

Tabell 6.4. Viktfördelning av de olika partiella elementen som utgör studiens summariska index av urbanitet.

SUMMARISKT INDEX AV URBANITET (V_{sum})			
100%			
Demografiskt index (V_{dem}) 25%	Morfologiskt index (V_{morf}) 25%	Centralitets- och funktionalitetsindex (V_{cof}) 25%	Perceptionsindex (V_{perc}) 25%

7. RESULTAT, ANALYS OCH SLUTSATSER

I detta kapitel presenteras först undersökningens resultat, dvs. utfallet från de fem indexen för undersökningens samtliga orter. Vidare verifieras resultat på två olika sätt. Därefter inleds en analytisk diskussion av resultaten uppdelad mellan olika teman: korrelationer mellan olika index, administrativ status, regionala influenszoner, historisk geopolitisk tillhörighet och urbanitet hos degraderade städer. Kapitlet avslutas med de viktigaste slutsatserna samt med förslag på framtida forskning.

7.1. Undersökningens utfall

Beräkningen av samtliga index gav följande värden (tab. 7.1).

Tabell 7.1. Redovisning av studiens samtliga indexutfall för samtliga studieobjekt.

Studieobjekt	Demografi (V_{dem})	Morfologi (V_{morf})	Centralitet (V_{cof})	Perception (V_{perc})	Summa (V_{sum})
Babiak	73,1	51,0	75,0	44,2	60,8
Baranów	59,8	74,8	62,5	68,1	66,3
Bnin	75,6	87,3	37,5	76,9	69,3
Bralin	63,2	81,3	62,5	65,0	68,0
Brdów	37,6	45,0	37,5	37,8	39,5
Brudzew	64,1	70,0	62,5	62,2	64,7
Budzyń	85,0	71,0	75,0	83,3	78,6
Chocz	64,2	73,0	62,5	72,2	68,0
Dobrzyca	82,2	77,0	75,0	79,7	78,5
Dubin	47,8	59,5	25,0	51,7	46,0
Gąsawa	63,5	65,0	62,5	70,8	65,5
Gębice	48,0	56,0	25,0	46,1	43,8
Grzegorzew	63,5	62,8	62,5	50,8	59,9
Iwanowice	42,0	49,0	25,0	38,1	38,5
Jaraczewo	54,4	71,5	62,5	64,2	63,1
Kamionna	36,7	61,5	50,0	37,8	46,5
Kazimierz Biskupi	90,0	73,3	75,0	69,4	76,9
Kaźmierz	71,1	77,5	75,0	70,8	73,6
Kębłowo	61,3	63,5	50,0	56,9	57,9
Kiszkowo	55,3	73,8	62,5	52,2	60,9
Kobyła Góra	81,1	66,5	75,0	67,2	72,5
Kopanica	47,4	60,5	37,5	72,8	54,5
Koźminek	59,6	78,5	75,0	55,6	67,2
Kwieciszewo	45,6	58,0	25,0	50,6	44,8
Lądek	47,6	55,0	62,5	35,0	50,0
Lędyczek	33,5	53,3	50,0	35,0	42,9
Łekno	48,9	51,3	25,0	50,0	43,8
Łopienno	43,2	47,0	12,5	43,3	36,5
Miasteczko Krajeńskie	53,9	60,0	62,5	65,0	60,3
Mielżyn	48,4	56,5	12,5	37,5	38,7
Mieszków	74,9	58,5	37,5	44,2	53,8
Mieścisko	72,4	75,8	62,5	74,7	71,3
Nowe Miasto nad Wartą	58,2	74,5	75,0	78,6	71,6
Opatówek	88,0	66,5	87,5	79,4	80,4
Piaski	79,2	89,0	75,0	86,9	82,5

Studieobjekt (ff)	Demografi (V_{dem})	Morfologi (V_{morf})	Centralitet (V_{cof})	Perception (V_{perc})	Summa (V_{sum})
Powidz	53,2	74,5	62,5	72,8	65,8
Przemęt	78,0	58,5	75,0	71,7	70,8
Radolin	29,4	43,3	12,5	57,8	35,7
Rogowo	79,9	71,3	62,5	78,9	73,1
Rostarzewo	60,2	69,5	37,5	70,0	59,3
Rychtal	53,9	75,0	62,5	69,2	65,2
Ryczywół	70,3	77,0	75,0	85,0	76,8
Rynarzewo	59,9	66,3	37,5	66,1	57,4
Sarnowa	58,7	81,5	25,0	81,9	61,8
Skulsk	68,5	59,0	62,5	43,9	58,5
Staw	45,2	47,8	25,0	30,8	37,2
Stobnica	18,8	36,8	0,0	12,2	16,9
Święciechowa	68,5	74,8	75,0	61,7	70,0
Targowa Górka	43,2	25,8	25,0	19,2	28,3
Wilczyn	61,6	46,3	62,5	33,9	51,1
Władysławów	44,6	73,5	50,0	83,1	62,8
Wylatowo	41,3	55,8	25,0	44,4	41,6
Zaborowo	89,9	80,3	37,5	74,7	70,6
Zaniemyśl	68,1	85,0	75,0	73,1	75,3
Żydowo	82,0	58,0	50,0	48,3	59,6

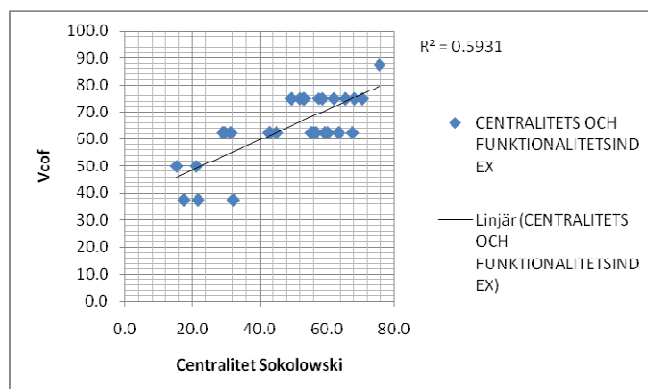
7.2. Verifikation av resultat

För att kontrollera undersökningens validitet (sambanden mellan de olika urbanitetsattributen samt valet av såväl studieobjekt som urbanitetsattribut) verifierades resultaten statistiskt på två olika sätt:

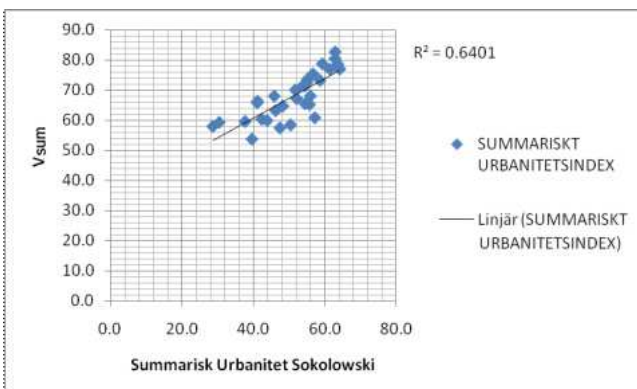
7.2.1. Jämförelse av närbesläktade index

Den första statistiska verifikationen genomfördes på så sätt att studiens centralitetsindex (V_{cof}) och det summariska indexet för urbanitet (V_{sum}) jämfördes i avseendena korrelation och avvikelse med Sokołowskis (1999) närbesläktade centralitetsindex och summariska urbanitetsindex. I och med att de båda studiernas index var konstruerade enligt olika uppsättningar variabler var jämförelsen av indikativ karaktär. Indexvärdena i båda studierna var konstruerade enligt en 100-gradig skala vilket gjorde jämförelsen möjlig statistiskt sett. Eftersom alla objekten inom denna studie inte ingick i Sokołowskis studie (de under 1000 invånare) gjordes jämförelsen enbart för de 31 orter som Sokołowski hade behandlat (jfr kap. 2).

Figur 7.1. Centralitets- och funktionalitetsindex (V_{cof}) för 31 studieorter i korrelation till Sokołowskis (1999) centralitetsindex enligt data från 1988.

Figur 7.2. Summariskt urbanitetsindex (V_{sum}) för 31 studieorter i korrelation till Sokołowskis (1999) summariska urbanitetsindex enligt data från 1988.

Korrelationskoefficienten för V_{cof} och Sokołowskis centralitetsindex är 0,5931 (fig. 7.1) medan korrelationskoefficienten för V_{sum} och Sokołowskis summariska urbanitetsindex är 0,6401 (fig. 7.2). I och med att båda korrelationerna ligger över medel (0,5) kan man tala om större samband än skillnader. Korrelationen mellan de båda summariska indexen är något högre än för de båda centralitetsindexen.

En analys av de individuella förhållandena illustrerar att för indexet V_{cof} uppvisar endast 7 orter en avvikelse större än 25, medan för indexet V_{sum} uppvisar endast 3 orter samma avvikelse (tab. A.1 i appendix 2). Två av orterna med störst avvikelse för indexet V_{cof} (Miasteczko Krajeńskie och Powidz) blev kommunsäten efter 1988 – året som Sokołowskis data bygger på – 1992 resp. 1994, vilket förklarar den numera mycket högre graden av centralitet. Tre andra orter – Baranów, Żydowo och Święciechowa – ligger mycket nära distriktshuvudstäderna Kępno, Gniezno och Leszno (på 1, 10 respektive 6 km avstånd). Dessa orters samtida högre centralitet skulle kunna förklaras med decentraliseringsprocessen som ägt rum sedan 1989 och som innebar en uppbyggnad av det kommunala självstyret. Orternas tidigare låga centralitet (på grund av den geografiska närheten till större centra) kom därför att stärkas. De övriga två orternas (Kębłowo och Kaźmierz) högre centralitet är för intrikat för att kunna förklaras utan en ingående analys på mikronivå. Kębłowo och Baranów – liksom Rostarzewo – skiljer sig också från mängden genom den största avvikelsen från V_{sum} . Detta kan exempelvis bero på avsaknaden av den morfologiska faktorn i Sokołowskis summariska index (som för Rostarzewo och Baranów är relativt hög) eller åter igen på lokala specifika.

7.2.2. Sokołowskis minimikriterier för urbanitet

Den andra statistiska verifikationen gick ut på att kontrollera studiens inledande antagande, dvs. att degraderade städer uppbär en högre grad av urbanitet än övriga byar (jfr kap. 1.2). Till detta användes Sokołowskis (1999¹³⁶) mera bredspektrade och mer detaljrikt underbyggda urbanitetsindex (bl.a. innehållande information om orternas infrastrukturella och funktionella nivå). Genom att jämföra indexvärden mellan små formella städer och övriga orter i samma storleksklass hade Sokołowski fått fram minimivärden för samtliga undersökta attribut som han definierar som kriterier för urbanitet (ibid., s. 174). I denna studie uppfyller ungefär hälften av orterna dessa kriterier; vidare uppfyller 18 orter minimivärdet för summarisk urbanitet (tab. 7.2), varav 12 orter uppfyller dessutom samtliga fyra partiella kriterier (storlek, infrastruktur, centralitet och funktion): Kazimierz Biskupi, Dobrzyca, Piaski, Opatówek, Ryczywół, Rogowo, Zaniemyśl, Bralin, Kobyla Góra, Mieścisko, Koźminek och Święciechowa. Babiak ”missar” storlekskriteriet med bara 38 invånare medan Nowe Miasto nad Wartą, Gąsawa, Kaźmierz och Rychtal inte uppfyller detta kriterium med något större marginal. Budzyń och åter Gąsawa uppfyller inte funktionskriteriet. Det är viktigt att påpeka att indexvärdena endast gäller för de 31 orter i denna studie som Sokołowski har undersökt. Sannolikheten är stor att fler orter hade kunnat uppfylla minimivärden av de undersökta attributen om avgränsningens nedre tröskel varit lägre.

Tabell 7.2. Jämförelse av studieobjektens uppfyllelsegrad av Sokołowskis minimikriterier för urbanitet enligt skilda attribut.

Variabel	Storlek	Infrastruktur	Centralitet	Funktion	Summarisk urbanitet
Sokołowski minimivärden för urbanitet	1560 invån	index 46,9	index 46,3	index 44,	index 51,8
Antal (andel) objekt i denna studie som uppfyller Sokołowskis minimivärde för urbanitet	21 st (38 %)	30 st (55 %)	20 st (36 %)	25 st (45 %)	18 st (33 %)

Källa: egen bearbetning av Sokołowskis indexvärden (1999, s. 174).

Sammanfattningsvis visar samtliga jämförelser tydliga samband mellan de olika urbanitetsattributen i båda undersökningarna samt styrker relevansen i valet av såväl studieobjekt som urbanitetsattribut.

¹³⁶ Samt enligt opublicerade index för orter med lägre summariskt index än 60,0 som erhöles av doc. Sokołowski personligen.

7.3 Tematisk redovisning av resultaten med tillhörande analys

I detta avsnitt presenteras inledningsvis korrelationerna mellan studiens samtliga index; vidare redovisas och analyseras studiens samtliga resultat i ett tematiskt tvärsnitt och avsnittet avslutas med en diskussion kring de degraderade städernas grad av urbanitet.

7.3.1. Statistiska korrelationer mellan undersökta index

Jämförelsen av förhållandena mellan utfallet från de olika indexen gav följande korrelationer:

Tabell 7.3. Korrelationen mellan studiens urbanitetsindex. Den korrelerade variabeln består av ett integrerat index av studiens tre övriga index.

Index	Variabel	Korrelation ¹³⁷ för gruppen alla 55 objekt
Demografi (V_{dem})	Övriga 3 index; (V_{morf}) + (V_{cof}) + (V_{perc})	0,534
Morfologi (V_{morf})	Övriga 3 index; (V_{dem}) + (V_{cof}) + (V_{perc})	0,593
Centralitet (V_{cof})	Övriga 3 index; (V_{dem}) + (V_{morf}) + (V_{perc})	0,458
Perception (V_{perc})	Övriga 3 index; (V_{dem}) + (V_{morf}) + (V_{cof})	0,556

Samtliga korrelationer uppvisar hög grad av samstämmighet (tab. 7.3). Samstämmigheten innebär inte automatiskt att samtliga urbanitetsattribut kompletterar varandra utan snarare att fördelningen av likartade attributvärden är jämnt över hela regionen. Den högsta samstämmigheten (0,593) uppvisar det morfologiska indexet gentemot de tre övriga indexen (fig. 7.3), vilket kan tolkas som att flertalet orter uppvisar flest högsta morfologiska värden. Korrelationen 'index mot index' var generellt betydligt svagare. Det enda höga värdet (0,691) uppvisas av korrelationen morfologi–perception vilket kan tolkas som att perceptionen av en ort som urban hänger till stor del samman med en ords urbana utseende (fig. 7.4).

Tabell 7.4. Korrelationen mellan studiens urbanitetsindex enligt nuvarande administrativ status.

Index	Variabel	Korrelation ¹³⁸ för gruppen:			
		Alla objekt	Kommunsäten	Icke-kommunala byar	Stadsdelar
Demografi (V_{dem})	Morfologi (V_{morf})	0,353	0,008	0,307	0,014
Demografi (V_{dem})	Centralitet (V_{cof})	0,454	0,506	0,279	0,790
Demografi (V_{dem})	Perception (V_{perc})	0,389	0,128	0,218	0,971
Morfologi (V_{morf})	Centralitet (V_{cof})	0,336	0,024	0,298	0,121
Morfologi (V_{morf})	Perception (V_{perc})	0,691	0,463	0,559	0,002
Centralitet (V_{cof})	Perception (V_{perc})	0,304	0,069	0,132	0,910

Tabell 7.5. Korrelationen mellan studiens urbanitetsindex enligt historisk geopolitisk tillhörighet¹³⁹.

Index	Variabel	Korrelation ¹⁴⁰ för gruppen:		
		Alla objekt	Ryska zonen	Tyska zonen
Demografi (V_{dem})	Morfologi (V_{morf})	0,353	0,194	0,429
Demografi (V_{dem})	Centralitet (V_{cof})	0,454	0,688	0,416
Demografi (V_{dem})	Perception (V_{perc})	0,389	0,236	0,485
Morfologi (V_{morf})	Centralitet (V_{cof})	0,336	0,300	0,431
Morfologi (V_{morf})	Perception (V_{perc})	0,691	0,703	0,679
Centralitet (V_{cof})	Perception (V_{perc})	0,304	0,251	0,432

¹³⁷ Värdet av korrelationskoefficienten r^2 .

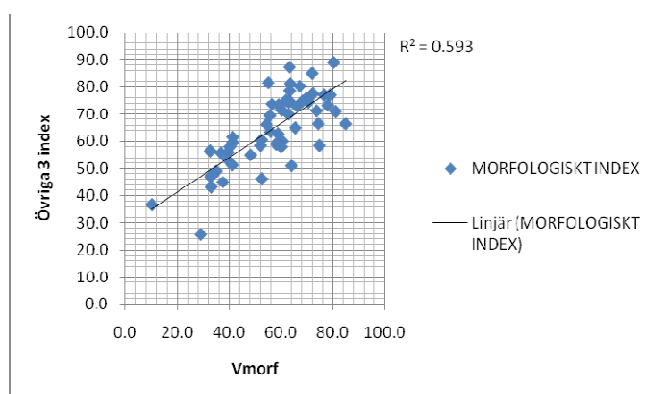
¹³⁸ Värdet av korrelationskoefficienten r^2 .

¹³⁹ De båda tyska zonerna (pre-1918 och pre-1945) har slagits ihop på grund av det föga representativa pre-1945 området med bara 2 studieobjekt.

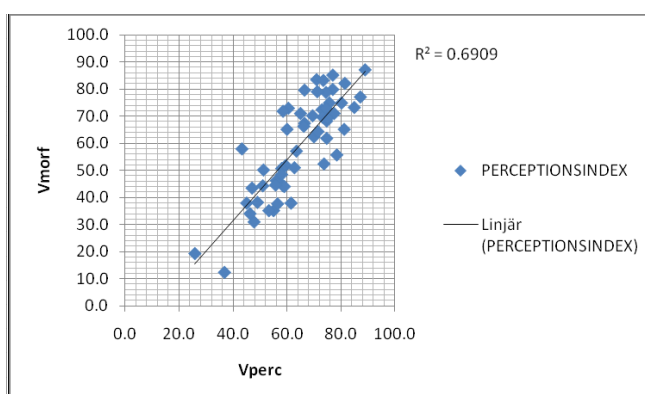
¹⁴⁰ Värdet av korrelationskoefficienten r^2 .

Ur ett administrativt perspektiv var korrelationen demografi–centralitet endast hög bland kommun-säten (0,506), vilket bekräftar faktumet att kommunala säten oftast har en större befolkningmängd. Stadsdelarna uppvisade flest höga korrelationer (upp till 0,971) av den anledningen att de *de facto* är [delar av] städer (tab. 7.4). Geopolitiskt var flertalet korrelationer av medelhög intensitet, förutom – åter igen – sambandet mellan morfologi och perception som var störst, i såväl den forna ryska (0,703) som tyska zonen (0,679). Inom den ryska zonen var dessutom sambandet demografi–centralitet högt (0,688), vilket kan bero på det stora totala antalet degraderade städer i denna del (tab. 7.5). Indexkorrelationer bland ortsggrupper tillhörande olika influensfält från regionala centra var mycket ojämnt fördelad över hela skalan, vilket gör att inga tydliga trender kunde utläsas. Endast sambandet morfologi–perception var någorlunda jämnt (0,661-0,811) och dessutom högt (tab. 7.6).

Figur 7.3. Korrelationen mellan morfologi och de tre övriga indexen – undersökningens högsta värde i gruppen ”1 index mot de övriga”.

Figur 7.4. Korrelationen mellan morfologi och perception för samtliga objekt – undersökningens högsta värde i gruppen ”index mot index”.

Tabell 7.6. Korrelationen mellan studiens index enligt tillhörighet till skilda influensfält från regionala centra

Index	Variabel	Korrelation ¹⁴¹ för gruppen:				
		Alla objekt	Zon 0+1 ¹⁴² (kärna)	Zon 2	Zon 3	Zon 4 (periferi)
Demografi (V _{dem})	Morfologi (V _{morf})	0,353	0,510	0,282	0,387	0,411
Demografi (V _{dem})	Centralitet (V _{cof})	0,454	0,242	0,445	0,565	0,488
Demografi (V _{dem})	Perception (V _{perc})	0,389	0,907	0,076	0,358	0,772
Morfologi (V _{morf})	Centralitet (V _{cof})	0,336	0,127	0,390	0,374	0,636
Morfologi (V _{morf})	Perception (V _{perc})	0,691	0,661	0,811	0,669	0,700
Centralitet (V _{cof})	Perception (V _{perc})	0,304	0,279	0,115	0,349	0,507

Källa: egen beräkning enligt zonindelning av Potrykowska (1991), jfr. karta 4.2.

7.3.2. Resultat och analys utifrån administrativ status

Indexvärdena enligt administrativ status var relativt entydiga (tab. 7.7). Kommunsätena uppvisade alltid högre värden än de icke-kommunala orterna och låg över medel i samtliga index. Detta är ett tecken på att kommunala säten är mer urbana än orter utan administrativ funktion. Stadsdelarna fick mycket höga värden förutom i avseendet centralitet, där värdena var oproportionerligt låga (83,0 i V_{morf} mot 33,3 i V_{cof}). Av detta kan man konstatera att en stad som degraderats genom inkorporering behåller en hög grad av urbanitet men tappar i betydelse genom att dess centrala funktioner integreras med den inkorporerande stadens befintliga institutioner. Det morfologiska indexet gav de högsta värdena i samtliga tre grupper; medelvärdet var relativt högt t.o.m. för de icke-kommunala orterna (53,4). Detta stärker resonemanget att forna städer har ett urbant

¹⁴¹ Värdet av korrelationskoefficienten r^2 .

¹⁴² Zon 0 har slagits ihop med zon 1 eftersom den representerades av endast ett objekt (Zaborowo), numera stadsdel i Leszno som tillhör kärnzonen zon 0.

utseende oavsett administrativ status. Medelvärdena och medianerna var snarlika varandra och standardavvikelserna låga vilket tyder på utfallets höga samstämmighet.

Tabell 7.7. Medelvärden (mdl), medianer (mdn) och standardavvikelser (sav) för studiens samtliga urbanitetsindex enligt nuvarande administrativ status.

Index	Indexvärden för gruppen (antal objekt):											
	Alla objekt (55)			Kommunsäten (31)			Icke-kommunsäten (21)			Stadsdelar (3)		
	Mdl	Mdn	Sav	Mdl	Mdn	Sav	Mdl	Mdn	Sav	Mdl	Mdn	Sav
(V _{dem})	59,9	59,9	16,3	67,0	64,2	11,9	47,4	45,6	14,4	74,7	75,6	15,6
(V _{morf})	64,6	66,2	13,3	70,4	72,2	9,5	53,4	56,0	10,2	83,0	81,5	3,7
(V _{cof})	51,6	62,5	21,6	68,1	62,5	7,8	29,8	25,0	14,0	33,3	37,5	7,2
(V _{perc})	59,1	64,2	17,9	66,7	69,4	14,0	45,3	44,4	15,0	77,9	76,9	3,7
(V _{sum})	58,8	60,9	14,8	68,1	68,0	8,0	44,3	43,8	11,1	67,2	69,3	4,8

7.3.3. Resultat och analys utifrån regionala influenszoner

Utfallet från fördelningen enligt influenszoner från regionala centra var mindre tydligt (tab. 7.8). Mönstret som utfallet från centralitetsindexet uppvisar skulle kunna kopplas till teorin att det råder vissa rumsliga strukturer beroende på avståndet från större regionala centra (enligt Sokołowski 1999, s. 122). Orter närmast kärnan (zon 1) uppvisar låg centralitet pga lokaliseringen i ”storstadens skugga”; zon 2 uppvisar högre centralitet pga större självständighet samtidigt som centrals närhet är en fördel; i zon 3 råder åter igen låg centralitet pga alltför stort avstånd från det regionala centrat i kombination med otillräcklig självständighet för att kunna skapa ett eget centralt nav; slutligen, den perifera zonen 4 har åter igen hög centralitet eftersom det mycket stora avståndet från närmsta regioncentrum dikterar skapandet av ett mindre behovsrelaterat centrum (jfr karta 4.2). Utfallen från de övriga indexen är mer intrikata men generellt uppvisar den semiperifera zonen 3 lägre värden.

Tabell 7.8. Medelvärden (mdl), medianer (mdn) och standardavvikelser (sav) för studiens samtliga urbanitetsindex enligt tillhörighet till skilda influensfält från regionala centra.

Index	Indexvärden för gruppen (antal objekt):														
	Alla objekt (55)			Zon 0+1 – kärna (6)			Zon 2 (10)			Zon 3 (32)			Zon 4 – periferi (10)		
	Mdl	Mdn	Sav	Mdl	Mdn	Sav	Mdl	Mdn	Sav	Mdl	Mdn	Sav	Mdl	Mdn	Sav
(V _{dem})	59,9	59,9	16,3	66,7	67,6	20,9	58,3	60,7	10,4	59,4	59,3	16,6	57,2	57,1	16,6
(V _{morf})	64,6	66,2	13,3	68,2	72,5	16,8	61,1	63,1	16,0	63,7	61,6	12,1	67,8	70,8	10,9
(V _{cof})	51,6	62,5	21,6	47,9	37,5	26,7	57,5	62,5	15,8	48,8	56,2	22,8	57,5	62,5	17,9
(V _{perc})	59,1	64,2	17,9	59,2	65,1	21,1	55,1	63,3	20,7	60,0	61,4	17,7	59,2	64,6	15,0
(V _{sum})	58,8	60,9	14,8	60,5	68,2	18,1	58,0	59,4	13,0	56,8	59,4	15,2	60,4	64,9	13,7

Källa: egen beräkning enligt zonindelning av Potrykowska (1991), jfr. karta 4.2.

Den ojämna fördelningen kan förklaras med att det i Polen fortfarande råder synliga och progressiva regionala skillnader på utvecklingsfronten, t.ex. avseende befolkningspotential, levnadsstandard, arbetsmarknad, näringslivets modernisering och miljövård (efter Suchta *et al* 2007, s. 1). En annan anledning till detta skulle kunna vara själva definitionen av ”regionalt centrum”. Potrykowskas (1991) sammansättning som denna studie bygger på är baserad på den gamla administrativa indelningen med 49 små län som förkastades 1999. Fem dåvarande (1975-1998) länscentra (Kalisz, Konin, Leszno, Piła och Poznań) har ersatts av *ett* (Poznań) samtidigt som andra större städer som inte varit läns huvudstäder förr (t.ex. Gniezno och Ostrów Wielkopolski) har börjat konkurrera med de forna läns huvudstäderna. Detta kan ha inneburit att de gamla hierarkiska strukturerna kan ha rörts till under en 11-årig period av drastiska förändringar och på så sätt genererat icke-representativa resultat. Sokołowski anser i och för sig att centralitet är ett beständigt fenomen (1999, s. 122) men detta är förmodligen mer förknippat med långvariga, historiskt grundade

centrala traditioner. Sådana kan inte tillskrivas de ovan nämnda, godtyckligt kreerade länshuvudstäderna som endast varade under 23 år.

7.3.4. Resultat och analys utifrån historisk geopolitisk tillhörighet

Den relativt låga differentieringen i avseendet urbanitet (V_{sum}) mellan de forna tyska och ryska zonerna (medelvärde 59,0 resp. 58,2, tab. 7.9) kan vara ett tecken på *gränserosion*, dvs. gränserns degradering i takt med progressiva integrerande processer (jfr kap. 5.41). Som nämndes i kapitel 4.62 lever effekterna av den preussisk-ryska gränsens antecedens ("naturlighet"; se kap. 5.41) kvar än idag; framför allt är den synlig genom den administrativa gränssträckningen. Att gränsens påverkan på de forna städernas urbanitet inte var lika påtaglig som väntat kan därför förklaras med gränseroderande processer. Den zonvis olikartade industriella utvecklingen som kom att präglade en lång efterföljande period då produktion var ett honnörsord (i synnerhet under socialismen) börjar slutligen ge vika. I den fria marknadens Polen där tjänsteproduktion börjar dominera näringslivet har inte längre skillnader som bottnar i regional industrialisering något existentiellt fundament.

Tabell 7.9. Medelvärden (mdl), medianer (mdn) och standardavvikelser (sav) för studiens samtliga urbanitetsindex enligt historisk geopolitisk tillhörighet.

Index	Indexvärden för gruppen (antal objekt):								
	Alla objekt (55)			Ryska zonen (14)			Tyska zonen (41)		
	Mdl	Mdn	Sav	Mdl	Mdn	Sav	Mdl	Mdn	Sav
(V_{dem})	59,9	59,9	16,3	60,7	62,5	16,2	59,6	59,8	16,5
(V_{morf})	64,6	66,2	13,3	60,8	60,9	11,8	65,9	66,5	13,6
(V_{cof})	51,6	62,5	21,6	58,9	62,5	18,6	49,1	50,0	22,2
(V_{perc})	59,1	64,2	17,9	52,6	47,5	17,8	61,4	66,1	17,6
(V_{sum})	58,8	60,9	14,8	58,2	60,4	13,5	59,0	61,8	15,3

Tabell 7.10. Medelvärden (mdl), medianer (mdn) och standardavvikelser (sav) för studiens samtliga urbanitetsindex enligt årtalsintervallet för studieobjektens degradering.

Index	Indexvärden enligt årtalsintervall för degradering (antal objekt):														
	1793-1857 (5)			1870 (14)			1871-1908 (14)			1934 (19)			1973 (3)		
	Mdl	Mdn	Sav	Mdl	Mdn	Sav	Mdl	Mdn	Sav	Mdl	Mdn	Sav	Mdl	Mdn	Sav
(V_{dem})	48,1	43,2	25,8	60,7	62,5	16,2	58,9	54,3	17,2	64,5	63,5	12,5	48,7	53,9	13,3
(V_{morf})	48,4	43,2	20,1	60,8	60,9	11,8	62,3	59,0	10,2	73,4	74,5	8,3	64,9	60,0	14,7
(V_{cof})	37,5	25,0	35,4	58,9	62,5	18,6	39,3	37,5	19,5	59,2	62,5	16,6	45,8	50,0	19,1
(V_{perc})	46,3	57,8	28,6	52,6	47,5	17,8	52,8	50,3	11,8	73,4	73,1	9,7	60,6	65,0	23,8
(V_{sum})	45,1	35,7	25,7	58,2	60,4	13,5	53,3	50,1	12,4	67,6	69,3	9,6	55,0	60,3	10,5

En annan förklaring till de gränsoverskridande likheterna kan finnas i de degraderade städernas bristande medverkan i industrialiserings-processen, såväl i den preussiska zonen som i den ryska. En stadsdegradering innebär en förvisning av den degraderade staden till den ekonomiskt agrara sfären som huvudsakligen går ut på livsmedels-produktion. Som sådan påverkas landsbygden mindre av moderniseringen oavsett den geopolitiska kontexten och därav likheterna mellan zonerna. En tredje förklaring kan hänga samman med studiens urval och avgränsning. Den ojämna fördelningen (41 orter i tyska zonen och endast 14 i den ryska) kan ha bidragit till ett vinklat resultat. För övrigt tillhörde studiens 14 "ryska" orter under ockupationsåren Rysslands västligaste och internationellt mest influensbenägna del¹⁴³. Dessutom kan de båda zonernas långvariga integration sedan 1938 (som län) ha bidragit till en utjämning av utvecklingsnivåerna. En studie av forna städer i Polens östra delar

¹⁴³ Perifera gränstrakter betraktas som områden där det kulturella och ekonomiska utbytet mellan angränsande nationer är som störst (Rykiel 2006; Czekalski 2003). På så vis är sådana områden minst representativa ur ett makroperspektiv.

– som generellt alltid kännetecknats av en lägre grad av urbanisering och ekonomisk utveckling¹⁴⁴ – hade med stor sannolikhet genererat större skillnader.

Tabell 7.11. Närbild av de demografiska förhållandena för städer som degraderades 1934. Bilden visar Polens minsta städer år 1933 (kolumner: stad; län; inv. antal 9/12 1931). *Röd färg/cirkel* visar studiens degraderade städer; *grön färg/fyrkant* – övriga städer som degraderades 1934; *stjärna* markerar studiens objekt som inte degraderades 1934, utan senare.

Strumień	Śląsk	1 984
Wilamowice	Kraków	1 969
● Budzyń	Poznań	1 951
Sieniawa	Lwów	1 950
Szamocin	Poznań	1 937
● Piaski	Poznań	1 881
Kamień Pomorski	Pomorze	1 827
Chodecz	Warszawa	1 824
Witkowo	Poznań	1 824
Baranów	Lwów	1 815
Górzno	Pomorze	1 806
Skoki	Poznań	1 788
Obrzycko	Poznań	1 776
Krzywin	Poznań	1 732
Krakowiec	Lwów	1 706
Kłeczek	Poznań	1 698
Lanckorona	Kraków	1 697
Raszków	Poznań	1 692
Sarnowa	Poznań	1 690
Grabów	Poznań	1 682
Jutrosin	Poznań	1 677
Wyrzysk	Poznań	1 642
Wielichowo	Poznań	1 630
Osieczna	Poznań	1 597
Pogorzela	Poznań	1 592
Nowy Dwór	Białystok	1 588
Dolsk	Poznań	1 578
Zerków	Poznań	1 569
Gołańcz	Poznań	1 471
Wysoka	Poznań	1 463
Wysmierzyce	Kielce	1 434
Brzostek	Kraków	1 396
Czerniejewo	Poznań	1 392
Mielnik	Białystok	1 389
● Ryczywół	Poznań	1 381
Suraz	Białystok	1 379
Odelsk	Białystok	1 373
Rydzyń	Poznań	1 370
● Zaniemyśl	Poznań	1 335
Ujście Solne	Kraków	1 333
● Święciewo	Poznań	1 326
Mikszta	Poznań	1 316
Narew	Białystok	1 301
● Bnin	Poznań	1 297
Ostroróg	Poznań	1 289
Powidz	Poznań	1 255
Gebice	Poznań	1 250
● Mieścisko	Poznań	1 241
Miasteczko	Poznań	1 218
Szczerzec	Lwów	1 210
● Dobrzyca	Poznań	1 179
Stara Sól	Lwów	1 152
Rogowo	Poznań	1 140
Rychtal	Poznań	1 126
Nowe Miasto n/Wisłą	Poznań	1 071
Rostarzewo	Poznań	989
Książ	Poznań	928
Władysławów	Łódź	906
Gąsawa	Poznań	893
Jaraczewo	Poznań	833
Rynarzewo	Poznań	688
Kopanica	Poznań	640

a, b, c, d Obacz uwagi na str. 1 — a, b, c, d Voir les notes à la page

ODBITKA Z WIADOMOŚCI STATYSTYCZNYCH ZESZYT 10, 1932 R. — TIRÉ DES INFOR.

Källa: egen bearbetning enligt GUS 1932 (s. 8-9).

Likheterna avser främst indexen V_{sum} och V_{dem} medan medelvärdet av V_{morf} är bara något högre för den tyska zonen (65,9) än den ryska (60,8). De största skillnaderna gav perceptionsindexet (61,4 i den tyska zonen mot 52,6 i den ryska) och centralitetsindexet (49,1 i den tyska mot 58,9 i den ryska) (tab. 7.9). Att städerna i den forna tyska zonen upplevs som mer urbana än de i den ryska kan hänga samman med den infrastrukturella aspekten (som inte behandlas i denna studie) samt städernas grad av underhåll. Sokolowski (1999, s. 101) antyder att oppidier i den tyska zonen var väl underhållna och infrastrukturellt väl utrustade till skillnad från den ryska zonen överbefolkade och försummade oppidier med en infrastruktur på bynivå. Författaren förklarar detta med den ryska zonen historiskt grundade kulturella och ekonomiska stagnation på moderniseringsfronten, alltså ett tecken på att den antecedenta gränsens erosion inte är fullbordad. Denna studies subpartiella ”underhållsindex” styrker antagandet om välbevarande och försumning i och med att endast 3 orter inom den ryska zonen (Kazimierz Biskupi, Władysławów och Chocz) fick en ranking i urvalsgruppens övre hälft. Sokolowski tillägger dessutom att den forna preussiska delen av Storpolen är den region i Polen där moderniseringen av städer och byar (särskilt kommunala säten) sker i lika hög grad (ibid, s. 101). Detta återspeglas även i denna studie, där byar som Radolin med 374 invånare får ett perceptionsindexvärde på 57,8 medan Skulsk i den ryska zonen med 1327 invånare får endast värdet 43,9 (tab. 7.1).

¹⁴⁴ Under mellankrigstiden delades Polen in i sektorer A, B och C, där A var den mest industrialiserade och C den mest agrara. Studiens hela område sammanfaller med sektor A, medan Polens nuvarande östra delar sammanfaller mestadels med sektor B och – i mindre skala – C (Gawryszewski 2005, s. 33-34). Dessutom är östra Polens stadsnät det mest degraderade i hela landet som en följd av straffaktionen 1869-70.

Den största geopolitiska diskrepansen uppvisade dock centralitetsindexet, där i stället ”ryska städer” uppvisade mycket högre värden än de ”tyska städerna”. Även Sokołowski (1999) fick fram samma resultat. Han förklarar fenomenet med den höga koncentrationen av degraderade städer i den ryska sektorn (till följd av straffåtgärder 1869-70)¹⁴⁵, varav majoriteten lyckades behålla servicefunktioner på hög centralitetsnivå (jfr kap. 6.3). Denna nivå motsvarar de mindre formella städernas grad av centralitet som överträffar den genomsnittliga nivån för ett polskt kommunalt säte (ibid. s. 121). Studiens indexvärden enligt årtal för degradering visar att orter som förlorade sina stadsrättigheter år 1870 (under rysk ockupation) och 1934 (tysk zon, under polskt styre) uppvisar den högsta graden av centralitet – 58,9 resp. 59,2 (tab. 7.10). Egen undersökning av befolkningsdata från tiden strax innan degraderingen visar att det genomsnittliga regionala invånarantalet för de degraderade städerna var betydligt högre strax innan år 1870 – 1.630 invånare än innan år 1934 – 1.208 invånare (tab. 7.12). Detta visar att ur ett demografiskt perspektiv var degraderingarna från 1870 mindre rationella ur urbaniseringssynpunkt¹⁴⁶ (några av städerna, t.ex. Działoszyn hade hela 4.500 invånare) än dem som polska staten bestämde sig för att verkställa 1934. Med tanke på tidsskillnaden på 64 år och urbaniseringsprocessens progressivitet var befolkningsciffrorna från 1870 dessutom jämförelsevis mer signifikanta. De polska degraderingarna från 1934 förefaller mer rationella ur demografisk synpunkt eftersom av Polens 30 minsta städer degraderades hela 23 (varav 17 behandlas i denna studie)¹⁴⁷ (tab. 7.11). Detta visar att centralitet är ett attribut som sträcker sig bortom formell urbanitet och i stället styrs av invånarantalet. Eftersom flertalet degraderingar 1870 var irrationella ur urbaniseringssynpunkt (dock rationella ur rysk politisk synpunkt) gick inte centraliteten hos de degraderade städerna inom den ryska zonen att rubba. Korrelationen mellan studiens centralitetsindex (V_{cof}) och demografiska index (V_{dem}) styrker denna hypotes genom det näst högsta koefficientvärdet¹⁴⁸ (0,454) som för den ryska zonen stiger ända upp till 0,688¹⁴⁹ (tabell 7.5). Också Sokołowski (1999, s. 121) har uppmärksammat att centrala funktioner har ett immanent kvantum som är typiskt för små städer/oppidier. Dessa samhällens evolutionärt formade urbana funktioner förblir opåverkade av vare sig lokala förhållanden eller ett stormigt politiskt förflutet. Anledningen till detta är de centrala samhällenas relativt större befolkningsmängd samt deras historiskt grundade lokala roll som ”spindeln i nätet” på mikronivå.

Tabell 7.12. Jämförelse av genomsnittliga invånarantalet för tiden innan degraderingarna 1870 och 1934 enligt dåtida administrativa regioner som omfattade studiens objekt.

Tid och avgränsning	Varav antal studieobjekt	Årtal för degradering	Genomsnittligt invånarantal
39 städer degraderade i Kalisz-gubernyan ¹⁵⁰ i Ryssland	14	1870	1.630
21 städer degraderade i Poznań-länet ¹⁵¹ (forna tyska zonen) i Polen	20	1934	1.208

Källa: egen beräkning enligt Sulimierski *et al* 1880-1902; GUS 1932.

¹⁴⁵ 1988 utgjorde dessa städer hela 45,6 % av samtliga orter mellan 1.000 och 10.000 invånare i den forna ryska sektorn, jämfört med 23,6 % i den österrikiska och vara 19,3 % i den tyska (Sokołowski 1999, s. 121).

¹⁴⁶ Med irrationell degradering avses en som gäller en fullt funktionsduglig urban enhet med en ansevärd befolkningsmängd.

¹⁴⁷ Den demografiska fördelningen av degraderade städer i det övre registret (städer större än de 30 minsta) är mindre konsekvent, bl.a. ligger studiens Budzyń och Piaski på en nivå relativt högre än vad som kan anses rationellt. Samtidigt blev 7 mycket små städer av outgrundlig anledning förskonade en degradering: Czerniejewo, Suraz, Rydzyna, Miks(z)tat, Ostroróg, studiens Miasteczko (Krajeńskie) och i synnerhet Książ (Wielkopolski) med enbart 928 invånare (tab. 7.11).

¹⁴⁸ Enbart korrelationen mellan morfologi och perception var starkare.

¹⁴⁹ Jämfört med tyska zonen koefficientvärde på 0,416.

¹⁵⁰ *Gubernyor* var den ryska ockupationens motsvarighet till län. Kalisz-gubernyan var det område som omfattade studiens samtliga orter inom den ryska zonen.

¹⁵¹ Varav 1 (Władysławów) befann sig fram till 1938 i Łódź-länet.

7.3.5. Degradade städer och urbanitet

Resultaten från de olika indexen gav mycket skiftande värden, alltifrån 82,5 för Piaski till 16,9 för Stobnica (V_{sum}) (tab. 7.1). Detta visar att graden av urbanitet skiljer sig mycket från ort till ort i det storpolska länet. Som framgår av de tidigare avsnitten i detta kapitel är skillnaderna avhängiga en rad faktorer, framför allt nuvarande administrativ status och historisk geopolitisk tillhörighet, i mindre skala också avståndet från större regionala centra. Den stora frågan är hur man kan översätta dessa resultat till en absolut skala som skulle kunna definiera dessa orters urbanitet gentemot andra orter i Polen, såväl formella städer som icke-städer. I sin studie av det rural-urbana kontinuet använder sig Sokołowski av en 7-gradig (de facto 5-gradig) modell för att klassificera sina studieobjekt enligt det summariska urbanitetsindexet (1999, s. 163). Genom att använda samma modell (med dess klassificeringsintervaller) för studiens indexvärden får man fram en bild av hur urbana dessa orter är avseende de undersökta urbanitetsattributen (tab. 7.13):

Tabell 7.13: Klassificering¹⁵² av studierorter avseende absolut urbanitet enligt indexvärden för en modell motsvarande det rural-urbana kontinuet.

Indexvärde (intervall)	Modellfördelning ¹⁵³ (typ av samhälle)	Antal studieobjekt enligt olika index:				
		Modifierad ¹⁵⁴ V_{sum}	V_{cof}	V_{morf}	V_{perc}	Storleks- index
100,0	Hypotetisk idealisk modellstad	0	0	0	0	0
80,0-99,9	Liten, mycket väl utvecklad stad	0	1	6	5	0
60,0-79,9	Liten, väl utvecklad stad	26	29	28	25	6
	Starkt urbaniserat lantligt samhälle					
40,0-59,9	Liten, svagt utvecklad stad	19	5	19	15	29
	Urbaniserat lantligt samhälle					
20,0-39,9	Liten, funktionellt degraderad stad	9	16	2	8	19
	Svagt urbaniserad by					
0,1-19,9	Icke-urbaniserad by	1	3	0	2	1
0,0	Hypotetisk traditionell modellby	0	1	0	0	0

Källa: Sokołowskis modell (1999, s. 163); bearbetning enligt egna data

Enligt modellen (tab. 7.13) sammanfaller (enligt modifierad V_{sum}) de flesta undersökta orterna (26) med benämningen "liten, väl utvecklad stad", medan flera (19) motsvarar "liten, svagt utvecklad stad". 9 orter klassificeras som "liten, funktionellt degraderad stad" och enbart en ort (Stobnica) faller utanför stadsintervallet. Klassificeringen enligt morfologi och perception ter sig likartat medan centralitetsskalans mittenregister förskjuts nedåt, mot den rurala polen. Detta har att göra med det stora antalet icke-kommunala orter som ofta saknar centrala egenskaper. Alla orter (förutom två) motsvarar morfologiskt nivån för åtminstone "liten, svagt utvecklad stad", varav 6 städer når ända upp till nivån "liten, mycket väl utvecklad stad" (Piaski,

¹⁵² Klassificeringsintervallerna för Sokołowskis modell är applicerbara för alla indexen förutom V_{dem} som har konstruerats utifrån en relativ skala, dvs. efter den största orten i samlingen som fick det högsta värdet (100,0). Eftersom denna ortens invånarantal (Opatówek med 3.946 invånare) inte motsvarar en *modellstads* storlek (6.820 invånare enligt Sokołowski 1999, s. 72) är inte skalan applicerbar på denna modell. I stället har ett nytt storleksindex konstruerats med maxvärdet 100,0 som beräknats utifrån det hypotetiska antalet 6.820 invånare; en ort som kommit upp i detta antal bör anses som "en som inte längre borde vara en by" (ibid., s. 72). De övriga indexvärdena har beräknats proportionerligt till talet 6.820, analogiskt till formel (1) i kapitel 6.1.

¹⁵³ Mittenkategorierna har dubbla benämningar för att passa såväl formella städer som byar i studien av det rural-urbana kontinuet.

¹⁵⁴ Det partiella demografiska indexet V_{dem} har ersatts med det specialkonstruerade storleksindexet

Bnin, Zaniemyśl, Sarnowa, Bralin och Zaborowo). Detta hör givetvis ihop med orternas urbana förflutna och är ett tecken på att urban morfologi är en beständig egenskap.

Den allra största avvikelser från de urbana nivåerna återfinns i orterna ringa storleksvärden, där flertalet orter (29) hamnar i gruppen ”små, svagt utvecklade städer” och hela 19 orter i gruppen ”små, funktionellt degraderade städer”. Med hänsyn till den senaste tidens restitutioner i Polen, där flera mycket små städer återfått sina stadsrättigheter¹⁵⁵, kan vikten av storleksindexet betraktas med större latitud. Bortsett från storleksindexet uppfyller hela 22 orter miniminivåerna för benämningen ”liten, väl utvecklad stad” inom alla tre övriga index (V_{cof} , V_{morf} och V_{perc}). Av dessa 22 uppfyller 13 orter dessutom lägsta statistiska tröskeln för stad – 1.560 invånare (jfr kap. 7.2) och kan utifrån studiens data anses som predestinerade till restitution av stadsrättigheterna: Opatówek, Kazimierz Biskupi, Budzyń, Dobrzyca, Piaski, Bralin, Święciechowa, Rogowo, Zaniemyśl, Mieścisko, Ryczywół, Chocz och Kobyla Góra¹⁵⁶. Studien omfattar visserligen inte infrastrukturella och funktionella data som skulle kunna påverka utfallet. För tre av ovan nämnda orter har dock information om andelen utomagrart sysselsatt befolkning kunnat erhållas via mailkontakt med de enskilda kommunerna: för Ryczywół – 1,16 % (Gniła, 100426), för Piaski – 1,5 % (Nowak, 100429) och för Budzyń – 10 % (Feldman, 100423). De låga värdena är ett tecken på att även funktionaliteten går hand i hand med de övriga urbanitetsattributen¹⁵⁷. Den ständigt pågående moderniseringen av Polen tyder dessutom på att även infrastrukturen håller på att förbättras.

7.4. Slutsatser

Detta avsnitt rekapitulerar studiens frågeställningar och sammanfattar de viktigaste slutsatserna utifrån studiens resultat och analys.

- *Vilken grad av urbanitet karaktäriserar forna städer i Polen idag?*

Närmare hälften av de undersökta orterna uppvisar starka urbana drag, varav minst 10 så pass starka att de kan anses vara predestinerade till en restitution av stadsrättigheterna. Dessa uppfyller alla gängse minimikriterier av samtliga undersökta urbanitetsattribut för att kunna benämnas som ”små, väl utvecklade städer” och har dessutom en acceptabel befolkningensmängd. En stor del av de undersökta orterna (22) uppfyller alla kriterier förutom storlekskriteriet. De flesta orterna har ett urbant utseende även om flera saknar grundläggande centrala funktioner. Urban morfologi tycks gå hand i hand med perceptionen av en stad som urban. Tack vare den morfologiska faktorn har degraderade städer generellt mycket goda förutsättningar att förvandlas till urbaniserade centra *sensu stricto* när de väl uppfyllt grundläggande kriterier för urbanisering *sensu largo*, framför allt beträffande övergången från jordbruk till service.

- *Hur skiljer sig graden av urbanitet åt mellan olika forna städer idag?*

Trots den relativt konstanta höga graden av urban morfologi råder det bland degraderade städer stora variationer i avseendena demografi, urban perception och centralitet. Kommunala säten uppvisar mycket högre grad av urbanitet än icke-kommunala orter vilket har att göra med deras mer diversifierade näringsmässiga och sociala komposition. Icke-kommunala orter saknar flera grundläggande urbana faciliteter vilket ger ett intryck av ”urbana kulisser”. Degraderade städer

¹⁵⁵ T.ex Kołaczyce med 1.314 inv., Przecław med 1.542 (städer fr.o.m. 2010) och Zakliczyn med 1.534 (stad fr.o.m. 2006).

¹⁵⁶ Orterna som inte kommer upp i den lägsta statistiska befolkningströskeln är: Brudzew, Nowe Miasto nad Wartą, Gaśawa, Kaźmierz, Powidz, Rychtal, Baranów, Jaraczewo och Miasteczko Krajeńskie.

¹⁵⁷ 1999 klassificerade Sokołowski Ryczywół som en ort av mixad funktion (X), Piaski som en industriell-serviceinriktad ort (IS) och Budzyń som en jordbruks-industriell ort (JI) (jfr. kap. 3.62).

som utgör inkorporerade stadsdelar uppvisar mycket höga urbana värden förutom i avseendet centralitet, vilket bekräftar att dessa funktioner har flyttats till den nya stadskärnan. Städer har historiskt ofta degraderats i samband med omvälvande administrativa reformer. De städer som degraderats av ur urbaniseringsmässigt irrationella skäl (t.ex. till följd av en politisk sanktion trots deras höga invånarantal och väl fungerande centrala funktioner) lyckas ofta behålla sin *de facto* urbana karaktär även utan formell stadsstatus. Detta beror på att bebyggelsestrukturens hierarkiska system fungerar bortom rättsliga beslut. Rationellt degraderade städer (t.ex. pga deras låga invånarantal eller huvudsakliga agrara funktion) uppvisar inga entydiga trender.

• *Finns det några rumsliga samband mellan de forna städernas olika grad av urbanitet?*

Degraderade städer belägna på medelkort avstånd (zon 2) från större regionala centra samt de som är belägna i periferin (zon 4) uppvisar högre grad av urbanitet än de orter som angränsar till storstäderna (zon 1) eller de som är belägna på medellångt avstånd från dem (zon 3). Detta har att göra med balansen mellan avstånd, graden av självständighet och möjligheten att kunna nyttja storstadens utbud. Graden av urbanitet betraktad från ett historiskt geopolitiskt perspektiv är mera komplex. Orter belägna i de dåvarande ryska och tyska ockupationszonerna uppvisar liknande värden avseende summarisk urbanitet, vilket tyder på gränserosion av de gamla zonerna på grund av progressiva integrerande processer. Skillnaderna är stora i avseendet centralitet där de 'ryska' orterna uppvisar högre värden. Detta har att göra mer det stora antalet irrationella degraderingar i den ryska zonen, i synnerhet straffdegraderingarna som ägt rum 1869-70. 'Tyska' städer har högre indexvärden avseende morfologi och perception på grund av deras traditionellt grundade högre grad av underhåll, utrustning och estetik.

7.5. Framtida forskning

Genom att översätta olika urbanitetsattribut till en likadan indexskala kan dessa jämföras med varandra eller slås ihop till summariska värden för att sedan kunna rankas. Urbanitetsindex är på så sätt ett bra hjälpmedel att kunna förutspå de orter som är mest lämpliga att ges stadsrättigheter. För att mäta urbanitet måste de olika komponenterna som kommer att utgöra olika urbanitetsindex identifieras, insamlas, kategoriseras och viktas. Det finns inga färdiga recept, endast föreskrifter. Därför kommer 'urbanitet' alltid att förbli ett föränderligt begrepp beroende på forskare. Index baserade på statistiska data (t.ex. demografi, yrkesstrukturer) är lätta att konstruera. Morfologi är möjlig att kvantifiera men kräver omfattande fältempiri och fjärranalyser, på grund av bristen på statistiska data av den typen. Approximation av morfologiska element är en mindre precis men mera gripbar metod som ger en bra bild av ett samhälles fysiska urbana konstitution. Perceptiva urbana attribut såsom medvetande/intryck är svårare att indexera och kräver större stringens och strukturering.

Genom att arbeta fram nya effektiva metoder att definiera urbanitet skulle man kunna stipulera mer konkreta kriterier för vad som är en stad. Sådana kriterier skulle kunna utgöra underlag för lagar avseende kraven som potentiella städer måste uppfylla. Denna uppgift förefaller särskilt lämplig för stadsgeografer, i synnerhet avseende den komplexa urbanmorfologiska analysen. Det stora antalet degraderade städer i Polen samt den relativt låga restitutionstakten är ett tecken på en ihärdig tröghet i avseendet urbanisering. En andra framtida forskningsinriktning skulle därför kunna vara studier av trögheten i förändringsprocesser som uppstår till följd av olika formella och sociala restriktioner, t.ex. administrativa hinder och aktörernas föreställning av vad som är genomförbart. Nästa kapitel (åtta) ger en introduktion till denna problematik.

8. AVSLUTANDE REFLEXIONER OCH UTBLICKAR

Målet med detta avslutande kapitel är att knyta an studiens resultat med de verkliga förhållandena som råder i Polen avseende urbaniseringsprocessen. Mest angelägen förefaller en diskussion av bristen på kriterier för nya stadsinrättningar, trögheten i restitutionstakten samt vikten av polackers mentalitet i urbaniseringsproblematiken. Materialet som presenteras i detta kapitel är *inte* en del av undersökningen, vilket innebär att nya källor kommer att introduceras. Avsikten är att sätta undersökningens resultat (som är av teoretisk/statistisk natur) i ett reellt perspektiv och på så sätt skapa en bättre förståelse för problematiken som omfattar degraderade städer.

8.1. Kunskap, engagemang, konsensus och initiativ

Enligt studiens resultat utgör 47 % av studiens 55 undersökta forna orter en kategori som kan klassificeras som små, väl utvecklade städer. Ytterligare 35 % skulle kunna matcha dagens formella städer dock med en lägre grad av utveckling (jfr. kap. 7.35, tab. 7.13). 12 orter uppfyller samtliga kriterier för urbanitet enligt två separata undersökningar baserade på mycket olika attribut av urbanitet¹⁵⁸: *Bralin, Dobrzyca, Kazimierz Biskupi, Kobyla Góra, Koźminek, Mieścisko, Opatówek, Piaski, Rogowo, Ryczywół, Święciechowa* och *Zaniemyśl*. Till dessa kan också tilläggas *Budzyń, Kaźmierz* och *Nowe Miasto nad Wartą* – som kom upp i de tio högsta summariska värdena i denna studie. Av studiens undersökta orter har endast följande åtta varit aktuella för en eventuell restitution: *Baranów* (Baranów, 100519), *Bnin* (tak-bnin.pl, 100519), *Budzyń* (Maciejewska 2008, 100519), *Bralin* (KLPL 2008, 100519), *Dobrzyca* (Kuczyńska 2008, 100519), *Kaźmierz* (Kaźmierz, 100519), *Miasteczko Krajeńskie* (Miasteczko Krajeńskie, 100519) och *Opatówek* (Opatowianin 2004, 100519). Att ingen av dem har ännu blivit stad visar hur komplext förfarandet med att bedömma ett samhälles urbana status är. Även om en potentiell stad uppfyller alla tänkbara teoretiska 'krav' på urbanitet (jfr kap. 3.3), för att kunna betraktas som stad kvarstår fyra viktiga faktorer: *kunskap, engagemang, konsensus och initiativ*. De lokala förhållandena är mycket olika och oftast är det på någon av dessa fronter som orterna brister.

En anledning till att det fortfarande finns så många degraderade städer är att restitution av stadsrättigheter sker från gräsrotterna, dvs. initiativet måste komma från invånarna själva. Okunskap är en potentiell källa till att fler ansökan om restitution inte kommer in till Inrikes- och Administrationsministeriet. Invånarna är ofta inte fullt på det klara med att deras hemort uppfyller kraven för tillräcklig urbanitet, inte heller vet de vad stadsrättigheter egentligen innebär. Detta leder till spekulationer och brist på konsensus vid lokala omröstningar, t.ex. i fallet med *Dobrzyca* (Kuczyńska 2008). Ett problem som ofta figurerar i media är invånarnas oro för högre skatter, särskilt bland den äldre befolkningen som refererar till "den gamla tidens" policies. Misstänksamhet till själva restitutionsinitiativet är en annan faktor, t.ex. misstron till kommunfullmäktiges intentioner som gärna kopplas till löneförhöjningar och karriärism i samband med avancemang till borgmästareämbetet. Även rädsla för drastiska strukturella förändringar (särskilt för jordbrukare och lärare) brukar dyka upp (Kuczyńska 2008). Sanningen är att stadsrättigheter numera inte har någon inverkan på skattens storlek. Det är något som kommunalrådet beslutar om oberoende av ett samhälles administrativa status. Kommunrådet beslutar även om frågor som elevstipendiens storlek. De s.k. urban-rurala kommunerna (den form som en rural kommun oftast antar när dess säte förvandlas till stad) har samma möjlighet att ansöka om EU-medel som landskommunerna. Rätten till det s.k. "landsbygdstillägget för lärare" (en subvention för lärare som är villiga att arbeta på landet), rätten till statliga tillägg för jordbrukare liksom ägandet av en bondgård är avhängiga ortens invånarantal (upp till 5.000), inte ortens administrativa status. Varken antalet kommunfullmäktige eller indelningen av kommunen i hjälpenheter och valkretsar förändras. Den enda praktiska förändringen för invånarna är bytet av identitetshandlingar, något som dock bekostas av kommunen. Kommunen ansvarar också för byte av vägskyltar, dörrskyltar, stämplor, titulatur (exempelvis när byfogden blir borgmästare) och andra smärre åtgärder (Łaszczów, 100415). Själva transformationen är med andra ord en billig och tämligen opro-

¹⁵⁸ Denna studie samt Sokołowskis från 1999.

blematisk process, i synnerhet för de minsta nyinrättade städerna med en befolkning under 5.000¹⁵⁹ (något som är mer regel än undantag).

Bristen på konkreta kriterier för vad som krävs av en ort för att den ska kunna bli stad bidrar till ytterligare förvirring. Flera mycket små degraderade städer tycks tro att tidigare stadsrättigheter är en fribiljett mot restitutionen av den forna stadsstatusen. Miniaturstäder som Osiek Jasielski och Dębowiec vill gärna ta efter städer i grannskapet som nyligen återfått sina stadsrättigheter. Sådana initiativ ses av den lokala lantliga befolkningen som urspårade med antydning till hybris och hånas på bloggar (Pacwa-Wilk 2010, 100521). Samtidigt finns det orter där majoriteten av befolkningen är fullständigt likgiltig till ortens administrativa status och där restitutionskampanjen propelleras fram endast av några få entusiastiska personer.

8.2. Mentalitet

Forna stadsrättigheter tolkas också av de flesta ansökande kommunerna som en reaktionär handling (Turobińszczyzna 2007, 100522), i synnerhet mot händelseutvecklingen 1869-70 i den av Ryssland ockuperade delen av Polen. Att 314¹⁶⁰ städer ”utplånats” under loppet av ett år låter givetvis som en drastisk åtgärd. Det många däremot inte känner till är dessa städers faktiska tillstånd under tiden för degraderingen. I sin artikel (2002, s. 16) skriver Sokołowski att de enskilda städernas situation var mycket differentierad. Även om några av dem var blomstrande samhällen som tog stor skada av degraderingen, var många städer *de facto* byar utan några som helst rationella skäl till urban existens. I samtida litteratur kopplas dessa händelser nästan unisont till straffåtgärder som utfärdats mot den polska patriotismen, utan att utvärdera de faktiska omständigheterna. En trolig anledning till detta kan vara Polens långa och komplicerade historia med Ryssland/Sovjetunionen. Historiska händelser och fenomen som t.ex. erövring, ockupation, annexion, påtvingad kommunism i östra Europa, Berlinmuren, Ungernrevolten, Pragvåren, massdeporteringar till Sibirien och Gulags arbetsläger (Otok 2009, s. 186), ytterligare förstärkt av aktuella händelser som det polska regeringsplanets störtande vid Smolensk i april 2010 då den ökända Katynmassakern exponerades globalt¹⁶¹, har alla bidragit till en negativ bild av ”grannen i öster”, ofta kopplad till misstro och rädsla. En sådan mental bild kan ha bidragit till att objektiviteten kring stadsdegraderingarna 1869-70 varit svår att upprätthålla. Många missar att även under den ryska ockupationen har stadsrestituerande beslut utfärdats. Inte nog med att 17 helt nya städer skapats (enligt ZAMiO 1964) hade även restitutioner ägt rum. Enligt tsarens ukas från 1836 (Dz. Pr. från 27 november (9 december) 1836, s. 309) – alltså *efter* att Kongresspolens suveränitet avskaffades – har bl.a. staden Poniemoń återfått sina stadsrättigheter som framtogs av den *poliska* autonoma administrationen 1825 (Dz. Pr. från 26 september 1825). Tsarens beslut motiverades med lämplig befolkning, industrisektor och morfologi¹⁶². Detta visar att sanningen alltid har två sidor, även om det totala antalet degraderingar samt den avsevärda storleken på några av de berörda städerna talar för att dessa degraderingar inte kan ha varit helt befogade.

Geopolitiska omständigheter kan även ha haft inverkan på morfologin och bevarandet av det kulturhistoriska arvet bland forna tyska städer i västra och norra Polen som anslöts till landet 1945. Inte bara Rysslands, utan också Tysklands image har av historiska skäl aldrig varit den bästa bland polacker, t.ex. på grund av associationen med de båda världskrigen, koncentrationslägren, den rasistiska politiken och *lebensraum*-konceptet¹⁶³ på bekostnad av östra Europa. Forskning visar dock att attityder mot kulturellt arv i forna tyska städer i Polen är föränderliga. Den första fasen handlar om fientlighet och förstörelse (avlägsnande av tysk symbolism, ansvarslöst användande, vandalism) och kan också förklaras med den mänskliga svårigheten att identifiera sig med det som är främ-

¹⁵⁹ De flesta lagar för småstäder under 5.000 invånare är samma som för formella byar.

¹⁶⁰ Endast 12 av dessa ligger idag utanför Polens gränser: 11 i Litauen (Balwierzyszki, Ludwinów, Łódzieje, Olita, Pilwizski, Poniemoń, Sapieżyszki, Sereje, Simno, Sudargi och Wisztynieć) och 1 i Vitryssland (Sopoćkinie).

¹⁶¹ Sovjetisk massavrättning av polacker i skogsområdet Katyn väster om staden Smolensk i Ryssland under andra världskriget.

¹⁶² Enbart på grund av stadens ekonomiska oförmåga att försörja en stadsadministration.

¹⁶³ En grundbult i den nazistiska ideologin och Adolf Hitlers politiska och agitatoriska lära som utgick från geopolitikern Karl Haushofer teorier. Enligt Haushofer skulle världen indelas i s.k. storrum (Grossräume) där respektive stormakt fick bestämma.

mande¹⁶⁴ men också med osäkerheten gentemot de nya gränsernas stabilitet samt med den kommunistiska elitens antigermanska propaganda. Efterhand har invånarna anpassats eller delvis assimilerats till omgivningarna, vilket har resulterat i bättre vård av kulturarvet men enbart på grund av dess praktiska värde. Det sista skedet handlar om internalisering¹⁶⁵ och acceptans vilket leder till betraktandet av sig själv som en del av det föränderliga kulturlandskapet. Detta yttrar sig i god skötsel, bevarande och till och med återskapande av det tyska kulturarvet (Mazur 2000; Murzyn & Gwosdz 2003). Resonemanget är intressant, även om det är svårt att koppla till denna studies morfologiska del, i och med att den endast omfattade två objekt från det post-1945-tyska området och där båda orterna uppvisade mycket olika bevarandegrad (Radolin – välbevarat och Łędyczek – slitet).

8.3. Administrativa hinder

Även om en ort har en välbevarad urban morfologi och dess invånare inte saknar kunskap, engagemang och initiativ kan en restitution vara problematisk av andra skäl. Som framgår av studiens slutsatser uppvisar kommunala säten en mycket högre grad av urbanitet än icke-kommunala orter. Likväl har den senaste trenden att restituera de forna städernas en gång förlorade stadsstatus genomgående berört nuvarande kommunsäten¹⁶⁶. Den polska byråkratin innebär således ett administrativt hinder för forna icke-kommunala städer att återfå sin stadsstatus. Ett tydligt exempel utgör den forna bergsstadens Chełmsko Śląskie i Sudeterna, sedan 1945 – gränsby vid tjeck(oslovak)iska gränsen och från och med kommunreformen 1973 – icke-kommunal by, ett faktum som dess invånare aldrig blivit tillfreds med (Wykaz 1952; Dz. U. z 1972 r. Nr 49, poz. 312). Trots sin uppenbart urbana karaktär¹⁶⁷ har Chełmsko inte lyckats återfå sin stadsstatus. En anledning till detta är just att orten inte bildar en egen kommun, en utveckling som i nuläget ter sig osannolik med anledning av ortens mycket begränsade skattebas. Även om möjligheten att bilda en ”imperpekt stad” i form av en urban ”hjälpighet” inom en redan befintlig kommun, förefaller en secession (utträde) vara ett långsiktigt mera taktiskt val. Bildandet av en egen kommun hade kunna göra orten finansiellt oberoende och bland annat underlätta restaureringen av dess kulturhistoriska stadsplan med många monument (Murzyn & Gwosdz 2003, s. 13-14). Det senare hade i sin tur kunnat locka till sig turism och generera kapital för att stärka ortens chanser att återfå stadsrättigheterna.

Administrativa hinder utgörs också av policier gällande *exkorporering*, dvs. utträde av en tidigare inkorporerad stad från en annan. Ett känt exempel är studiens Bnin som 1934 förlorade sin stadsstatus och 1961 blev del av den inte mycket större grannstaden Kórnik (Dz. U. z 1934 r. Nr 68, poz. 620; Dz. U. z 1961 r. Nr 13, poz. 63). Bnins invånare har sedan dess ideligen försökt återfå sin integritet genom restitution av stadsstatusen och därmed namnet ”Bnin” (senast 2005 och 2006). Ansökan avslås systematiskt av Inrikes- och Administrationsministeriet med motiveringen att en stadsdelning i två urbana enheter inom en och samma kommun vore ett precedensfall. Bnin skulle i så fall endast utgöra en hjälpighet åt Kórnik som i externa relationer ändå skulle representeras av Kórniks kommunfullmäktige. Ministeriet motiverar också sitt beslut med att urbaniseringsprocessen går ut på att bredda en stads gränser, varför en delning vore irrationell (MSWiA a, 100518). Ministeriet avslöjar dock inte att man sedan 1990-talet har beviljat 9 fall av stadsrestitutioner genom ex-

¹⁶⁴ I och med införlivandet av de tyska områdena i Polen (som ett resultat av Jaltakonferensen) har massiva folkomflyttningar västerut ägt rum: tyskar fördrevs från de områden som blev polska och polacker från de områden som annekterades av Sovjetunionen till nyvunna tyska områden i väst.

¹⁶⁵ Införlivning av andras tankar, värderingar och reaktionssätt i den egna personen.

¹⁶⁶ Undantaget är de nya städerna Czarna Woda, Borne Sulinowo (sedan 1993) och Siechnice (1997) som fram till erhållandet av sin stadsstatus inte utgjorde kommunsäten i kommuner med samma namn. Alla tre var dock förenade med topografiska, geopolitiska och administrativa anomalier. Czarna Woda saknade tillräcklig centralitet för att utgöra ett centrum för den omgivande landsbygden, utan fick istället bilda en egen stadskommun. Borne Sulinowo var en militärbas som 1945 övertogs av Röda Armén och fram till 1992 utgjorde en sovjetisk enklav på polskt territorium. Först efter militärens avmarsch blev samhället öppet för civil inflyttning; Siechnice var en industriell ort som efter erhållandet av stadsstatusen blev den enda staden i Polen som inte tjänade som kommunsäte för den kommun som den låg i (kommunsätet fanns i Święta Katarzyna). Först 2010 flyttades kommunsätet *de iure* till Siechnice och kommunen bytte namn. Hur som helst, alla dessa tre städer är *nya städer* och har aldrig tidigare haft stadsrättigheter.

¹⁶⁷ Orten har rankats som en av de 8 mest utvecklade degraderade städerna i Schlesien (Drobek 1999).

korporering (samtliga nya enheter har tidigare varit självständiga städer)¹⁶⁸. Dessutom kan man inte tala om precedensfall när kommunallagen *tillåter* hjälpenheter i form av ytterligare städer utan eget självstyre (t.ex. staden Siechnice 1997-2009), något som Bnins invånare är t.o.m. villiga att acceptera (tak-bnin.pl, 100414). Ett tredje motargument skulle kunna vara att det är olämpligt att tala om urbaniseringsprocesser när vi har att göra med så pass små organismer som Kórnik (ca 4.600 invånare) och Bnin (ca 2.400), som dessutom är fysiskt åtskilda av topografiska barriärer (sjö, skog, näs). För övrigt är det fullt möjligt för två eller fler närliggande städer att koexistera med varandra – ett mycket vanligt fenomen i t.ex. Övre Schlesien. Sist men inte minst bör i demokratins namn även *folkets vilja* vara en grundläggande faktor inom det kommunala självstyret. Den verkliga anledningen till Ministeriets ihärdiga avslag kan dock hänga ihop med Bnins låga centralitet. Som framgår av denna studie förlorar inkorporerade forna städer de flesta centrala funktioner, även om de ger ett sken av vara mycket urbana.

Bildandet av en egen kommun förefaller ändå vara ett mer eller mindre obligatoriskt led mot restitutionen av stadsstatusen, något som dock inte verkar vara en omöjlighet. 1992 fick den forna staden Miasteczko Krajeńskie (ett av objekten i denna studie) åter chansen att bilda egen kommun (Dz. U. z 1991 r. Nr 115, poz. 497), något som ortens invånare fick kämpa hårt för och som de ser som ett steg på vägen mot stadsrättigheterna (Miasteczko Krajeńskie, 100414). Även om bildandet av nya kommuner verkar ha avstannat sedan slutet av 1990-talet, har senast den 1 januari 2010 en ny kommun tillkommit i södra Polen – Jaśliska, vars säte också är en degraderad stad (Dz. U. z 2009 r. Nr 120, poz. 1000). Det intressanta är att tidigare motioner från 2006 och 2008 avslogs av Inrikes- och Administrationsministeriet (MSWiA c, 100414) med motiveringen att en strävan mot kommunindelningar är en tendens som går emot landets politik. Genom att upprätthålla stora och starka enheter skapas bättre budgetförhållanden, större möjligheter till absorption av EU-medel samt förutsättningar för en effektivare hushållning med de allmänna resurserna. Den nya kommunen med 2077 invånare vore en befolkningsmässigt och ekonomiskt svag enhet med begränsade inkomstkällor, samt att desintegrationen av den hittillsvarande Dukla-kommunen skulle försvaga båda enheterna på finans- och investeringsfronten (MSWiA b, 100414). Utan att några av Ministeriets invändningar hade åtgärdats fick 2010 Jaśliska – efter tredje försöket – ändå bilda en egen kommun. I den nya motiveringen tonades de tidigare ekonomiska förbehållen ner och i stället åberopade man sociala och geografiska argument som folkets vilja (något som ignoreras i Bnin-fallet!), amalgamerade samhällseliga, historiska och näringsmässiga band, bebyggelsemässig homogenitet samt områdets topografiska och avståndsmässiga isolering (MSWiA d, 100414).

Av ovanstående syntes kan man härleda att beslut är motsägelsefulla och går att manipulera. Lobbying är ett effektivt sätt att uppnå sina mål (Murzyn & Gwosdz 2003, s. 14), andra instrument kan vara protesthandlingar¹⁶⁹, kommittéer, intresseorganisationer, propagandistiska hemsidor och bloggar och sist men inte minst – ihärdiga ansökningar. Även om flera forna städer kan glädjas åt goda framtidsutsikter, har stadsdegraderingen för vissa orter (som t.ex. studiens Stobnica eller Targowa Górka) uppenbarligen åsamkat irregererbara skador. En restitution ter sig således som en överklighet för flera forna städer, även för dem med potential att utvecklas till attraktiva turistorter. Skälen till detta kan vara en illa utvecklad infrastruktur, brist på professionell kunskap, social degradering och perifert läge (Murzyn & Gwosdz 2003, s. 17).

I enstaka fall har resolutioner på regionalnivå antagits för att lösa problemet med den rumsligt ojämna distributionen av städer. I Lublin-länet (östra Polen) där ett perforerat stadsnät dominerar (ffa till följd av mångfalden degraderade städer) har länsstyrelsen i sin regionala översiktsplan från 2002 inkluderat en strategi att fram till år 2030 lyfta 20 kommunala säten (därav 15 degraderade städer) till stadsrang¹⁷⁰ (Lubelskie, 100518). Hittills har endast *en* stad (Łaszczów – 1/1

¹⁶⁸ 1991: Łędziny och Bieruń (från Tychy); 1992: Wojkowice (från Będzin) och Rydułtowy (från Wodzisław Śląski); 1994: Pszów (från Wodzisław Śląski), Miasteczko Śląskie (från Tarnowskie Góry) och Imielin (från Mysłowice); 1997: Radlin (från Wodzisław Śląski); 1998: Radzionków (från Bytom).

¹⁶⁹ T.ex. ihärdas Bnins invånare med att ställa tillbaka vägskylten med namnet "Bnin" som ständigt avlägsnas av Kórnik-kommunen (tak-bnin.pl, 100414)

¹⁷⁰ De 20 orterna som ansågs vara demografiskt utvecklade och kapabla till att överta urbana funktioner samt att ge rationell service åt det rurala omlandet på lokalnivå var (degraderade städer i fettstilt): Adamów, Białopole, Bełzec, Dołhobyców, Dorohusk, Garbów, Janów Podlaski, Krzywda, Kurów, Łaszczów (stad sedan 1/1 2010),

2010) återfått sina stadsrättigheter. Ett liknande koncept på makronivå har skapats av ECOVAST (European Council for the Village and Small Town, bildad 1984), en organisation som mår om den europeiska landsbygden och de minsta städernas intressen. Organisationen verkar genom EU och Europaparlamentet för att främja och värna om områdenas ekonomiska, sociala och kulturella vitalitet samt för att säkra en lyhörd och uppfinningsrik förnyelse av bygden (ECOVAST, 100518).

8.4. Epilog

Prognoser visar att Polens urbana befolkning kommer att öka med ca 10 % fram till år 2030 (Lubelskie 2002, 100518). Det är angeläget att inte enbart de stora städerna växer utan också att nya städer tillkommer och fyller ut Polens mycket ojämna stadsnät. Det är samtidigt viktigt att inte urholka stadskonceptet i Polen genom att undvika anomalier som Wyśmierzyce med 858 invånare, där – enligt en lokal anekdot – ”invånarna är tvungna att bära slips för att urskilja sig från bönderna” (Gazeta.pl Wiadomości 2008, 100521). Återigen är det fråga om avsaknad av kriterier och lagar. Skälen till att rurala orter vill bli städer är av mycket olika karaktär. För vissa handlar det om morfogenetiska betingelser, dvs. om ett urbant utseende och borgerliga traditioner som inte överensstämmer med den formella statusen, t.ex. Kołaczyce (Kowalczyk 2009, 100522). Andra orter betonar dessutom den historiska vedergällningen, t.ex. Turobin (Turobińszczyzna 2007, 100522). Några vill återfå den forna stadsstatusen för att försäkra sig om att inte bli inkorporerade i en närliggande växande stad, t.ex. Korczyna (Gorczyca 2009, 100521). Även en del helt nya städer tillkommer, alltså sådana som aldrig tidigare haft stadsrättigheter, t.ex. Szepietowo och Tychowo – ett tecken på att stadsstatus kan ibland enbart vara en pragmatisk lösning. Vissa orter imiterar utvecklingen i omgivningen utan kunskap om sina begränsningar (t.ex. Osiek Jasielski) medan andra genomför välkalkylerade förberedande åtgärder såsom införandet av avloppssystem och stadsvapen som skulle kunna förbättra chanserna till en restitution, t.ex. Czyżew-Osada (Gazeta Wpółczesna 2010, 100521). Upprättningen av lagar och kriterier gällande nya stadsinrättningar skulle bidra till såväl en bättre förståelse av stadskonceptet för de ansökande orterna som till större konformitet i Polens stadsnät. Utvecklingen av det godtyckliga beslutsfattandet hade kunnat avlägsna den nuvarande paradoxen som skulle kunna formuleras som ”krav på urbanitet utan kriterier för urbanitet”. Det är samtidigt viktigt att komma ihåg att stadsrättigheter inte är någon mirakellösning på lokala problem; exempelvis har förhoppningsfulla nyrestituerade städer som Tyszowce och Kleszczele fått erfa en markant demografisk recession (GUS, 100522). Stadsrättigheter kan däremot skapa förutsättningar för en bättre tillvaro med hjälp av en kunnig och driftig ledning som klarar av att härbärgera den nyvunna statusen genom att alltid agera å befolkningens vägnar.

Allt större majoritet av världens befolkning bor och verkar i städer. Studien påvisar att det finns ett stort antal potentiella städer i Polen som är både värddiga och lämpliga att få sina stadsrättigheter restituerade. Regionala disproportjoner i det urbana nätverket är till stor del en kvarleva från det förflutna som ofta sträcker sig bortom *det polska*. Att upprätthålla strukturer som dikterats fram av annekteringsmakter går emot nutidens urbaniseringsprocesser och inskränker på såväl landets behov som befolkningens lokalpatriotiska integritet. I det mån degraderade städer uppfyller verifierade minimikriterier för urbanitet borde dessa kvarlevor elimineras. Polen behöver revidera sammansättningen av sin potentiella urbana bas och framför allt införa konkreta urbanitetskriterier för stadsrestitutioner samt sprida information om dessa ner på kommunnivå. I ett demokratiskt land kan inte förändringar påtvingas uppifrån. I stället kan kunskap om förutsättningar och möjligheter kopplade till en urban framtid stimulera fram nya initiativ. Restitutioner av en gång framtagna stadsrättigheter är inte enbart en fråga om förbättringar av tillvaron för de degraderade städernas invånare. Det handlar också om vård av sekelgamla urbana traditioner som håller på att falla i glömska. Att synliggöra detta fantastiska kulturarv bör vara en strategi av hög prioritet.

REFERENSER

- Améen, L.** (1985). *Stadens gator och kvarter*, Liber Förlag, Malmö
- Arnold, S.** (red.) (1965). *Miasta polskie w tysiącleciu*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław – Warszawa – Kraków
- Baranów, Gmina:** Uchwała Rady Gminy XVI/117/08: <http://www.baranow.ug.gov.pl/> (100519)
- Batorowicz, Z. & Suliborski, A.** (1993). *Geografia ekonomiczna Polski. Ujęcie regionalne*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa
- Beaujeu-Garnier J. & Chabot, F.** (1967). *Urban Geography*, (translated from French by G. M. Yglesias and S. H. Beaver), Longmans, London
- Berg, L. van der, Drewett, L., Klaassen, L.H., Rossi, A. & Vijverberg, C.T.H.** (1982). *Urban Europe, A study of growth and decline*, Pergamon Press, Oxford
- Boleszkowice, Gmina:** <http://www.boleszkowice.pl/> (100512)
- Cantwell, O. & Peruzzi, B.** (2002). *Här monteras Posten ner* [i:] Aftonbladet, 2002:01:14
- Chilczuk, M.** (1972). *Wiejskie ośrodki usługowe typu ponadpodstawowego w Polsce na tle wyników NSP 1970 r.*, Miasto, 2 s. 7-16
- Chojnicki, Z. & Czyż, T.** (1989). *Charakterystyka małych miast regionu poznańskiego a koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego* [i:] Korcelli, P. & Gawryszewski, A. (red.) *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, Prace Geogr. IgiPZ PAN, 152, Wrocław – Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 139-157
- Christaller, W.** (1933). *Die Zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischer Funktionen*, Gustav Fischer, Jena
- Conzen, M.P.** (1998). *Apropos a sounder philosophical basis for urban morphology*, Urban Morphology 2, 113-14
- Czapliński, W.** (red.) (1990). *Atlas historyczny Polski*, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych im. Eugeniusza Romera, Warszawa – Wrocław
- Czarnecki, W.** (1964). *Planowanie miast i osiedli*, vol. VI *Region miasta*, PWN, Warszawa – Poznań, s. 523
- Czekalski, S.** (2003). *Zapomniane miejsca*, Gościniec, Kwartalnik PTTK, 4 (12)/2003
- Daniel, J.** (2009). *Bnin – Reaktywacja* [i:] Magazyn Kórnicki Nr 8(19)/2009
- Davies, N.** (2001). *Heart of Europe – The Past in Poland's Present*, Oxford University Press, Oxford
- Dent, B.D.** (1996). *Cartography. Thematic Map Design*, William C Brown Publishing
- Depczyński, W.** (1970). *Tarnogród 1567-1967. Monografia historyczno-gospodarcza*, Tarnogród
- Domański, R.** (1990). *Zarys geografii społeczno-ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Poznań
- Doxiadis, C.A.** (1976). *Action for Human Settlements*, Athens Center of Ekistics, Athens
- Drobek, W. & Heffner, K.** (1994). *Koncepcja wsi kluczowych a procesy osadnicze na obszarach wiejskich*, Przegl. Geogr., 66 1-2, s. 19-31
- Drobek, W.** (1999). *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Instytut Śląski, Opole
- Dymitrow, M. & Andjelić, A.** (2008). *Skräckens stad – en sociogeografisk dikotomi av den urbana rådslan*, Göteborgs universitet, Göteborg
- [Dz. Pr.]** (1815-1871) = *Dziennik Praw (Królestwa Polskiego)* (eng. *Journal of Laws [of the Kingdom of Poland]*, rus. *Дневникъ Законовъ*) [i:] <http://books.google.pl/> (100516):
- Dz. Pr. frå 26 september 1825
 - Dz. Pr. frå 27 november (9 december) 1836
 - Dz. Pr. frå 21 februari (5 mars) 1861, vol. 57, nr. 174
 - Dz. Pr. frå 1 (13) juni 1869, vol. 69, nr. 235, s. 245
 - Dz. Pr. frå 19 (31) december 1869, vol. 69, nr. 239
 - Dz. Pr. frå 19 (31) maj 1870, vol. 70, nr. 241

[**Dz. U.**] (1919-1952, 1990-2010) = *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (eng. *Journal of Laws of the Republic of Poland*) [i:] <http://isap.sejm.gov.pl/> (100516); <http://lexonline.lex.pl/pages/start/e-student/> (100516):

Dz. U. z 1919 r. Nr 64, poz. 385
Dz. U. z 1926 r. Nr 21, poz. 127
Dz. U. z 1933 r. Nr 35, poz. 294
Dz. U. z 1934 r. Nr 68, poz. 620
Dz. U. z 1937 r. Nr 46, poz. 350
Dz. U. z 1938 r. Nr 19, poz. 154
Dz. U. z 1946 r. Nr 28, poz. 177
Dz. U. z 1923 r. Nr 94, poz. 747
Dz. U. z 1950 r. Nr 28, poz. 255
Dz. U. z 1951 r. Nr 65, poz. 448
Dz. U. z 1991 r. Nr 115, poz. 497
Dz. U. z 1998 r. Nr 103, poz. 652
Dz. U. z 2003 r. Nr 166, poz. 1612
Dz. U. z 2009 r. Nr 120, poz. 1000

[**Dz. U.**] (1952-1989) = *Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej* (eng. *Journal of Laws of the People's Republic of Poland*) [i:] <http://isap.sejm.gov.pl/> (100516); <http://lexonline.lex.pl/pages/start/e-student/> (100516):

Dz. U. z 1954 r. Nr 43, poz. 192
Dz. U. z 1954 r. Nr 49, poz. 253
Dz. U. z 1961 r. Nr 13, poz. 63
Dz. U. z 1972 r. Nr 49, poz. 312
Dz. U. z 1975 r. Nr 16, poz. 91

[**Dz. Ust. Kraj.**] (1871-1918) = *Dziennik Ustaw Kraju Nadwiślańskiego* (eng. *Journal of Laws of Vistula Land*) [i:] *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej - Tom V - Województwo Białostockie* (1924). Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa

Eberhardt P., (1993). *Polska granica wschodnia 1939–1945*. Editions Spotkania, Warszawa

ECOVAST = European Council for the Village and Small Town; <http://www.ecovast.org/> (100518)

Ek, R. (2007). *Malmö och America's Cup – Det koloniala evenemanget* [i:] Ek, R. & Hultman, J. (2007). *Plats som produkt – kommersialisering och paketering*, Studentlitteratur, Lund

EuroAdres: <http://www.euroadres.pl/> (100516)

Feldman, Janina, sekretarare i Ryczywól kommun, e-post 100423

Fellmann, J.D., Getis, A. & Getis, J. (2007). *Human Geography. Landscapes of Human Activities*, McGraw-Hill, New York

Flowerdew, R. & Martin, D. (ed.) (2005). *Methods in Human Geography*, Pearson Education Limited, Harlow, Essex

Gawryszewski, A. (2005). *Ludność Polski w XX wieku*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, Warszawa

Gazeta.pl Wiadomości. (2008). *Wysmierzyce - najmniejsze miasto w Polsce - świętuje 670-lecie*: http://wiadomosci.gazeta.pl/Wiadomosci/1,80708,5495128,Wysmierzyce___najmniejsze_miasto_w_Polsce___swietuje.html (100521)

Gazeta Współczesna (2010). *Czyżew chce mieć w końcu swoją flagę*:

<http://www.wspolczesna.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20100304/REG23/751638972> (100521)
<http://www.geoportal.gov.pl/> (100516)

[**GEF**] (2009) = Green European Foundation (2009). *A Green New Deal for Europe. Towards green modernization in the face of crisis*, Green New Deal Series, vol. 1, Wuppertal

Gerosa, P.G. (1999). *The philosophical foundations of urban morphology*, Urban Morphology 3, 44-5

Gibbs, J. (1963). *The evolution of population concentration*, Economic Geography, 39

- Gniła, Bogusław**, sekretarare i Budzyń kommun, e-post 100421
- Golomstock, I.** (1990). *Totalitarian Art in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China*, Harper Collins
- Golachowski, S.** (1966). *Urbanizacja wsi w województwie opolskim [i:] Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*. Materiały i Studia Międzyuczelnianego Zakładu Podstawowych Problemów Architektury, Urbanistyki i Budownictwa, Ser. IV, z. 5, s. 45-64
- Google Books** (beta): <http://books.google.pl/> (100315)
- Google Earth**: <http://earth.google.com/> (100516)
- Gorczyca, E.** (2009). *Korczyna chce odzyskać prawa miejskie [i:]* nowiny24.pl <http://www.nowiny24.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20090617/KROSNO/913515978> (100521)
- Greene, R.P. & Pick, J.B.** (2006). *Exploring the Urban Community. A GIS Approach*, Pearson Prentice Hall, Upper Saddle River, NJ
- GUS** = Główny Urząd Statystyczny (sv. *Statistiska Huvudbyrån*) <http://www.stat.gov.pl/> (100516, 100522)
- GUS** (1932) = Główny Urząd Statystyczny (1932). *Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r.*, Warszawa
- GUS** (2009) = Główny Urząd Statystyczny (2009). *Population. Size and structure by territorial division*, GUS, Warszawa
- Gustafsson, C.** (2007). *Anonymiteten i dagens kameraövervakade stad*, Örebro universitet, Örebro
- Gustafsson, N.** (1996). *Kommunal självstyrelse. Kommuner och landsting i det politiska systemet*, SNS Förlag, Lunds Universitet, Stockholm
- Hall, O., Alm, G., Ene, S. & Jansson, U.** (2003). *Introduktion till kartografi och geografisk information*, Studentlitteratur, Lund
- Hallin, G.** (1992). *Glesbygden – det icke-urbana samhället [i:]* Öhman, Jan (red.) (1992) *Urbana samhällen och processer*, Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift, Stockholm
- Halvorsen, K.** (2006). *Å forske på samfunnet*, Bedriftsøkonomens Forlag A/S, Oslo, 1989; svensk upplaga *Samhällsvetenskaplig metod*, översatt av Andersson, S., Studentlitteratur, Lund, 2006
- Harrie, L.** (red.) (2008). *Geografisk informationsbehandling. Teori, metoder och tillämpningar*, Forskningsrådet Formas, Stockholm
- Hartshorne, R.** (1936). *Suggestions on the Terminology of Political Boundaries*, Annals of the Association of American Geographers, 22
- Hartman, J.** (2004). *Vetenskapligt tänkande. Från kunskapsteori till metodteori*, Studentlitteratur, Lund
- Heffner, K.** (red.) (2005). *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*, Wydawnictwo Uczelniane Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice
- ISAP** = Internetowy System Aktów Prawnych (sv. *Internetbaserat System över Rättsliga Dokument*): <http://isap.sejm.gov.pl/> (100516)
- Jałowiecki, B.** (1966). *Mierniki urbanizacji, próba teoretycznego zarysowania problematyki [i:]* Sokołowski, D. (1999). *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń
- Jerczyński, M.** (1977). *Funkcje i typy funkcjonalne miast [i:]* *Statystyczna charakterystyka miast. Funkcje dominujące* (1977), Statystyka Polski, nr. 85, GUS, Warszawa
- Kamiński, Z.** (1970). *Z metodyki badań nad hierarchią funkcjonalną wiejskich jednostek osadniczych*, Sprawozdanie PTPN za I półrocze, 1, Poznań
- Kaźmierz, Gmina:** Uchwała Rady Gminy XX/112/08: <http://www.kazmierz.pl/> (100519)
- Kendall, D.** (2007). *Sociology in Our Times*, Wadsworth Publishing Company, Belmont, CA
- Kielczewska-Zaleska, M.** (1972). *Geografia osadnictwa*, PWN, Warszawa
- KLPK** (2008) = Kurier lokalny powiatu Kępińskiego: *Miasto?*, Nr 4(4) 16-29 april 2008, s. 8: http://issuu.com/kurier_lokalny/docs/numer_4 (100519)
- Kopaliński, W.** (1983). *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, 13:e upplagan, Wiedza Powszechna, Warszawa
- Koster, E.** (1997). *Urban Morphology and Computers*, Instituut voor Kunst- en Architectuurgeschiedenis, Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen [i:] *Urban Morphology* (1998) 2(1), 3-7

- Kostrowicki, J.** (1976). *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, Przegl. Geogr., 24 1-2, s. 7-64
- Koter, M.** (1994). *Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawcze. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast*, [i:] Koter, M. & Tkocz, J. (red.) Uniwersytet Mikołaja Kopernika / Uniwersytet Łódzki, Toruń / Łódź
- Koter, M. & Kulesza, M.** (1999). *The plans of medieval Polish towns*, Katedra Geografii Politycznej i Studów Regionalnych, Uniwersytet Łódzki, Łódź [i:] Urban Morphology 3, 45-7
- Kowalczyk, K.** (2009): *Kołaczyce walczą o przywrócenie praw miejskich* [i:] Jaslonet.pl, 17 februari 2009:
http://www.jaslonet.pl/aktualnosci/kolaczyce_walcza_o_przywrocenie_praw_miejskich_541.html
 (100522)
- Kozłowski, B.** (2005). *Podział Polski na 49 województw*:
<http://kalendarium.polska.pl/wydarzenia/article.htm?id=35341> (100424)
- Kropf, K.S.** (1999). *Wandering around the foundations: on Cassirer, signs, Pierce and chance*, Stratford-on-Avon District Council and Urban Morphology Research Group, School of Geography and Environmental Sciences, University of Birmingham, Birmingham [i:] Urban Morphology 3, 45-7
- Kuciński, K.** (1977). *Przestrzenne zróżnicowanie infrastruktury wsi a uprzemysłowienie*, PAN, Komitet Badań Regionów Uprzemysławianych, PWN, Warszawa
- Kuczyńska** (2008). *Dobrzyca chce być miastem* [i:] rc.fm <http://www.rc.fm/polityczne/dobrzyca-chce-byc-miastem.html> (100518)
- Kuroń, J.** (1995). *PRL dla początkujących*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław
- Kwiatkowska, E.** (1976). *Ośrodki gminne województw: bydgoskiego, toruńskiego i włocławskiego*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Geografia, 12, 41 Wyd. UMK, Toruń, s. 3-27 [i:] Sokołowski, D. (1999). *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń
- Łąkowski, R.** (red.) (1979). *Polska. Zarys Encyklopedyczny*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa
- Łaszczów, Gmina:** *Czego należy się spodziewać po odzyskaniu praw miejskich?*:
http://www.laszczow.pl/zasoby/ulotka_prawa_laszczowa.doc (100415)
- Łędyczek** (strona informacyjna): <http://www.ledyczek.free.ngo.pl/> (100507)
- Lewan, N.** (1990). *Urbanisering – utvecklingsdrag och konsekvenser*, Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds Universitet, Lund
- Lewiński, S.** (1991). *Czy koniec ery miasteczek rolniczych?*, Przegl. Geogr., 63 1-2, s. 28-41
- LEX** (a Wolters Kluwer business): <http://lexonline.lex.pl/pages/start/e-student/> (100516)
- Livantsev, K.E.** (Ливанцев, К.Е.) (1979). *Правовой статус городского населения Королевства Польского в XIX в. (до реформы 1866 г.)*, Правоведение, Министерство высшего и среднего специального образования СССР, Правоведение. N 4, июль-август. -Л.:Изд-во Ленинградского университета, Leningrad
- Lubelskie, Województwo** (2002): *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego z 2002 r.*: http://www.plan.lubelskie.pl/Tom_2/Roz2_05.htm (100518)
- Maciejewska, M.** (2007). *Budzyń – chcą być miastem* [i:] Dziennik Nowy:
<http://dzienniknowy.strony.alfatv.pl/aktualnosci/pokaz/9571.dhtml> (100519)
- Maik, W.** (1997). *Podstawy geografii miast*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń
- Malecki, E.J.** (2002). *The economic geography of the Internet's infrastructure. Economic Geography* 78(4):399-424
- mapa.Szukacz.pl** (Interaktywna mapa Polski, sv. Interaktiv Polenkart): <http://mapa.szukacz.pl/>
 (091101)
- mapywig.org = Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919-1939 (sv. Försvarets Geografiska Instituts Kartarkiv 1919-1939): <http://www.mapywig.org/> (100516)
- Mazur, Z.** (ed.) (2000). *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Instytut Zachodni, Poznań
- McGlynn, S. & Samuels, I.** (2000). *The funnel, the sieve and the template; towards an operational urban morphology*, Joint Centre for Urban Design, Oxford Brookes University, Oxford [i:] Urban Morphology (2000) 4(2), 79-89
- Merlin, P.** (1973). *Méthodes quantitatives et espace urbain*, Masson, Paris

Miasteczko Krajeńskie, Gmina:

http://miasteczkokrajenkie.pl/asp/pl_start.asp?typ=14&sub=51&menu=52&strona= (100414)

Mielcarek, A.J. (2008). *Podziały terytorialno-administracyjne II Rzeczypospolitej w zakresie administracji zespolonej*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa

Mileska, M.I. (red.) (2000). *Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa

Miner, H. (1967). *The City in Modern Africa*, Praeger, New York [i:] Szymańska, D. (2009). *Geografia osadnictwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa

Miszewska, B. (1994). *Bloki urbanistyczne Wrocławia w różnych fazach cyklu miejskiego*, [i:] *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika / Uniwersytet Łódzki, Toruń / Łódź

Moudon, V.A. (1997). *Urban Morphology as an emerging interdisciplinary field*, College of Architecture and Urban Planning, University of Washington, Seattle [i:] *Urban Morphology* (1997) 1, 3-10

MSWiA = Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji (sv. *Inrikes- och Administrationsministeriet*):

a) *Projekt rozporządzenia Rady Ministrów z dnia ... 2005 r. w sprawie ustalenia granic niektórych gmin i miast oraz nadania miejscowościom statusu miasta:*

http://bip.mswia.gov.pl/wai/bip/35/513/Projekt_Rozporzadzenia_Rady_Ministrow_z_dnia2005_r_w_sprawie_ustalenia_granic_ni.html (100518)

b) *Projekt rozporządzenia Rady Ministrów z dnia ... 2006 r. w sprawie ustalenia granic niektórych gmin i miast oraz nadania miejscowościom statusu miasta:*

http://bip.mswia.gov.pl/wai/bip/34/604/Projekt_rozporzadzenia_Rady_Ministrow_z_dnia__2006_r_w_sprawie_ustalenia_granic_.html (100414)

c) *Pismo MSWiA do Wojewody Podkarpackiego Mirosława Karapyty z 16 lipca 2008 ws utworzenia gminy Jaśliska:* http://www.rzeszow.uw.gov.pl/img/199100_nie_dla_jaslick.pdf (100414)

d) *Projekt rozporządzenia Rady Ministrów z dnia ... 2009 r w sprawie utworzenia, ustalenia granic i nazw gmin oraz siedzib ich władz, ustalenia granic niektórych miast oraz nadania niektórym miejscowościom statusu miasta (skierowany do uzgodnień międzyresortowych z terminem na zgłaszanie ewentualnych uwag do dnia 14 lipca 2009r.):*

http://bip.mswia.gov.pl/portal/bip/178/18246/Projekt_Rzporzadzenia_Rady_Ministrow_z_dnia__2009r_w_sprawie_utworzenia_ustalen.html (100414)

Mugavin, D. (1999). *A philosophical base for Urban Morphology*, School of Architecture, National University of Singapore, Singapore [i:] *Urban Morphology* (1999) 3(2), 95-99

Murzyn, M. & Gwosdz, K. (2003). *Dilemmas encountered in the development of tourism in a degraded town. The case of Chełmsko Śląskie (Schönberg) in Lower Silesia* [i:] Kurek W. (red.) (2003) *Issues of tourism and health resort management*, Prace Geograficzne, 111, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, 183-200, Kraków

NASA & Japan's Ministry of Economy, Trade and Industry: ASTER Global Digital Elevation Map:

a) <http://www.gdem.aster.ersdac.or.jp/> (100315)

b) <http://asterweb.jpl.nasa.gov/gdem.asp> (100315)

NE = Nationalencyklopedin: <http://www.ne.se/> (100516)

Nietyksza, M. (1986). *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865-1914*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa

Norcliffe, G.B. (1986). *Statystyka dla geografów*, PWN, Warszawa

Nowak, Sebastian, främjande- och kulturavdelningen i Piaski kommun, e-post 100429

Opatowianin, Zarząd TPO (2004). *Prawa miejskie dla Opatówka:* [http://katalog.czasopism.pl/index.php/Opatowianin_1_\(119\)_2004](http://katalog.czasopism.pl/index.php/Opatowianin_1_(119)_2004) (100519)

Otok, S. (2009). *Geografia Polityczna. Geopolityka – Ekopolityka – Globalistyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa

Pacione, M. (2009). *Urban Geography. A Global Perspective*. Routledge, London

Pacwa-Wilk, K. (2010). *Będą walczyć o odzyskanie praw miejskich*, 100201 [i:] jaslo4u.pl <http://www.nowiny24.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20090617/KROSNO/913515978> (100521)

- Parysek, J., Adamczewski Z. & Grobelny, R.** (1993). *Zurbanizowanie świata*, Czasop. Geogr., 64, 1, s. 25-41
- Patel, J.P.** (1969). *The rural community*, Sarvodaya Sahitya Prakashan, Varanasi
- Persson, M.** (1992). *Kan man kalla en ort utan bofast befolkning för stad?* [i:] Öhman, Jan (red.) (1992) *Urbana samhällen och processer*, Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift, Stockholm
- Pietruski, O. & Liske X.** (red.) (1868). *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego*, Galicyjski Wydział Krajowy, Lwów
- Polska.pl** (Dziedzictwo Narodowe. Miasta w Dokumentacie Archiwalnym, sv. *Det Nationella Kulturarvet – Städer i Arkivdokumenten*): <http://miasta.polska.pl/> (100516)
- Potrykowska, A.** (1991). *Przestrzenne oddziaływanie ośrodków województw w świetle dojazdów do pracy* [i:] Sokołowski, D. (1999). *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń
- Przesmycka, E.** (2001). *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin
- Ratzel, F.** (1891). *Anthropogeographie*, Stuttgart [i:] Szymańska, D. (2009). *Geografia osadnictwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Rogacki, H.** (2007). *Geografia społeczno-gospodarcza Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Rykiel, Z.** (2006). *Podstawy Geografii Politycznej*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa
- SCB = Statistiska Centralbyrån**: <http://www.scb.se/> (100516)
- Science Daily** (2009): *Study Uncovers 'De-Urbanization' Of America*: <http://www.sciencedaily.com/releases/2009/09/090924093553.htm> (100505)
- SEZAM** (Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych; sv. *Huvuddirektionen över Statliga Arkiv*): <http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php/> (100516)
- Siksna, A.** (1996). *The effects of block size and form in North American and Australian centres*, Department of Geographical Sciences and Planning, University of Queensland, Brisbane [i:] *Urban Morphology* (1997) 1, 19-33
- Simmel, G.** (1995). *Hur är samhället möjligt? – och andra essäer*, Bokförlaget Korpen, Göteborg
- Skala, C.** (2000). *Sudety – część środkowa. Praktyczny przewodnik*, Pascal. Bielsko-Biała
- [Skorowidz V]** (1924) = *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej - Tom V - Województwo Białostockie* (1924). Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa
- [Skorowidz XII]** (1925) = *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej - Tom XII - Województwo Krakowskie i Śląsk Cieszyński* (1925). Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa
- [Skorowidz XIII]** (1924) = *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej - Tom XIII - Województwo Lwowskie* (1924). Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa
- [Skorowidz XIV]** (1924) = *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej - Tom XIV - Województwo Stanisławowskie* (1924). Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa
- [Skorowidz XV]** (1923) = *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej - Tom XV - Województwo Tarnopolskie*, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej (1923). Warszawa
- Słodczyk, J.** (2003). *Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia*, Uniwersytet Opolski, Opole
- Smailes, A.E.** (1975). *The Definitions and Measurement of Urbanisation*, [i:] Jones R. (red.), *Essays on World Urbanization*, London, 1975: 1-19
- Sokołowski, D.** (1999). *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń
- Sokołowski, D.** (2001). *Niekonsekwencje w ukształtowaniu sieci powiatów* [i:] *Promocje Kujawsko-Pomorskie* Nr 5/2001
- Sokołowski, D.** (2002). *Nowe nadania praw miejskich w Polsce* [i:] *Promocje Kujawsko-Pomorskie* Nr 8-10/2002
- Suchta, J., Drońska, A. & Cellmer, A.** (2007). *Rola dużych i średnich miast województwa warmińsko-mazurskiego w procesie rozwoju regionu*, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski & Wyższa

- Szkoła Informatyki i Ekonomii TWP w Olszynie, *Acta Sci. Pol., Administratio Locorum* 6(1) 2007, 5-20
- Sulimierski, F., Chlebowski B. & Walewski, W.** (red.) (1880-1902). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, Wiek, Warszawa [i:] http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/ (100516)
- Sumień, T.** (1989). *Kreacja i percepcja architektury miasta*, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa
- Sumień, T.** (1992). *Forma miasta – kontekst i anatomia*, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa
- Szulc, T.** (1881). *Wielkopolska Epoki Piastowskiej* (2009). Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski, vol. 4
- Szymańska, D.** (1992). *Małe miasta województwa bydgoskiego, toruńskiego i włocławskiego w ujęciu kontinuum miejsko-wiejskiego*, *Czasop. Geogr.*, 1, s. 91-98
- Szymańska, D.** (2007). *Urbanizacja na świecie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Szymańska, D.** (2009). *Geografia osadnictwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- tak-bnin.pl**. *Dlaczego walczymy o prawa miejskie dla Bnina?:* <http://www.tak-bnin.pl/powody-dla-ktorych-walczymy-o-prawa-miejskie.html> (100414)
- Thulin, E. & Vilhelmson, B.** (2007). *Rörlighetens tid*, Göteborgs universitet, Göteborg
- Tuneld, E.** (1828). *Geografi över Konungariket Sverige*, Åttonde Upplagan, Ecksteinska Tryckeriet, Stockholm
- Turobińszczyzna, Stowarzyszenie** (2007): *Pismo w sprawie oprzywrócenie Turobinowi praw miejskich*, 20 mars 2007: http://www.turobin.com.pl/e107_images/eHighSlide/artykuly/pisma/9.pdf (100522)
- Turski, R.** (1963). *Zjawiska urbanizacji wsi i tendencje deglomeracji miast jako przestanki ewolucji osadnictwa w Polsce. Wstępne tezy i program*, Materiały i Studia Międzuczelnianego Zakładu Podstawowych Problemów Architektury, Urbanistyki i Budownictwa
- Ugelvik-Larsen, S.** (red.) (1974). *Problemer i samfunnsvitenskapelige fag* [i:] Halvorsen, K. (2006). *Å forske på samfunnet*, Bedriftsøkonomens Forlag A/S, Oslo, 1989; svensk upplaga *Samhällsvetenskaplig metod*, översatt av Andersson, S. (2006), Studentlitteratur, Lund
- ViaMichelin:** <http://www.viamichelin.com/> (100420)
- Vance, J.E., Jr.** (1990). *The continuing city: Urban Morphology in Western Civilization*. The John Hopkins Press Ltd., London
- Wackermann, G.** (red.) (2001). *Encyclopaedia Universalis*, Guérit
- Walcott, S.M. & Wheeler, J.O.** (2001). *Atlanta in the telecommunications age: The fiber optic information network*. *Urban Geography* 22(4):316-339
- Wejhert, K.** (1952). *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne* [i:] Przesmycka, E. (2001) *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin
- Wirth, F.L.** (1938). *Urbanism as a Way of Life*, *American Journal of Sociology*, Chicago, vol. 44, nr 1-24
- World Urbanisation Trends 1920-1960** (1968). UN, New York
- [Wykaz]** (1952) = *Wykaz Gromad Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej według stanu z dnia 1.VII 1952 r.* (1952). GUS, Warszawa
- [ZAMiO]** (1964) = *Zmiany administracyjne miast i osiedli 1918-1963* (1964). Warszawa
- Żechowski, Z.A.** (1973). *Przemiany małych miast w procesie uprzemysłowienia*, Poznań
- Öberg, S. & Springfeldt, P.** (red.) (1991). *Sveriges Nationalatlas – Befolkningen*, Bokförlaget Bra Böcker, Kiruna – Stockholm – Göteborg – Höganäs
- Öhman, J.** (red.) (1992). *Urbana samhällen och processer*, Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift, Stockholm
- Öhman, J.** (2003). *Urbanisering, staden och konkurrensen* [i:] Berger, S. (red.) (2003) *Det nya samhällets geografi*, Uppsala Publishing House, Uppsala

TABELLER

- Tabell 3.1** Tillämpning av morfologiska nyckelbegrepp i denna studie... s. 19
- Tabell 4.1** Studieobjektens historiska och administrativa tillhörighet... s. 31
- Tabell 4.2** Tidsintervall för studieobjektens stadsdegradering... s. 31
- Tabell 4.3** Tidsintervall för studieobjektens urbana kontinuitet... s. 32
- Tabell 4.4** Tidsintervall för studieobjektens grundande som städer... s. 32
- Tabell 4.5** Studieorternas storlek... s. 32
- Tabell 4.6** Studieobjektens tillhörighet till influenszoner från större regionala centra... s. 32
- Tabell 4.7** Studieobjektens administrativa särart och status i historisk och samtida kontext... s. 32
- Tabell 5.1** Den formella terminologin för orter och fysiografiska objekt i Polen... s. 34
- Tabell 6.1.** Viktfördelning av de olika partiella elementen som utgör studiens morfologiska index... s. 50
- Tabell 6.2.** Hierarkisk klassificering av centrala etablissemang och institutioner... s. 52
- Tabell 6.3.** Viktfördelning av de olika partiella elementen som utgör studiens perceptionsindex... s. 54
- Tabell 6.4.** Viktfördelning av de olika partiella elementen som utgör studiens summariska index av urbanitet... s. 54
- Tabell 7.1.** Redovisning av studiens samtliga indexutfall för samtliga studieobjekt... s. 55-56
- Tabell 7.2.** Jämförelse av studieobjektens uppfyllelsegrad av Sokolowskis (1999) minimikriterier för urbanitet enligt skilda attribut. Källa: egen bearbetning av Sokolowskis indexvärden... s. 57
- Tabell 7.3.** Korrelationen mellan studiens urbanitetsindex... s. 58
- Tabell 7.4.** Korrelationen mellan studiens urbanitetsindex enligt nuvarande administrativ status... s. 58
- Tabell 7.5.** Korrelationen mellan studiens urbanitetsindex enligt historisk geopolitisk tillhörighet... s. 58
- Tabell 7.6.** Korrelationen mellan studiens index enligt tillhörighet till skilda influensfält från regionala centra... s.59
- Tabell 7.7.** Medelvärden (mdl), medianer (mdn) och standardavvikelser (sav) för studiens samtliga urbanitetsindex enligt nuvarande administrativ status... s. 60
- Tabell 7.8.** Medelvärden (mdl), medianer (mdn) och standardavvikelser (sav) för studiens samtliga urbanitetsindex enligt tillhörighet till skilda influensfält från regionala centra... s. 60
- Tabell 7.9.** Medelvärden (mdl), medianer (mdn) och standardavvikelser (sav) för studiens samtliga urbanitetsindex enligt historisk geopolitisk tillhörighet... s. 61
- Tabell 7.10.** Medelvärden (mdl), medianer (mdn) och standardavvikelser (sav) för studiens samtliga urbanitetsindex enligt årtalsintervallet för studieobjektens degradering... s. 61
- Tabell 7.11.** Närbild av de demografiska förhållandena för städer som degraderades 1934... s. 62
- Tabell 7.12.** Jämförelse av genomsnittliga invånarantalet för tiden innan degraderingarna 1870 och 1934 enligt dåtida administrativa regioner som omfattade studiens objekt... s. 63
- Tabell 7.13.** Klassificering av studierorter avseende absolut urbanitet enligt indexvärden för en modell motsvarande det rural-urbana kontinuet... s. 64
- Tabell. A.1** Beräkning av avvikelse mellan (V_{cof}) respektive (V_{sju}) och Sokolowskis (1999, data från 1988) centralitetsindex respektive summariska urbanitetsindex. Beräkning för 31 orter med index. De största avvikelserna (+/- 25) har markarets med fet stil... s. 83
- Tabell. A.2** Redovisning av samtliga nya stadsinrättningar under tiden 1980-2010. Sammanställningen är en vägvisare över dels den geografiska spridningen, dels förekomsten av tidigare degraderingar... s. 84

FIGURER

Titelblad: Torget i Bralin... s. 1

- Figur 3.1** Bankbyggnad i Rogowo, ett tänkbart ”dominerande skönhetsselement”... s. 23
- Figur 3.2** Hörnhus – ett bra exempel på urban bebyggelsestyp som också förekommer bland degraderade städer... s. 24
- Figur 6.1** Matris för indexering av dominerande stadsplanstruktur i avseendet densitet... s. 45
- Figur 6.2** Förenklat schema för integrerad indexering av studieobjektens stadsplan i avseendena omfattning och densitet... s. 46
- Figur 6.3** Exempel på integrerad indexering av studieobjektens stadsplan i avseendena omfattning och densitet... s. 46
- Figur 6.4** Matris för indexering av dominerande typ av urban fysionomi i avseendena höjd och kohesion... s. 47
- Figur 6.5.** Exempel på indexering av fysionomi i avseendena höjd och kohesion ... s. 47
- Figur 6.6.** Exempel på en äkta urban dominant: ett rådhus (Sarnowa), samt en fejk – en brandstation som imiterar ett rådhus (Skulsk) ... s. 47
- Figur 6.7.** Matris för indexering av torgets morfologi... s. 48
- Figur 6.8.** Exempel på olika typer av torg ... s. 49

Figur 6.9. Tacksamhetsmonument till Sovjetunionen i Gębice med färskas blommor – ett anakronistiskt mysterium... s. 53

Figur 7.1. Centralitets- och funktionalitetsindex (V_{cof}) för 31 studieorter i korrelation till Sokołowskis (1999) centralitetsindex enligt data från 1988... s. 56

Figur 7.2. Summariskt urbanitetsindex (V_{sum}) för 31 studieorter i korrelation till Sokołowskis (1999) summariska urbanitetsindex enligt data från 1988... s. 56

Figur 7.3. Korrelationen mellan morfologi och de tre övriga indexen – undersökningens högsta värde i gruppen ”1 index mot de övriga” ... s. 59

Figur 7.4. Korrelationen mellan morfologi och perception för samtliga objekt – undersökningens högsta värde i gruppen ”index mot index” ... s. 59

KARTOR

Karta 4.1 Storpolska länet till bakgrund av forna ockupationszoner med studiens samtliga objekt markerade... s. 29

Karta 4.2 Orternas tillhörighet till hierarkiska influenszoner från större regionala centra... s. 33

Karta 5.1 Fördelning av degraderade städer i Polen, aktuell status för året 2007... s. 37

Karta 5.2 Kongresspolen 1870... s. 38

FORMLER

(1) beräkning av storleksindexet (V_{st}) ... s. 45

(2) beräkning av det partiella dynamikindexet (V_{dy}) ... s. 44

(3) beräkning av medelvärdet för det partiella dynamikindexet (V_{dy}) ... s. 44

(4) beräkning av dynamikindexet (V_{dy}^3) ... s. 45

(5) beräkning av det demografiska indexet (V_{dem}) ... s. 45

(6) beräkning av det morfologiska indexet (V_{dem}) ... s. 49

(7) beräkning av centralitets- och funktionalitetsindexet (V_{cof}) ... s. 52

(8) beräkning av perceptionsindexet (V_{perc}) ... s. 54

(9) beräkning av det summariska indexet av de undersökta urbanitetsattributen (V_{sum}) ... s. 54

UPPHOVSMÄN

Alla icke-fotografiska figurer och kartor i huvuddelen (*kap. 1-8*) av denna uppsats inklusive dess titelblad är författade och verkställda av **författaren**. *Karta 4.1* är delvis författad och verkställd av **Lars Johansson**. Flygbildsunderlaget i *figur 6.2* och *6.8* kommer från www.geoportal.gov.pl och har bearbetats av författaren.

Fotografier i huvuddelen (*kap. 1-8*) av denna uppsats är – om inte annat anges – tagna av **författaren**. Fotografier i figurer: *3.2* (bilder: *o, q, r, s*), *6.5* (bilder: *a-h*) och *6.6* (*nedre bilden*) är delvis tagna av **Svein-Ove Kirkhorn**. Fotografien i *figur 6.9* är tagen av **Svein-Ove Kirkhorn**. Fotografier i *appendix 4* är tagna av **författaren**, förutom följande bilder som är tagna av **Svein-Ove Kirkhorn** (v = vänstra bilden; h = högra bilden): Chocz (h), Gębice (v+h), Kamionna (v), Kwieciszewo (v), Lędyczek (v+h), Mieścisko (h), Ryczywół (v+h), Staw (v+h), Stobnica (v), Targowa Górka (h), Wilczyn (v) och Żydowo (h).

Stadsvapnen som använts i *appendix 4* kommer från kommunernas officiella hemsidor samt Arnold (1965) och är publicerade under följande licens:

These images are in the public domain because according to Article 4, case 2 of the Polish Copyright Law Act of February 4, 1994 (Dz. U. z 2006 r. Nr 90 poz. 631 with later changes) "normative acts and drafts thereof as well as official documents, materials, signs and symbols are not subject to copyrights". Hence it is assumed that these images have been released into public domain. However in some instances the use of these images in Poland might be regulated by other laws.

APPENDIX

Appendix 1: **AVGRÄNSNING OCH URVAL**
– beskrivning av elimineringsprocessen

Appendix 2: **VERIFIKATION AV RESULTAT**
– avvikelser mellan utfall i två studier

Appendix 3: **FÖRTECKNING ÖVER STÄDER
SOM FÅTT STADSRÄTTIGHETER 1980-2010**

Appendix 4: **FAKTARUTOR OCH BILDGALLERI**
– dokumentation av studiens samtliga studieobjekt

Appendix 1

Avgränsning och urval – elimineringsprocessen

Optimal för denna studie vore en region med stor historiskt geopolitisk diversifiering. Att välja ut fyra separata kluster av degraderade städer i vardera av de fyra historiska sektorerna (ryska, österrikisk-ungerska, pre-1918 tyska och pre-1945 tyska) skulle innebära dels en regional fragmentering, dels inbjuda till alltför stor godtycklighet vid avgränsningen av själva klustren. Dessutom finns det få tydliga rumsligt avgränsade kluster och de som går att urskilja är koncentrerade runt storstadsområden (stor sannolikhet av storstadsinfluens och därmed liten grad av heterogenitet). En annan tänkbar avgränsning är att utgå ifrån skärningspunkten för de tre gamla ockupationszonerna (det s.k. *Dreikaisereck*¹⁷¹) och avgränsa forna städer inom en bestämd radie inom varje zon, alternativt (vid ojämn zonvis fördelning av städer) avgränsa lika antal forna städer inom varje zon närmast *Dreikaisereck*. Den största nackdelen med en sådan avgränsning är att *trekrisröset* ligger mitt i Polens mest urbaniserade industriella agglomeration om ca 40 sammanhängande stora städer (*Övre Schlesien* eller *Górny Śląsk*, förkortat *GOP*¹⁷²) som vuxit fram i samband med utvecklingen av kol- och stålindustrin i området. På grund av de talrika stadsinkorporeringar som ägt rum i området var frekvensen av degraderade städer (i bemärkelsen separata enheter) inom området minimal (i den tyska zonen närmast obefintlig) eftersom de flesta av dem är idag högst ”levande” stadsdelar. Vidare, den gamla tyska ockupationszonen visade sig bestå av två separata sektorer, varav enbart den södra, mindre delen hamnade inom avgränsningszonen. Detta är ett tillkortakommande eftersom majoriteten forna städer inom den tyska zonen ligger idag i stället i den norra, större sektorn, alltså långt ifrån skärningspunkten. Eftersom den södra delen utgör en mindre enklav, hamnar i stället en stor del av de ursprungligen tyska (pre-1945) landområdena med i avgränsningen. Trots att även denna del är intressant för studien, är den – liksom den tyska (pre-1918) ockupationszonen – högst urbaniserad och saknar degraderade städer *per se*. Därutöver, även den ungersk-österrika sektorn som hamnar inom avgränsningszonen innefattar ett strakt begränsat antal degraderade städer jämfört med dess östliga del. Enbart inom den ryska sektorn hamnar tillräckligt många forna städer som fortfarande utgör separata enheter, även om de inte helt och hållet kan ha undkommit den ekonomiska influensen från det gigantiska urbana industriområdet i sydväst. Slutligen, en stor del av de forna städerna inom det avgränsade området (inom alla tre zonerna) fick stadsrättigheter först efter andra världskriget (främst under 50- och 60-talet) som ett led av kommunistregimens satsningar på samhällen med potentiell industriell tillväxt. Dessa orter är grundade i den s.k. *östeuropeiska stadsmodellen* (stadsplanen¹⁷³ och socialist-realistiska arkitekturen¹⁷⁴) och har därför liten betydelse för den historiska kontexten i studien och ännu mindre för urbanmorfologin. Sammanfattningsvis, en regional avgränsning inkluderande alla fyra historiska zoner var ogenomförbar på grund av det ringa antalet ”äktade” degraderade städer samt den mycket ekonomiskt homogena och därmed föga representativa kompositionen (i komparativt syfte) av studieorter till följd av *GOP*:s starka påverkan.

¹⁷¹ *Dreikaisereck* är en plats i nuvarande södra Polen som under perioden 1846-1915 utgjorde ett fluvialt *trekrisröse* mellan Europas tre stormakter: Kungariket Preussen, Kejsardömet Österrike och Ryska Imperiet. Platsen var både en strategisk punkt (väg- och järnvägsbro, tull) och en stor turistattraktion (båtturer, utsiktstorn). Idag befinner sig punkten mellan städerna Jaworzno, Sosnowiec och Mysłowice, är övervuxen och oexploaterad (Czekalski 2003).

¹⁷² *GOP* (*Górnośląski Okręg Przemysłowy*, sv. Överschlesiska Industriområdet) är Polens största industriområde. Det omfattar ca 3400 km² och bebos av närmare 2,7 miljoner invånare (befolkningsdensiteten är ca 790 inv./km²). Området gränsar till *ROW* (*Rybnicki Okręg Węglowy*, sv. Rybniks Kolområde), en annan industriregion med ett tiotal städer, en area på ca 475 km² och en befolkning på ca 460.000 (*Population. Size and structure by territorial division* 2009).

¹⁷³ Den östeuropeiska stadsmodellen präglas av dels praktiska och dels forna ideologiska betingelser. Dess tre grundstenar var förhindrandet av okontrollerad tillväxt och utglesning, en intern struktur baserad på jämställdhet och självförsörjande (mikrodistrikt) samt strikt segregerad landanvändning (Fellmann *et al* 2007).

¹⁷⁴ Socialistisk realism är en storslagen arkitektonisk stil som 1934 förklarades som dogm för alla Sovjetkonstnärer inom alla konstarter och som spred sig till Sovjetunionens satellitstater efter andra världskriget. Det önskade temat var en idealisering av arbetet och arbetaren men handlade också om en heroisk framställning av totalitärregimens mest prominenta personligheter (enligt Golomstock 1990).

Appendix 2

Verifikation av resultat – avvikelser i utfall

Nedanstående tabell redogör för verifikationen av resultatutfall utifrån avvikelserna mellan studiens och Sokołowskis (1999) utfall av närbesläktade urbanitetsattribut.

Tabell. A.1. Beräkning av avvikelser mellan (V_{cof}) respektive (V_{sum}) och Sokołowskis (1999, data från 1988) centralitetsindex respektive summariska urbanitetsindex. Beräkning för 31 orter med index. De största avvikelserna (+/- 25) har markarets med fet stil.

Studieobjekt	V_{cof}	Sokołowski: centralitet	Avvikelse	V_{sum}	Sokołowski: sum. index	Avvikelse
Babiak	75,0	62,1	12,9	60,8	57,2	3,6
Baranów	62,5	29,5	33,0	66,3	41,2	25,1
Bralin	62,5	55,4	7,1	68,0	56,0	12,0
Brudzew	62,5	59,4	3,1	64,7	48,3	16,4
Budzyń	75,0	65,5	9,5	78,6	59,3	19,3
Chocz	62,5	45,0	17,5	68,0	45,9	22,1
Dobrzyca	75,0	70,5	4,5	78,5	63,6	14,9
Gąsawa	62,5	63,5	-1,0	65,5	54,5	11,0
Grzegorzew	62,5	43,1	19,4	59,9	43,9	16,0
Jaraczewo	62,5	42,8	19,7	63,1	46,3	16,9
Kazimierz Bisk.	75,0	57,5	17,5	76,9	64,2	12,8
Kaźmierz	75,0	49,4	25,6	73,6	55,2	18,4
Kębłowo	50,0	15,3	34,7	57,9	28,8	29,2
Kobyła Góra	75,0	53,4	21,6	72,5	55,0	17,5
Koźminek	75,0	65,6	9,4	67,2	52,1	15,0
Miasteczko Kraj.	62,5	31,4	31,1	60,3	42,4	18,0
Mieszków	37,5	21,7	15,8	53,8	39,7	14,1
Mieścisko	62,5	60,4	2,1	71,3	54,4	16,9
Nowe Miasto n.W.	75,0	53,1	21,9	71,6	54,0	17,6
Opatówek	87,5	75,7	11,8	80,4	62,8	17,5
Piaski	75,0	58,7	16,3	82,5	62,9	19,7
Powidz	62,5	29,0	33,5	65,8	41,2	24,6
Rogowo	62,5	67,6	-5,1	73,1	58,6	14,5
Rostarzewo	37,5	17,4	20,1	59,3	30,5	28,8
Rychtal	62,5	56,7	5,8	65,2	55,7	9,4
Ryczywół	75,0	68,3	6,7	76,8	61,4	15,4
Rynarzewo	37,5	32,1	5,4	57,4	47,5	10,0
Skulsk	62,5	56,0	6,5	58,5	50,4	8,0
Święciechowa	75,0	49,5	25,5	70,0	51,8	18,2
Zaniemyśl	75,0	52,0	23,0	75,3	56,7	18,6
Żydowo	50,0	21,1	28,9	59,6	37,8	21,8
MEDELVÄRDE	64,9	49,3	15,6	67,8	50,9	16,9

Appendix 3

Städer som fått stadsrättigheter 1980-2010

Tabell. A.2. Redovisning av samtliga nya stadsinrättningar under tiden 1980-2010. Sammanställningen är en vägvisare över dels den geografiska spridningen, dels förekomsten av tidigare degraderingar.

År	Stad	Län	Stadsrättigh.	År	Stad	Län	Stadsrättigh.
2010	Końskie	PK	1354-1919	(1994)	Pszów	ŚL	1954-1975
	Łaszczów	LB	1549-1870		Drobin	MZ	1351-1869
	Przeclaw	PK	1471-1919		Osiek	ŚW	1430-1870
	Radłów	MP	–	1993	Biezuń	MZ	1406-1870
	Szepietowo	PL	–		Działoszyn	ŁD	1412-1870
	Tychowo	ZP	–		Kamieńsk	ŁD	1374-1870
2009	Bobowa	MP	1339-1934		Pilica	ŚL	1394-1870
	Brzostek	PK	1367-1934		Torzym	LS	1375-1945
	Krynki	PL	1509-1950		Wąchock	ŚW	1454-1864
	Michałow	PL	–		Alwernia	MP	–
	Szczucin	MP	1780-1934		Borne Sulinowo	ZP	–
2008	Boguchwała	PK	1728-1772		Frampol	LB	1736-1870
2007	Daleszyce	ŚW	1569-1869		Głinojeck	MZ	–
	Wojnicz	MP	1278-1934		Kleszczele	PL	1522-1950
2006	Rzgów	ŁD	1467-1870		Korfantów	OP	1450-1945
	Zakliczyn	MP	1558-1934		Myszyniec	MZ	1791-1870
2005	Olszyna	DŚ	–		Piaski	LB	1456-1870
2004	Dziwnów	ZP	1945-1947		Tykocin	PL	1425-1950
	Prószków	OP	1560-1915		Czarna Woda	PM	–
2003	Tarczyn	MZ	1353-1870	1992	Rydułtowy	ŚL	1951-1975
2002	–	–	–		Wojkowice	ŚL	1962-1977
2001	Halinów	MZ	–	1991	Bieruń	ŚL	1387-(...)-1975
	Koprzywnica	ŚW	1268-1870		Krynica Morska	PM	–
	Krzanowice	ŚL	1265-1874		Łędziny	ŚL	1966-1975
	Ryglice	MP	1781-1934	1990	Golczewo	ZP	–
2000	Czechów	MP	1333-1934		Kunów	ŚW	1965-1867
	Kosów Lacki	MZ	1723-1869		Obrzycko	WP	1638-1934
	Nekla	WP	1725-1793		Sędziszów	ŚW	–
	Prusice	DŚ	1287-1951		Zwierzyniec	LB	–
	Tyszowce	LB	1419-1870	1989	Łomianki	MZ	–
1999	–	–	–		Oleszyce	PK	1576-1794
1998	Ciężkowice	MP	1348-1934		Żukowo	PM	–
	Miłakowo	WM	1323-1945	1988	Brusy	PM	–
	Miłomłyn	WM	1335-1945		Józefów	LB	1725-1870
	Piotrków Kuj.	KP	1738-1870		Nowogród Bobrz.	LS	1238-1945
	Radzionków	ŚL	1951-1975		Ożarów	ŚW	1569-1870
1997	Pasym	WM	1386-1946	1987	Drzewica	ŁD	1429-1870
	Radlin	ŚL	1954-1975		Jelcz-Laskowice	DŚ	–
	Siechnice	DŚ	–		Skała	MP	1267-1870
	Skępe	KP	1445-1870		Tarnogród	LB	1567-1870
	Suchowola	PL	1777-1950		Zalewo	WM	1305-1945
	Świątniki Górne	MP	–	1986	Kisielice	WM	1293-1946
1996	Annopol	LB	1761-1870	1985	–	–	–
	Małogoszcz	ŚW	1342-1870	1984	Międzyzdroje	ZP	1945-1973
	Narol	PK	1592-1880		Sławków	ŚL	1286-(...)-1977
	Sońciewice	ŚL	1506-1945		Młynary	WM	1329-1945
1995	–	–	–		Pilawa	MZ	–
1994	Bodzentyn	ŚW	1413-1870		Świerzawa	DŚ	1295-1945
	Imielin	ŚL	1967-1977		Wąsosz	DŚ	1250-1945
	Krasnobród	LB	1576-1870	1983	Lipsk	PL	1580-1870
	Lubniewice	LS	1808-1945	1982	Poreba	ŚL	1973-1975
	Miasteczko Śl.	ŚL	1561-(...)-1975	1981	–	–	–
	Nowy Wiśnicz	MP	1616-1934	1980	Połaniec	ŚW	1264-1870

Källa: ISAP (100516).

DŚ=dolnośląskie; KP=kujawsko-pomorskie; LB=lubelskie; ŁD=łódzkie; LS=lubuskie; MP=małopolskie; MZ=mazowieckie; PK=podkarpackie; PL= podlaskie; PM=pomorskie; OP=opolskie; ŚL= śląskie; ŚW=świętokrzyskie; WM= warmińsko-mazurskie; WP=wielkopolskie; ZP=zachodniopomorskie.

Appendix 4

Faktarutor och bildgalleri

– dokumentation av studiens samtliga studieobjekt

I denna del presenteras undersökningens samtliga orter
i form av faktarutor med följande information:

Orterns namn, årtalsintervall för urban existens, invånarantal 2009,
kommun (gmina), distrikt (powiat) samt utfallet från studiens fem index:
demografi (dem), morfologi (morf), centralitet och funktionalitet (cof), perception (perc)
samt summarisk urbanitet av de fyra undersökta attributen (sum).

Varje faktaruta är illustrerad med ortens stadsvapen samt två bilder som tagits under fältstudien.

Babiak

(1815-1870) Pop: ca 1540
gmina Babiak, powiat kolski

60.8

S u m

73.1
Dem

51.0
Morf

75.0
Cof

44.2
Perc

Baranów

(1426-1907) Pop: ca 1220
gmina Baranów, powiat kępiński

66.3

S u m

59.8
Dem

74.8
Morf

62.5
Cof

68.1
Perc

Bnin

(1395-1934) Pop: ca 2380
gmina Kórnik, powiat poznański

69.3

S u m

75.6
Dem

87.3
Morf

37.5
Cof

76.9
Perc

Bralin

(1540-1875) Pop: ca 2270

gmina Bralin, powiat kepiński

68.0

S u m

63.2
Dem

81.3
Morf

62.5
Cof

65.0
Perc

Brdów

(1562-1870) Pop: ca 850

gmina Babiak, powiat kolski

39.5

S u m

37.6
Dem

45.0
Morf

37.5
Cof

37.8
Perc

Brudzew

(1511-1870) Pop: ca 1410

gmina Brudzew, powiat turecki

64.7

S u m

64.1
Dem

70.0
Morf

62.5
Cof

62.2
Perc

Budzyń
 (1458-1934) Pop: ca 3540
 gmina Budzyń, powiat chodzieski

78.6
 S u m

85.0
 Dem

71.0
 Morf

75.0
 Cof

83.3
 Perc

Chocz
 (1382-1870) Pop: ca 1690
 gmina Chocz, powiat pleszewski

68.0
 S u m

64.2
 Dem

73.0
 Morf

62.5
 Cof

72.2
 Perc

Dobrzyca
 (1438-1934) Pop: ca 3040
 gmina Dobrzyca, powiat pleszewski

78.5
 S u m

82.2
 Dem

77.0
 Morf

75.0
 Cof

79.7
 Perc

Dubin

(1284-1895) Pop: ca 710

gmina Jutrosin, powiat rawicki

46.0

S u m

47.8
Dem

59.5
Morf

25.0
Cof

51.7
Perc

Gąsawa

(1388-1934) Pop: ca 1370

gmina Gąsawa, powiat żniński

65.5

S u m

63.5
Dem

65.0
Morf

62.5
Cof

70.8
Perc

Gębice

(1425-1934) Pop: ca 940

gmina Mogilno, powiat mogileński

43.8

S u m

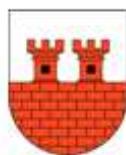
48.0
Dem

56.0
Morf

25.0
Cof

46.1
Perc

Grzegorzew
(1357-1870) Pop: ca 1600
gmina Grzegorzew, powiat kolski

59.9
S u m

63.5
Dem

62.8
Morf

62.5
Cof

50.8
Perc

Iwanowice
(1469-1870) Pop: ca 680
gmina Szczytniki, powiat kaliski

38.5
S u m

42.0
Dem

49.0
Morf

25.0
Cof

38.1
Perc

Jaraczewo
(1519-1934) Pop: ca 1190
gmina Jaraczewo, powiat jarociński

63.1
S u m

54.4
Dem

71.5
Morf

62.5
Cof

64.2
Perc

Kamionna

(1402-1874) Pop: ca 500

gmina Międzychód, powiat międzychodzki

46.5

S u m

36.7
Dem

61.5
Morf

50.0
Cof

37.8
Perc

Kazimierz Biskupi

(1287-1870) Pop: ca 3680

gmina Kazimierz Biskupi, powiat koniński

76.9

S u m

90.0
Dem

73.3
Morf

75.0
Cof

69.4
Perc

Kaźmierz

(1458-1793) Pop: ca 1350

gmina Kaźmierz, powiat szamotulski

73.6

S u m

71.1
Dem

77.5
Morf

75.0
Cof

70.8
Perc

Kębłowo

(1320-1883) Pop: ca 1630

gmina Wolsztyn, powiat wolsztyński

57.9

S u m

61.3

Dem

63.5

Morf

50.0

Cof

56.9

Perc

Kiszkowo

(1395-1870) Pop: ca 930

gmina Kiszkowo, powiat gnieźnieński

60.9

S u m

55.3

Dem

73.8

Morf

62.5

Cof

52.2

Perc

Kobyla Góra

(1509-1875) Pop: ca 1570

gmina Kobyla Góra, powiat ostrzeszowski

72.5

S u m

81.1

Dem

66.5

Morf

75.0

Cof

67.2

Perc

Kopanica
(1475-1934) Pop: ca 890
gmina Siedlec, powiat wolsztyński

54.5
S u m

47.4
Dem

60.5
Morf

37.5
Cof

72.8
Perc

Koźminek
(1369-1870) Pop: ca 1660
gmina Koźminek, powiat kaliski

67.2
S u m

59.6
Dem

78.5
Morf

75.0
Cof

55.6
Perc

Kweciszewo
(1342-1873) Pop: ca 790
gmina Mogilno, powiat mogileński

44.8
S u m

45.6
Dem

58.0
Morf

25.0
Cof

50.6
Perc

Łądek

(1250-1870) Pop: ca 760

gmina Łądek, powiat słupecki

50.0

S u m

47.6
Dem

55.0
Morf

62.5
Cof

35.0
Perc

Łędyczek

(1310-1973) Pop: ca 490

gmina Okonek, powiat złotowski

42.9

S u m

33.5
Dem

53.3
Morf

50.0
Cof

35.0
Perc

Łekno

(1370-1888) Pop: ca 730

gmina Wągrowiec, powiat wągrowiecki

43.8

S u m

48.9
Dem

51.3
Morf

25.0
Cof

50.0
Perc

Łopienno

(1525-1888) Pop: ca 800

gmina Mieleszyn, powiat gnieźnieński

36.5

S u m

43.2
Dem

47.0
Morf

12.5
Cof

43.3
Perc

Miasteczko Krajeńskie

(1474-1973) Pop: ca 1150

gmina Miasteczko Kraj., powiat pilski

60.3

S u m

53.9
Dem

60.0
Morf

62.5
Cof

65.0
Perc

Mielżyn

(1517-1908) Pop: ca 700

gmina Witkowo, powiat gnieźnieński

38.7

S u m

48.4
Dem

56.5
Morf

12.5
Cof

37.5
Perc

Mieszków
 (1777-1873) Pop: ca 1670
 gmina Jarocin, powiat jarociński

53.8
 S u m

74.9
 Dem

58.5
 Morf

37.5
 Cof

44.2
 Perc

Mieścisko
 (1474-1934) Pop: ca 1950
 gmina Mieścisko, powiat wągrowiecki

71.3
 S u m

72.4
 Dem

75.8
 Morf

62.5
 Cof

74.7
 Perc

Nowe Miasto nad Wartą
 (1283-1934) Pop: ca 1390
 gmina Nowe Miasto n.W., powiat średzki

71.6
 S u m

58.2
 Dem

74.5
 Morf

75.0
 Cof

78.6
 Perc

Opatówek
(1360-1870) Pop: ca 3950
gmina Opatówek, powiat kaliski

80.4
S u m

88.0
Dem

66.5
Morf

87.5
Cof

79.4
Perc

Piaski
(1775-1934) Pop: ca 2490
gmina Piaski, powiat gostyński

82.5
S u m

79.2
Dem

89.0
Morf

75.0
Cof

86.9
Perc

Powidz
(1243-1934) Pop: ca 1310
gmina Powidz, powiat słupecki

65.8
S u m

53.2
Dem

74.5
Morf

62.5
Cof

72.8
Perc

Przemęt
(1311-1797) Pop: ca 1500
gmina Przemęt, powiat wolsztyński

70.8
S u m

78.0
Dem

58.5
Morf

75.0
Cof

71.7
Perc

Radolin
(1759-1857) Pop: ca 370
gmina Trzcianka, powiat czarnkowsko-trzcianki

35.7
S u m

29.4
Dem

43.3
Morf

12.5
Cof

57.8
Perc

Rogowo
(1380-1580, 1672-1934) Pop: ca 2060
gmina Rogowo, powiat żniński

73.1
S u m

79.9
Dem

71.3
Morf

62.5
Cof

78.9
Perc

Rostarzewo

(1752-1934) Pop: ca 1410

gmina Rakoniewice, powiat grodziski

59.3

S u m

60.2
Dem

69.5
Morf

37.5
Cof

70.0
Perc

Rychtal

(1294-1934) Pop: ca 1270

gmina Rychtal, powiat kępiński

65.2

S u m

53.9
Dem

75.0
Morf

62.5
Cof

69.2
Perc

Ryczywół

(1426-1934) Pop: ca 1830

gmina Ryczywół, powiat obornicki

76.8

S u m

70.3
Dem

77.0
Morf

75.0
Cof

85.0
Perc

Rynarzewo
(1299-1934) Pop: ca 1120
gmina Szubin, powiat nakielski

57.4
S u m

59.9
Dem

66.3
Morf

37.5
Cof

66.1
Perc

Sarnowa
(1407-1973) Pop: ca 1760
gmina Rawicz, powiat rawicki

61.8
S u m

58.7
Dem

81.5
Morf

25.0
Cof

81.9
Perc

Skulsk
(1384-1870) Pop: ca 1330
gmina Skulsk, powiat koniński

58.5
S u m

68.5
Dem

59.0
Morf

62.5
Cof

43.9
Perc

Staw

(1405-1870) Pop: ca 620

gmina Szczytniki, powiat kaliski

37.2

S u m

45.2
Dem

47.8
Morf

25.0
Cof

30.8
Perc

Stobnica

(1458-1797) Pop: ca 120

gmina Oborniki, powiat obornicki

16.9

S u m

18.8
Dem

36.8
Morf

0.0
Cof

12.2
Perc

Święciechowa

(1277-1934) Pop: ca 2220

gmina Święciechowa, powiat leszczyński

70.0

S u m

68.5
Dem

74.8
Morf

75.0
Cof

61.7
Perc

Targowa Górka
(1343-XV, 1559-1793) Pop: ca 470
gmina Nekla, powiat wrzesiński

28.3
S u m

43.2
Dem

25.8
Morf

25.0
Cof

19.2
Perc

Wilczyn
(1458-1870) Pop: ca 960
gmina Wilczyn, powiat koniński

51.1
S u m

61.6
Dem

46.3
Morf

62.5
Cof

33.9
Perc

Władysławów
(1727-1870, 1919-34) Pop: ca 970
gmina Władysławów, powiat turecki

62.8
S u m

44.6
Dem

73.5
Morf

50.0
Cof

83.1
Perc

Wylatowo
(1368-1871) Pop: ca 610
gmina Mogilno, powiat mogileński

41.6
S u m

41.3
Dem

55.8
Morf

25.0
Cof

44.4
Perc

Zaborowo
(1644-1892) Pop: ca 2980
gmina Leszno, powiat miasto Leszno

70.6
S u m

89.9
Dem

80.3
Morf

37.5
Cof

74.7
Perc

Zaniemyśl
(1742-1934) Pop: ca 2040
gmina Zaniemyśl, powiat średzki

75.3
S u m

68.1
Dem

85.0
Morf

75.0
Cof

73.1
Perc

Żydowo

(1752-1875) Pop: ca 1620

gmina Czarniejewo, powiat gnieźnieński

59.6

S u m

82.0

Dem

58.0

Morf

50.0

Cof

48.3

Perc

